

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 2223
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 1223

TÜRKİYE’NİN SİYASAL GELİŞMESİ

Yazar

Prof.Dr. Ergun ÖZBUDUN

Editör

Prof.Dr. Ergun ÖZBUDUN

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesine aittir.
“Uzaktan Öğretim” tekniğine uygun olarak hazırlanan bu kitabın bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin almadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt
veya başka şekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2011 by Anadolu University
All rights reserved

No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted
in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic, tape or otherwise, without
permission in writing from the University.

UZAKTAN ÖĞRETİM TASARIM BİRİMİ

Genel Koordinatör

Prof.Dr. Levend Kılıç

Genel Koordinatör Yardımcısı

Doç.Dr. Müjgan Bozkaya

Öğretim Tasarımcısı

Kadriye Kobak

Grafik Tasarım Yönetmenleri

Prof. Tevfik Fikret Uçar

Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Öğr.Gör. Nilgün Salur

Ölçme Değerlendirme Sorumlusu

Öğr.Gör. Serpil Koçdar

Kitap Koordinasyon Birimi

Yrd.Doç.Dr. Feyyaz Bodur

Uzm. Nermin Özgür

Kapak Düzeni

Prof. Tevfik Fikret Uçar

Dizgi

Açıköğretim Fakültesi Dizgi Ekibi

Türkiye'nin Siyasal Gelişmesi

ISBN
978-975-06-0897-1

1. Baskı

Bu kitap ANADOLU ÜNİVERSİTESİ Web-Ofset Tesislerinde 28.500 adet basılmıştır.
ESKİŞEHİR, Haziran 2011

İçindekiler

Önsöz vi

Osmanlı Siyasal Mirası: Klâsik Dönem 2

1. ÜNİTE

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI SİYASAL DÜZENİ VE BATI FEODALİZMİ İLE FARKLARI.....	3
OSMANLI SİYASAL DÜŞÜNÇESİNDE DEVLET ANLAYIŞI.....	6
Özet	7
Kendimizi Sınayalım	8
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	9
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	10
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	10
Yararlanılabilecek Ek Kaynaklar	11

Osmanlı Modernleşme Hareketleri: Tanzimat Dönemi..... 12

2. ÜNİTE

DÖNEMSELLEŞTİRME SORUNU.....	13
İLK MODERNLEŞME GİRİŞİMLERİ.....	14
TANZİMAT DÖNEMİ	15
Askerî Reformlar	15
Bürokrasinin Yükselişi ve Bürokratik Kurullar	16
Yerel Yönetimlerde Temsil İlkesinin Doğuşu	17
Eğitim Alanındaki Reformlar.....	17
Ekonomik Alandaki Reformlar	18
Hukuk Devleti ve Birey Hakları Alanlarındaki Reformlar	18
Değişen Sınıfsal İlişkiler ve Siyasal Bölünmeler.....	20
Tanzimata Karşı Muhalefet: Genç Osmanlılar	22
Özet.....	23
Kendimizi Sınayalım.....	25
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	26
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	26
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	26
Yararlanılabilecek Ek Kaynaklar	28

Birinci Meşrutiyet: 1876 Anayasası..... 30

3. ÜNİTE

1876 ANAYASASINA GİDEN YOL	31
KANUN-U ESASÎ NİN BAŞLICA ÖZELLİKLERİ	32
İLK OSMANLI PARLÂMENTOSU	34
Özet	36
Kendimizi Sınayalım	37
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	38
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	38
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	38
Yararlanılabilecek Ek Kaynaklar	39

İkinci Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki..... 40

4. ÜNİTE

II. ABDÜLHAMİT MUTLAKİYETİ.....	41
Abdülhamit Yönetimine Karşı Muhalefet: İttihat ve Terakki'nin Doğuşu ve 1908 Devrimi.....	42

31 Mart Olayı ve Abdülhamit'in Tahttan İndirilmesi.....	44
1909 - 1913 SİYASAL MÜCADELELER DÖNEMİ.....	45
İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN TEK-PARTİ YÖNETİMİ	47
İKİNCİ MEŞRUTİYETİN FİKİR AKIMLARI: OSMANLILIK, İSLÂMÇILIK, TÜRKÇÜLÜK, BATICILIK.....	48
Özet	52
Kendimizi Sınayalım	54
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	55
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	55
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	56
Yararlanılabilecek Ek Kaynaklar	57

5. ÜNİTE

Millî Mücadele Dönemi	58
YEREL KONGRE İKTİDARLARI.....	59
1921 ANAYASASINA GİDEN YOL	61
1921 ANAYASASI ÜZERİNDEKİ MECLİS GÖRÜŞMELERİ	63
1921 ANAYASASINA GÖRE TBMM HÜKÛMETİNİN HUKUKÎ NİTELİĞİ	65
BİRİNCİ TBMM'İN SOSYOLOJİK VE SİYASAL ÖZELLİKLERİ.....	68
Özet.....	70
Kendimizi Sınayalım	72
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	73
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	73
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	73
Yararlanılabilecek Ek Kaynaklar	74

6. ÜNİTE

Tek-Parti Rejiminin Doğuşu ve Yerleşmesi	76
GİRİŞ	77
HALK FIRKASININ KURULMASI	77
CUMHURİYETİN İLANI.....	78
HİLAFETİN İLGASI	78
1924 ANAYASANIN YAPILIŞI.....	79
1924 Anayasasının Özellikleri.....	80
Hükûmet Sistemi	80
Anayasanın Sertliği	81
Laiklik.....	81
Kamu Hürriyetleri.....	81
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası.....	82
TÜRK TEK-PARTİ SİSTEMİNİN NİTELİĞİ.....	83
Türk Tek-Parti Rejiminin Örgütsel Nitelikleri	84
Türk Tek -Parti Rejiminin İdeolojik Nitelikleri	88
Türk Tek-Parti Rejimi ve Sınırlı Plüralizm	90
SERBEST CUMHURİYET FIRKASI DENEYİMİ	91
Özet.....	93
Kendimizi Sınayalım.....	95
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	96
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	96
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	97
Yararlanılabilecek Ek Kaynaklar	99

7. ÜNİTE

Tek-Parti Rejiminin Otoriter Niteliğinin Güçlenmesi.....	100
ÖRGÜTSEL DÖNÜŞÜM	101
Sınırlı Plüralizmin Tasfiyesi.....	102
İDEOLOJİK DÖNÜŞÜM	103
CHP İDEOLOJİSİ VE DEMOKRASİ	107
Özet	113
Kendimizi Sınyalım	114
Kendimizi Sınyalım Yanıt Anahtarı	115
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	115
Yararlanılabilecek Ek Kaynaklar	117

8. ÜNİTE

Çok-Partili Hayata Geçiş	118
DEMOKRASİYE GEÇİŞİ KOLAYLAŞTIRAN ŞARTLAR.....	119
DEMOKRASİYE GEÇİŞ KARARININ TEMELİNDEKİ FAKTÖRLER.....	121
Özet	126
Kendimizi Sınyalım	127
Kendimizi Sınyalım Yanıt Anahtarı	128
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	128
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	128
Yararlanılabilecek Ek Kaynaklar	129

Sözlük **131**

Dizin **133**

Önsöz

Bu kitap, gene Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi yayınları arasında yer alan Türk Siyasal Hayatı adlı kitabıma bir giriş mahiyeti taşımaktadır. Gerçekten, kitapta sık sık vurgulandığı gibi, bugünkü siyasal rejimimizin karşılaştığı bazı sorunları, Osmanlı siyasal mirasını, geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemleri deneyimlerini bilmeden, gereği gibi değerlendirmek imkânsızdır. Meselâ İttihat ve Terakki ve erken Cumhuriyet siyasal elitleri arasında, gerek sosyal kompozisyon, gerek siyasal zihniyet bakımından önemli benzerlikler vardır. Aynı şekilde, bugün de siyasal bölünmelerin temelini oluşturan merkez-çevre çatışmasının kökleri, Osmanlı dönemine kadar gitmektedir. Tek-parti döneminin elitçi ve vesayetçi anlayışının izlerine, günümüz siyasetinde de rastlamak mümkündür. Türkiye'nin tarihsel gelişme sürecinin bu özellikleri, çok-partili siyasal hayata geçilmesinden altmış küsur yıl sonra, Türkiye'nin demokrasisini, hâlâ ileri demokrasiler seviyesinde kurumsallaştırabilmiş ve pekiştirilebilmiş olmamasını da açıklamaktadır. Bu kitabın basımında tüm emeği geçenlere, başta Sayın İrem Erdem Aydın olmak üzere, teşekkür ederim.

Editör

Prof.Dr Ergun Özbudun

TÜRKİYE'NİN SİYASAL GELİŞMESİ

Amaçlarımız

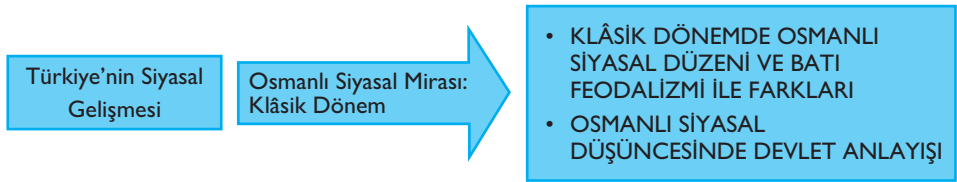
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Klâsik dönem Osmanlı İmparatorluğu ile Ortaçağ Avrupa feodalizmi arasındaki siyasi farklılıkları ayırt edebilecek,
- Klasik ve modern siyasi teorisyenlerin Osmanlı İmparatorluğunun siyasi yapısına yönelik düşüncelerini açıklayabilecek,
- Osmanlı-Türk siyasi düşüncesinde devlet anlayışını yorumlayabilecek bilgi ve becerilere sahip olacaksınız.

Anahtar Kavramlar

- İltizam Yetkisi
- Teokratik Devlet
- Tımar Sistemi
- Feodalizm

İçindekiler

Osmanlı Siyasal Mirası: Klâsik Dönem

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI SİYASAL DÜZENİ VE BATI FEODALİZMİ İLE FARKLARI

Çağdaş Türkiye siyasetini, Osmanlı siyasal mirasını bilmeden gereği gibi değerlendirmek mümkün değildir. Bu miras açısından da, Osmanlı tarihinin ondokuzuncu yüzyıldan önceki klâsik dönemi ile, ondokuzuncu yüzyılın tümünü kapsayan modernleşme dönemini ayırdetmek gerekir. Her iki dönemin de, çağdaş Türkiye siyasetini anlamak bakımından önemli özellikleri vardır.

Klâsik dönem Osmanlı İmparatorluğu, tipik bir mutlak monarşidir. Osmanlı İmparatorluğunun siyasal ve sosyal yapısının, Ortaçağ Avrupa feodalizminden çok farklı özellikler taşıdığı, Machiavelli'den bu yana, pek çok klâsik ve modern yazarın vurguladığı bir husustur. Bu farklar, şöyle sıralanabilir:¹

(a) Batı feodalitesinin aksine, Osmanlı İmparatorluğunda, geniş topraklara ve merkezî devletten büyük ölçüde özerk bir statüye sahip bir aristokrasi, ya da soylular sınıfı mevcut değildi. Devlet, hukuken bütün toprakların maliki sayılıyordu. Merkezî otorite, tımar sistemi adı verilen bir sistemle bu toprakların denetimini savaşlarda yararlık göstermiş veya devlete başka şekilde hizmeti olmuş sipahlilere dağıtıyorduysa da, sipahilerin hukukî ve fiilî konumu, Avrupa feodal beylerinkinden çok farklıydı. Sipahiler, gözetimleri altındaki toprakların maliki olmadıkları gibi, onları fiilen işleten kişiler de değillerdi. Sadece, toprağı fiilen işleyen köylülerden topladıkları vergilerin bir bölümünü kendilerine ayırıyor, geri kalanını da devlete veriyorlardı. Buna karşılık, belli sayıda atlı asker yetiştirmek, eğitmek, bakımlarını sağlamak ve savaş zamanlarında merkezî orduya katılmak gibi yükümlülükleri vardı. Tımarlar fiiliyatta çoğu zaman babadan oğula intikal etmekle birlikte, her zaman devletçe geri alınabilirlerdi. Bu nitelikleri itibariyle tımarlı sipahiler, aristokratik bir sınıf değil, hizmetlerinin karşılığı toplanan vergilerin bir bölümü olarak ödenen bir devlet hizmetlileri sınıfıydı. Tımarlı sipahileri Batı feodallerinden ayıran başka bir önemli özellik de, onların gözetimleri altındaki köylüler üzerinde herhangi bir yargı yetkilerinin bulunmamasıydı. Osmanlı devletinde adalet hizmetleri tamamen merkezileşmiş olup, merkezi otorite tarafından atanan kadılarca yürütülmekteydi.²

Onsekizinci yüzyılda bu toprak sisteminin bozulmasına ve merkezî idarenin zayıflamasına paralel olarak, çeşitli yörelerde, yerel sosyal ve askerî güç sahibi ve genellikle **iltizam yetkisini** elinde bulunduran, büyük ölçüde özerk bir âyan ya da derebeyi sınıfının ortaya çıkması da, bu tabloda radikal bir değişiklik yaratmamıştır. Çünkü Avrupalı feodallerin, hak, yetki ve ayrıcalıklarını hayli işlenmiş bir orta-

İltizam yetkisi: Devlet adına halktan vergi toplama yetkisi.

çağ hukukundan almalarına karşılık, âyanın durumu, hukukî değil, fiilî nitelikteydi. Nitekim aşağıda göreceğimiz gibi 1808 Sened-i İttifak'ının kabulünde belirleyici rol oynayan âyanlar, II. Mahmud'un merkezî otoriteyi güçlendirmesinden sonra büyük ölçüde tasfiye edilmişlerdir.³

(b) Osmanlı İmparatorluğunu Batı feodal devletlerinden ayıran ikinci bir özellik, Osmanlı devletinde, devletten özerk ve onun iktidarını sınırlayabilen Kilise kurumunun bir denginin bulunmamasıdır. Osmanlı devletinin teokratik bir devlet olarak tanımlanması, ancak kısmen doğrudur. Eğer bu deyimle kastedilen bir din adamları sınıfı iktidarı ise, bu, Osmanlı devletinde hiçbir zaman mevcut olmamıştır. Nasıl ki, tımarlı sipahiler özerk bir güç değil bir devlet hizmetlileri sınıfı idiye, din görevlileri (müftüler, kadılar ve ulema) de, merkezî otorite tarafından atanan ve gereğinde azledilen, maaşlarını devlet hazinesinden alan bir devlet hizmetlileri sınıfıydı. Önemli konularda baş müftü konumundaki Şeyh-ül İslâm'dan fetva alınmasına rağmen, tamamen devlete bağımlı konumda olan bu sınıfın, padişahın iktidarını sınırlandırmakta önemli bir rol oynayamayacağı açıktır. Nitekim Osmanlı tarihinde azledilen, hattâ idam edilen Şeyh-ül İslâmlar olmuştur.

Eğer teokratik devlet deyimini, İslâm hukukuna, ya da Şeriata bağlılık anlamında kullanılıyorsa, bu da ancak kısmen doğrudur. Elbette Osmanlı devleti, teorik olarak Şeriata bağlılığını ilân eden bir devlettir. Ancak, devlet işlemlerinin Şeriata uygunluğunu denetleyecek özerk ve etkin bir mekanizma mevcut olmadığı gibi, Şeriatın daha çok özel hukuk kurallarından oluştuğu ve kamu hukuku alanında pek az kural getirdiği unutulmamalıdır. Nitekim Osmanlı devletinde kamu hukuku alanında dünyevî ihtiyaçlardan doğan ve Şeriatla ilgisi bulunmayan güçlü bir sultan kanunnameleri geleneği mevcut olmuştur. Bunlar arasında özellikle Fatih Sultan Mehmet ve Kanunî Sultan Süleyman kanunnameleri ünlüdür; o kadar ki, Süleyman, "Kanunî" unvanını bu kanunnameler dolayısıyla almıştır.

Osmanlı Devleti teokratik bir devlet midir? Tartışınız.

(c) Osmanlı devletinde merkezî otoritenin gücünü arttıran bir faktör de, devşirme sistemi olmuştur. Bu sistem, Hıristiyan teb'anın erkek çocuklarının küçük yaşta ailelerinden alınarak Müslümanlaştırılmaları ve devletin askerî (yeniçeriler) veya bürokratik hizmetleri için eğitilip yetiştirilmeleri anlamına gelmektedir. Osmanlı hukukuna göre bu devşirmeler, en yüksek devlet makamlarına ulaştıklarında bile, doğuştan Müslümanlardan farklı olarak, hukuken köle statüsündedirler. Dolayısıyla padişahın onlar üzerinde mutlak bir "hayat-memat", yani öldürme ve yaşatma hakkı vardır. Daha önceki bazı İslâm devletlerinde görülmüş olan bu uygulama, Osmanlı devletinde o dereceye varılmıştır ki, zamanla Müslüman doğuşlular, askerî ve sivil devlet hizmetlerinden neredeyse tümüyle dışlanmışlardır. Gibb ve Bowen'a göre, "büyüyen İmparatorluğun ilk günlerinde yönetim hür Müslümanlar tarafından yürütülürken, şimdi onların yerini giderek artan ölçüde Sultan'ın köleleri almıştır; o kadar ki, İmparatorluğun "Yönetici Kurumu" olarak tasvir edilen kurumun neredeyse her makâmı, ya Hıristiyan bir devşirme ya da başka şekilde ele geçirilmiş bir köle tarafından doldurulmuştur.... Paradoksal olarak Osmanlı İmparatorluğu, bütün kurumların gayri Müslim doğumlulara hasredilmiş olduğu bir Müslüman devlettir".⁴ Devletin tüm askerî ve idarî makamlarının köle statüsündeki gayri Müslim doğumlularla doldurulması, şüphesiz, padişahın onlar üzerindeki mutlak otoritesini güçlendirmiş olan bir faktördür.

(ç) Batı feodalitesinde Kilise'nin devlet karşısındaki özerk konumu, bir anlamda, diğer sivil toplum kuruluşları için de bir örnek oluşturmuş, daha Ortaçağ'dan itibaren özerk şehir yönetimleri ve güçlü esnaf locaları gelişmiştir. Osmanlı İmparatorluğunda bu kurumların denklere mevcut olmamıştır. Belediye yönetimleri ancak ondokuzuncu yüzyılda Tanzimat reformları ile kurulmuştur. Avrupa'daki localara tekabül eden âhî teşkilâtı, 13. ve 14. yüzyıllarda önemli bir rol oynamış olmakla beraber, daha sonraları merkeziyetçi yönetim sistemi altında zayıflamışlardır. Ayrıca, milletlerarası ticaret yollarının değişmesi, bu üreticileri zamanla iç ticarete yönelmek zorunda bırakmış, işlem hacimlerini büyük ölçüde daraltmış ve onları küçük esnaf-zanaatkâr sınıfına dönüştürmüştür.⁵ Bununla ilişkili olarak Osmanlı devleti, güçlü bir tüccar sınıfının doğuşunu teşvik edecek politikalar izlememiştir. Dış ticaret daha çok, yabancı ülkelerdeki bağlantıları ve yabancı dil bilgileri bakımından daha avantajlı konumda olan gayri Müslim azınlıklar tarafından yürütülmüş, böylece sık sık sözü edilen bir "etnik iş bölümü" ortaya çıkmıştır. Ancak, devletin İslamî karakteri, gayri Müslim tüccarlar elinde biriken servetin, siyasal güce dönüştürülmesine imkân vermemiştir.

(d) Birçok Avrupa ülkesinde Ortaçağ feodalitesinin sosyal yapısına ve siyaset anlayışına uygun olarak, çok eski dönemlerden itibaren, sınıfların, ya da tabakaların (*estates*) temsiline dayanan temsili kurumlar oluşmuştur. Soyluların, din adamlarının ve şehirli burjuvaların temsil edildiği bu Ortaçağ meclislerinin en eski ve en bilineni İngiliz Parlâmentosu olmakla birlikte, bunun benzerleri başka Avrupa ülkelerinde de mevcut olmuştur. 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da da feodalite zayıflamış ve kralların mutlak iktidarı güçlenmişse de, bu Ortaçağ temsil geleneği, Fransız devriminden sonra modern siyasal temsil anlayışına geçişi kolaylaştırmıştır. Osmanlı devleti ise, bu temsil kurumlarına tamamen yabancıdır. İl ve belediye meclislerinin kurulması ancak Tanzimat reformlarıyla, ilk millî parlâmentonun kurulması ise, ancak 1876 Kanun-u Esasî'siyle gerçekleşmiştir.

Böylece, Batı Avrupa feodalizminin aksine, ne irsî bir aristokrasiye, ne özerk bir dinî hiyerarşiye, ne güçlü ve bağımsız bir tüccar sınıfına, ne özerk yönetimli şehirlere, ne bir temsil mekanizmasına sahip olan ve yönetim kurumları büyük ölçüde köle statüsündeki devşirmelerle doldurulan Osmanlı İmparatorluğu, mutlak monarşinin ya da siyaset bilimi literatüründe zaman zaman kullanılan deyimle "Doğu despotizmi"nin (*Oriental despotism*) tipik bir örneği sayılabilir. Bu yapı, Osmanlı devletinde yönetenlerle yönetilenler arasında, Batı toplumlarına oranla çok daha keskin bir ikileşme yaratmıştır. Halil İnalcık'ın ifadesiyle, Osmanlı toplumu, "iki büyük sınıfa bölünmüştü. Bunlardan askerî olarak adlandırılan birincisi, sultanın bir devlet belgesiyle kendilerine dinsel veya yönetsel yetki verdiği kişilerden, yani saray ve ordu görevlilerinden, devlet memurlarından ve ulemadan oluşuyordu. İkincisi ise, vergi ödeyen fakat yönetimde hiç rolü olmayan bütün Müslüman ve gayri Müslim teb'adan oluşan reaya'yı içine alıyordu. İmparatorluğun temel bir kuralı, teb'asını, 'askerî' nin ayrıcalıklarından dışlamaktı...Kısacası, bir kişinin toplumdaki statüsünü belirleyen, yalnızca sultanın iradesiydi."⁶

Osmanlı İmparatorluğu ile Ortaçağ Batı Avrupa feodalizmi arasındaki bu temel fark, çok eski zamanlardan beri, Machiavelli, Bodin, Harrington, Bernie, Montesquieu, Marx ve daha birçokları gibi klâsik ve modern siyaset teorisyenlerinin dikkatini çekmiştir. Meselâ Machiavelli'ye göre, "Tüm Türk İmparatorluğu bir efendi tarafından yönetilir, bütün diğerleri onun hizmetkârlarıdır; sultan, krallığını sancaklara böler ve onları yönetmek için, istediği zaman değiştirebileceği çeşitli yöneticiler gönderir...onların hepsi, kendisine bağlı kölelerdir." Benzer şekilde Bacon

Halil İnalcık, Osmanlı toplumunun iki büyük sınıfa ayrıldığını söyler. Bunlar; dinsel veya yönetsel yetkileri olan askerî sınıf ve yönetimde hiç rolü olmayan bütün Müslüman ve gayri Müslimlerdir.

da, şu gözlemlerde bulunmuştur:” Soylular sınıfının hiç mevcut olmadığı bir monarşi, Türklerde olduğu gibi, her zaman saf ve mutlak bir istibdattır. Çünkü soylular sınıfı egemenliği yumuşatır, halkın gözlerini hanedanın biraz dışına çevirir”. Marx da, “Asya tipi üretim tarzı” kavramıyla, bu karşılığa işaret etmiştir.⁷ Kısacası, devleti kendi menfaatleri doğrultusunda kullanacak güçlü ekonomik menfaat gruplarının mevcut olmaması ve devletle toplum arasında aracı rolü oynayabilecek ara kurumların yokluğu veya zayıflığı, toplumdan büyük ölçüde özerk bir devlet yapısına yol açmıştır.

OSMANLI SİYASAL DÜŞÜNÇESİNDE DEVLET ANLAYIŞI

Bu yapı, Osmanlı İmparatorluğunda hâkim olan devlet ve toplum anlayışıyla uyumluydu. Bu anlayışa göre sosyal düzen (nizam-ı âlem) ilâhî kökenli, dolayısıyla değişmez nitelikteydi. Sultanın görevi, herkesi kendisine uygun sosyal konumda tutarak bu düzeni sürdürmektir. Sultanın bu görevi yerine getirmesinde askerî sınıf mensupları ona yardımcı olurlarsa da, kendileri en basit anlamda bile sosyal sınıfların temsilcileri değil, sadece sultanın yönetim işlerindeki âletleriydi. Bu anlamda devlet, toplumdan bağımsız ve onun üzerindedir. Siyasal iktidar toplumdan kaynaklanmıyor, Allah'ın iradesiyle (fiiliyatta da fetih yoluyla dışarıdan) dayatılıyordu.⁸

Gerçekten de Osmanlı-Türk siyasal düşüncesinde devlet, toplumdan özerk ve onun üzerinde, kendi başına değer taşıyan bir varlık olarak yüceltilmiş ve kutsallaştırılmıştır. Devlete koruyucu bir vası, ya da baba rolü izafe edilmiştir. Bu paternalist devlet anlayışı, “devlet baba” ve “Allah devlete, millete zeval vermesin” gibi halk deyimlerine de yansımıştır. Osmanlı siyaset literatürü, “Devlet-i Aliye”, “hikmet-i hükümet”, “Devletin âli menfaatleri” gibi devleti yücelten deyimlerle doludur. 1982 Anayasasının Başlangıç bölümünde Türk Devletine (devlet daima büyük harfle yazılmaktadır) “kutsal” ve “yüce” sıfatlarının izafe edilmiş olması, bu geleneğin günümüze kadar gelmiş bulunması açısından ilginçtir.

Devletin toplum karşısındaki özerkliğine (*state autonomy*) ilişkin teorik tartışmalar, büyük ölçüde, J.P. Nettl'in 1968 yılında yayınlanmış önemli bir makalesiyle başlamıştır.⁹ Nettl, bu makalesinde üç soru sormaktadır: (a) Tarihsel açıdan, bir devletin varlığına, önceliğine, özerkliğine ve egemenliğine ilişkin bir gelenek var mıdır? (b) Entellektüel açıdan, siyasal düşünceler ve toplum teorileri, bir devlet kavramı içermekte midir ve ona nasıl bir rol izafe etmektedir? (c) Kültürel açıdan, bireyler ne ölçüde algılamalarında ve eylemlerinde devlet kavramını ve bilişini (*cognition*) genelleştirmişlerdir ve bu biliş ne ölçüde öncelik taşımaktadır?

Birçok Türk yazar, bu sorulardan hareket ederek, Osmanlı-Türk siyasal sisteminde her üç açıdan da güçlü bir devlet geleneğinin bulunduğunu, bu geleneğin gerek hâkim devlet ve toplum teorileri, gerekse bireysel algılamalar ve davranışlar alanında belirleyici rol oynadığını ileri sürmüşlerdir. Meselâ Engin Deniz Akarlı'ya göre, “geleneksel olarak Türk aydınları, Devlete merkezî ve vesayetçi bir rol izafe etmişlerdir”. Bunda, Osmanlı ve Türk yüksek öğretim kurumları için öngörülen amaçlar, büyük rol oynamıştır. “Gerek Osmanlı İmparatorluğunun, gerek Cumhuriyet Türkiye'sinin eğitim kurumları, yüce ve vesayetçi bir Devlet kavramını beslemişlerdir”. Aynı yazara göre, “Türkiye Cumhuriyetinde kitlelerin sosyalleştirilmesindeki en önemli mekanizmalar, bütün erkekler için zorunlu askerlik ödevi, Devletin radyo-televizyon yayınlarındaki tekeli, eğitim sistemi ve Cuma hutbeleridir”.¹⁰ İzleyen bölümlerde görüleceği gibi Osmanlı-Türk siyasal geleneğinde ve siyasal kültüründe mevcut olan bu güçlü ve özerk devlet kavramı, toplumdaki siyasal bölünme ve mücadelelerin şekillenmesinde belirleyici rol oynamıştır.

Özet

Klâsik dönem Osmanlı İmparatorluğu ile Ortaçağ Avrupa feodalizmi arasındaki siyasi farklılıkları ayırt etmek.

Osmanlı İmparatorluğunun siyasal ve sosyal yapısı ile Ortaçağ Avrupa feodalizmi arasındaki farklılıkları çeşitli düşünürlerin vurgulamalarına göre şu şekilde sıralayabiliriz:

- Osmanlı İmparatorluğunda Batı feodalitesinin aksine Devlet, hukuken bütün toprakların maliki sayılmaktaydı. Tımar sistemi adı verilen bu sisteme göre, toprakların denetimi savaşlarda yararlık göstermiş veya devlete başka şekilde hizmeti olmuş sipahilere dağıılmaktaydı. Tımarlı sipahiler, aristokratik bir sınıf değil, hizmetlerinin karşılığı toplanan vergilerin bir bölümü olarak ödenen bir devlet hizmetlileri sınıfıydı.
- Osmanlı devletinde, devletten özerk ve onun iktidarını sınırlayabilen Kilise kurumunun bir dengeyi bulunmamaktadır. Din görevlileri (müftüler, kadılar ve ulema) merkezî otorite tarafından atanan ve gereğinde azledilen, maaşlarını devlet hazinesinden alan bir devlet hizmetlileri sınıfıydı.
- Osmanlı devletinde devşirme sisteminin olması padişahın onlar üzerindeki mutlak otoritesini güçlendirmiştir. Devşirme sistemi, Hıristiyan tebaanın erkek çocuklarının küçük yaşta ailelerinden alınarak Müslümanlaştırılmaları ve eğitilip yetiştirilmeleri anlamına gelmektedir. Köle statüsündeki bu kişiler devletin tüm askerî ve idarî makamlarında yer almışlardır.
- Osmanlı İmparatorluğunda, Batı feodalitesindeki gibi Kilise'nin devlet karşısındaki özerk konumu, özerk şehir yönetimleri ve güçlü esnaf locaları gelişmemiştir. Belediye yönetimleri Osmanlı siyasal yapısına ancak Tanzimat döneminde girmiştir.

Klasik ve modern siyasi teorisyenlerin Osmanlı İmparatorluğunun siyasi yapısına yönelik düşüncelerini açıklamak.

Osmanlı İmparatorluğu ile Ortaçağ Batı Avrupa feodalizmi arasındaki sınıfsal farklılıklar çeşitli düşünürler tarafından yorumlanmıştır. Machiavelli, Bodin, Harrington, Bernie, Montesquieu, Marx ve daha birçokları Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim, üretim ve paylaşım sistemlerine yönelik düşüncelerini açıklamışlardır. Bu düşüncelerde Osmanlı sultanının mutlak gücüne değinilir.

Osmanlı-Türk siyasal düşüncesinde devlet anlayışını yorumlamak.

Osmanlı-Türk siyasal düşüncesinde devlet, Batı feodalizmden farklı olarak toplumdan özerk ve onun üzerinde, kendi başına değer taşıyan bir varlık olarak yüceltilmiş ve kutsallaştırılmıştır. Osmanlı siyaset literatüründe başlayan bu anlayış Türkiye Cumhuriyeti'nde de devam etmiştir. "Kendisine" kutsal ve "yüce" sıfatları ilave edilen Devlet kavramı çeşitli kurumlar tarafından topluma benimsetilmiştir.

Kendimizi Sınayalım

1. Batı feodalitesi ile Osmanlı monarşisi arasındaki temel farkı **ilk** vurgulayan klasik dönem yazarı kimdir?
  - a. Montesquieu
  - b. Ahmet Cevdet Paşa
  - c. Machiavelli
  - d. John Locke
  - e. Ziya Gökalp
2. Tımarlı sipahiler aşağıdaki kategorilerden hangisine girer?
  - a. Aristokratlar sınıfı
  - b. Devlet hizmetlileri sınıfı
  - c. Merkezî ordu mensupları
  - d. Derebeyleri
  - e. Köylü sınıfı mensupları
3. Osmanlı İmparatorluğu'nun teokratik bir devlet olarak nitelendirilmesinde aşağıdakilerden hangisi etkili olmuştur?
  - a. Padişahın din adamlarınca seçilmesi
  - b. Din adamlarının iktidarı
  - c. Devletin tüm işlemlerinin Şeriat kurallarına bağlılığı
  - d. Şeriatın özel hukuk alanında belirleyici olması; ancak kamu hukuku alanında padişaha geniş bir takdir yetkisi tanınması
  - e. Kanunların Şeriata uygunluğunun ulema tarafından denetlenmesi
4. Devşirmeler aşağıdaki sosyal grupların hangisinden devşirilirdi?
  - a. İmparatorluğun, dinlerini muhafaza eden Hristiyan teb'ası arasından
  - b. İmparatorluğun Müslümanlaştırılan Hristiyan teb'ası arasından
  - c. Anadolu aristokrasisinden
  - d. Müslüman köylü sınıfından
  - e. Gönüllülerden
5. Ahî teşkilatları, zaman içerisinde aşağıdakilerden hangisine dönüşmüştür?
  - a. Yerel ordulara
  - b. Dinî tarikatlara
  - c. Esnaf ve zanaatkarlar localarına
  - d. Saray hizmetlilerine
  - e. Milis teşkilatına
6. Osmanlı devletinin ekonomik gerilemesinde aşağıdaki faktörlerden hangisi önemli bir rol **oynamamıştır**?
  - a. Dünya ticaret yollarının değişmesi
  - b. Devletin, bir tüccar sınıfının doğuşunu teşvik edecek politikalar izlememesi
  - c. Monarşinin mutlakiyetçi niteliği
  - d. Etnik işbölümü
  - e. İslâm kültürü
7. Osmanlı devletinde temsilî kurumlar ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?
  - a. Osmanlı devletinde temsilî kurumların öncüsü, yerel halk meclisleridir.
  - b. Osmanlı devletinde temsilî kurumların öncüsü, yerel âyan meclisleridir.
  - c. Osmanlı devletinde temsilî kurumların öncüsü, Divan-ı Hümayun'dur.
  - d. Osmanlı devletinde Tanzimat dönemine kadar temsilî kurumlar mevcut olmamıştır.
  - e. Osmanlı devlet anlayışı, temsil fikriyle bağdaşmaz.
8. Osmanlı devletinde "askerî sınıf", aşağıdakilerden hangisini ifade eder?
  - a. Yeniçerileri
  - b. Sipahileri
  - c. Yönetici sınıfın tümünü
  - d. Reayayı
  - e. Gönüllü dervişleri
9. Osmanlı Devleti'nde "nizam-i âlem" (dünya düzeni) anlayışı ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
  - a. İlâhi kökenli bir düzendir.
  - b. Evrensel insan haklarına dayanan bir düzendir.
  - c. Değişmez bir düzendir.
  - d. Herkesi yerli yerinde tutmayı amaçlayan bir düzendir.
  - e. Herkesin haddini bilmesini gerektiren bir düzendir.

10. Osmanlı devlet anlayışı ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?

- Osmanlı devlet anlayışı Cumhuriyetle birlikte büyük değişime uğramıştır.
- Devletin yüksek menfaatleri birey menfaatlerinin üzerindedir.
- Osmanlı devlet anlayışının izleri 1982 Anayasasında da görülebilir.
- Osmanlı devlet anlayışı halk kültürüne de yansımıştır.
- Osmanlı devlet anlayışı, devletin yüceliği fikrine dayanır.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

- c Yanıtınız yanlış ise "Batı Feodalitesi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- b Yanıtınız yanlış ise "Tımar Sistemi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- c Yanıtınız yanlış ise "Teokrasi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- a Yanıtınız yanlış ise "Devşirme Sistemi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- c Yanıtınız yanlış ise "Âhi Teşkilatı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- e Yanıtınız yanlış ise "Osmanlı Ekonomisi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- d Yanıtınız yanlış ise "Temsili Kurumlar" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- c Yanıtınız yanlış ise "Askerî Sınıf" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- b Yanıtınız yanlış ise "Nizam-ı Âlem Fikri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- a Yanıtınız yanlış ise "Devlet Anlayışı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Osmanlı devletinin teokratik bir devlet olarak tanımlanması, ancak kısmen doğrudur. Eğer bu deyimle kastedilen bir din adamları sınıfı iktidarı ise, bu, Osmanlı devletinde hiçbir zaman mevcut olmamıştır. Nasıl ki, tımarlı sipahiler özerk bir güç değil bir devlet hizmetlileri sınıfı idiyse, din görevlileri (müftüler, kadılar ve ulema) de, merkezî otorite tarafından atanan ve gereğinde azledilen, maaşlarını devlet hazinesinden alan bir devlet hizmetlileri sınıfıydı. Önemli konularda baş müftü konumundaki Şeyh-ül İslâm'dan fetva alınmasına rağmen, tamamen devlete bağımlı konumda olan bu sınıfın, padişahın iktidarını sınırlandırmakta önemli bir rol oynayamayacağı açıktır. Nitekim Osmanlı tarihinde azledilen, hattâ idam edilen Şeyh-ül İslâmlar olmuştur.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- 1 Ergun Özbudun, "The Continuing Ottoman Legacy and the State Tradition in the Middle East", L. Carl Brown (der.), *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East* (New York: Columbia University Press, 1996), s. 135-139; Ergun Özbudun, *Social Change and Political Participation in Turkey* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1976), s. 25-33.
- 2 H.A.R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West* (Cilt I) (London-New York - Toronto: Oxford University Press, 1950), s. 46-52, 238.
- 3 A.g.e., s.193-194, 198-199, 253-257; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1973), s.97-98; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London: Oxford University Press, 1968), s. 37-38, 446-447.
- 4 Gibb ve Bowen, *Islamic Society and the West*, s. 43-45. Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey* (London and New York: Routledge, 1993), s. 19.
- 5 Halil İnalcık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", M.A. Cook (der.), *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day* (London: Oxford University Press, 1970), s.207-218; Şerif Mardin, "Historical Determinants of Social Stratification: Social Class and Class Consciousness in Turkey", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 22 (Aralık 1967), s. 123; Şerif Mardin, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, Cilt 11 (June 1969), s. 265-266.
- 6 Halil İnalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey", Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow (der.), *Political Modernization in Japan and Turkey* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1964), s. 44.
- 7 Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (London and New York: Verso, 1979), s. 360-431, 482-549, alıntı s. 397-398'den.
- 8 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 27-28.
- 9 J.P. Nettl, "The State as a Conceptual Variable," *World Politics*, Cilt 20 (July 1968), s. 559-592. Keza bkz. Joel Migdal, *Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1988).

- ¹⁰ Engin Deniz Akarlı, “The State as a Socio-Cultural Phenomenon and Political Participation in Turkey”, Engin D. Akarlı ile Gabriel Ben-Dor (der.) *Political Participation in Turkey: Historical Background and Present Problems* (İstanbul: Boğaziçi University Publications, 1975), s. 135-155, alıntılar s. 136-137. Aynı yönde, Metin Heper, *The State Tradition in Turkey* (Walkington: Eothen Press, 1985); Şerif Mardin, “Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?” *Deadalus*, Cilt 102 (Winter 1973), s. 169-190. Bu önemli makale, yukarıda değinilen, Akarlı ve Ben-Dor tarafından derlenen kitapta da aynen yayınlanmıştır, s. 7-32. Bu makaleye bundan sonra yapılacak atıflar, makalenin bu basımındadır.

Yararlanılabilecek Ek Kaynaklar

- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ* (1300-1600) (İstanbul: YKY,2003).
- Shaw, Stanford J., *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Birinci Cilt, Gaziler İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi ve Çöküşü, 1280-1808* (İstanbul: e yayınları, 1982).

2

Amaçlarımız

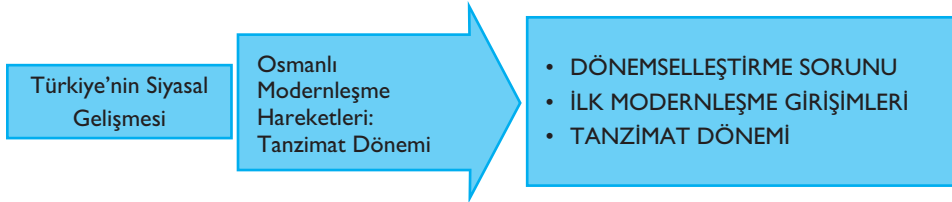
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Osmanlı-Türk siyasal gelişim dönemlerinin belirgin özelliklerini ifade edebilecek,
- Osmanlı İmparatorluğundaki ilk modernleşme girişimlerinin hangi amaçlarla yapıldığını ve dönemin genel özelliklerini açıklayabilecek,
- Tanzimat Döneminde gerçekleştirilen askerî, idarî, eğitsel, hukukî, mâlî, ekonomik ve kültürel alanlardaki reformları ve içeriklerini tartışabilecek,
- Genç Osmanlılar'ın Tanzimat reformlarına karşı gelme nedenlerini anlatabilecek bilgi ve becerilere sahip olacaksınız.

Anahtar Kavramlar

- Magna Carta
- Genç Osmanlılar
- Tanzimat
- Sened-i İttifak
- Nizam-ı Cedid
- Gülhane Hatt-ı Hümayun

İçindekiler

Osmanlı Modernleşme Hareketleri: Tanzimat Dönemi

DÖNEMSELLEŞTİRME SORUNU

Modern, ya da çağdaş Osmanlı-Türk tarihi, 19. ve 20. yüzyılları kapsar ve başlangıç tarihi olarak genellikle III. Selim'in saltanat dönemi (1789-1807) kabul edilir. Gerçekten, III. Selim dönemi, Stanford Shaw'un deyimiyile, "eski ile yeni arasında" bir geçiş dönemi niteliğindedir.¹

Bu ikiyüz yıllık dönem, farklı açılardan değişik şekillerde dönemselleştirilebilir, ya da alt-dönemlere ayrılabilir (*periodization*). Bu kitapta, Erik J. Zürcher'in dönemselleştirmesine paralel olarak, Osmanlı-Türk siyasal gelişimi üç döneme ayrılacaktır: (1) Ondokuzuncu yüzyıl boyunca Avrupa etkisi altında modernleşme dönemi; (2) Genç Türklerin öncülüğünde İkinci Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet dönemi; ve (3) 1945-50 yıllarında çok-partili hayata geçilmesinden günümüze kadar olan dönem.²

Bu kitapta söz konusu dönemlerin ilk ikisi ele alınacak, üçüncü dönem, Türk Siyasal Hayatı adlı kitabımda incelenecektir.

DİKKAT

Birinci döneme damgasını vuran, Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki artan etkisi ve bunun Osmanlı devlet ve toplumunda yol açtığı sonuçlardır. Zürcher, Avrupa etkisinin, üç farklı fakat birbiriyle ilişkili yoldan kendisini hissettirdiğini ifade etmektedir: (1) Osmanlı ekonomisinin gitgide büyüyen bir kesiminin dünya kapitalist sistemiyle bütünleşmesi; (2) büyük Avrupa devletlerinin artan siyasal nüfuzu; bu etki, bir yandan Osmanlı İmparatorluğundan parçalar koparmak ve onu nüfuzu altına almak, öte yandan da Avrupa-ıç i bir çatışmaya yol açmamak için onu bağımsız bir siyasal varlık olarak muhafaza etmek şeklinde kendini göstermiştir; (3) nihayet, milliyetçilik, liberalizm, lâiklik ve pozitivism gibi Avrupa ideolojilerinin etkisi.³

İkinci dönem, 1908 Genç Türkler, ya da İttihat ve Terakki devrimi ile başlayıp, 1945-1950 yıllarında çok-partili hayata geçilmesiyle sona eren dönemdir. Bu dönemselleştirme, ilk bakışta yadırgatıcı gibi görülebilir. Ancak daha sonraki bölümlerde açıklanacağı gibi, İttihat ve Terakki ve erken Cumhuriyet siyasal elitleri arasında gerek sosyal köken, gerek milliyetçilik ve pozitivism gibi ideolojik ilkeler, gerekse "yukarıdan aşağıya doğru (tepeden inme) devrim" (*revolution from above*) stratejisi bakımından büyük ölçüde süreklilik gözlemlenmektedir. Dankwart Rus-

tow'un gözlemediği gibi, Türk siyasal hayatında, "siyasal elitler en köklü biçimde değişikliğe uğradığında, siyasal kurumlar ana nitelikleri itibarıyla istikrarlarını korumuşlardır; siyasal kurumlar baştan aşağı yeniden şekillendirildiğinde ise, siyasal elitin sosyal kompozisyonu değişiklik göstermemiştir."⁴ Nitekim, 1908 devrimiyle siyasal elitlerin kompozisyonu büyük ölçüde değiştiği halde, siyasal kurumlar (1909 Anayasa değişiklikleri istisna edilirse) esas itibarıyla aynı kalmış, Cumhuriyet devrimiyle siyasal yapı kökten değiştirildiği halde, siyasal elitlerin kompozisyonunda önemli bir değişiklik olmamış; demokrasiye geçilmesiyle birlikte elit kompozisyonu büyük ölçüde değiştiği halde, siyasal kurumlar yapılarını aynen muhafaza etmişlerdir.

Nihayet, yaklaşık 65 yıllık çok-partili hayat dönemi içinde de, şüphesiz birtakım alt-dönemlerin ayırt edilmesi mümkün olmakla birlikte, çok önemli süreklilik unsurlarının da mevcut olduğu gözlenmektedir.

İLK MODERNLEŞME GİRİŞİMLERİ

Osmanlı İmparatorluğundaki ilk modernleşme girişimlerinin askerî alanlardaki reformlar olduğuna sık sık işaret edilmiştir. Bu süreç, milletlerarası literatürde "savunmaya yönelik modernleşme" (*defensive modernization*) olarak adlandırılmaktadır. Osmanlı devletinin, ekonomik, teknolojik ve diğer nedenlerle Avrupa devletleri karşısındaki eski askerî gücünü kaybetmesi ve 17. yüzyıl sonlarından itibaren uğradığı askerî yenilgilerle önemli toprak parçalarını kaybetmesi, doğal olarak başta sultanlar olmak üzere Osmanlı yönetici kurumunu askerî reformlara yöneltmiştir. Bu reformlar, 18. yüzyılda başlamış olmakla beraber, özellikle III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid adı verilen modern bir ordunun kurulması ve askerî alandaki diğer reformlarla birlikte, daha ileri bir safhaya ulaşmıştır.⁵ Ancak, Feroz Ahmad'ın belirttiği gibi, "başlangıçta sultanlar, artan Batı tehdidini, sadece modern bir ordu kurmakla karşılayabileceklerini ümid etmişlerdi. Oysa, ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde yönetici sınıflar, Batı baskısına sadece askerî araçlarla karşı koyamayacaklarını anladılar. Bunu yapabilmek için, modern ordunun ancak bir parçasını oluşturduğu, modern bir siyasal, sosyal ve ekonomik yapı yaratmak zorunda olduklarını biliyorlardı".⁶ Bu zorunluluğun idrak edilmesi, Tanzimat reformları adı verilen çok daha geniş kapsamlı ve çok-yönlü bir reform sürecinin başlamasına yol açmıştır.

Üçüncü Selim'in reformlarıyla menfaatlerinin sarsılacağını hisseden yeniçerilerin ve ulemanın desteklediği Kabakçı Mustafa isyanı sonucunda, III. Selim tahtan indirilmiş ve yerine IV. Mustafa tahta çıkarılmıştır. Bunun üzerine Nizam-ı Cedid hareketinin kurtulabilen unsurları, Rusçuk âyanı Alemdar Mustafa Paşa'nın yanına kaçmışlar ve orada III. Selim'i yeniden tahta çıkarmak için hazırlıklara başlamışlardır. Sonuçta Alemdar Mustafa Paşa, ordusuyla İstanbul'a girmiş, duruma hâkim olmuş, ancak III. Selim bu arada IV. Mustafa tarafından öldürtülmüştür. Bunun üzerine IV. Mustafa tahttan indirilip idam edilerek, yerine şehzade Mahmut (II. Mahmut) tahta çıkarılmıştır. Alemdar'ın liderliğindeki âyanlar 7 Ekim 1808'de merkezî hükümet temsilcileriyle birlikte, Sened-i İttifak adı verilen belgeyi imzalamışlardır.

Türk anayasa tarihçilerince çok önem verilen, hattâ bazılarınca Türk **Magna Carta**'sı olarak nitelenen bu belgede âyan ve eyalet valileri padişaha bağlılıklarını belirtmiş ve sadrâzamı onun mutlak temsilcisi olarak kabul etmeye, eyaletlerinde âdil bir düzen sağlamaya, birbirlerinin toprağına ve özerkliğine saygı göstermeye, merkezî hükümete karşı bir isyan baş gösterdiği takdirde padişahın iznini bekle-

III. Selim döneminde önemli askerî reformlar gerçekleştirilmiştir. Nizam-ı Cedid adlı modern ordu bunlardan birisidir.

Magna Carta: 1215 yılında imzalanan kralın bazı yetkilerinden feragat etmesini, kanunlara uygun davranmasını ve hukukun üstünlüğünü kabul etmesini sağlayan İngiliz belgesi.

meksizin İstanbul'a yürüyeceklerine söz vermişlerdir.⁷ Birey hak ve hürriyetlerine ilişkin herhangi bir hüküm ihtiva etmeyen, sadece merkezî hükûmete ve âyana karşılıklı bazı kazanımlar sağlayan, bu niteliği itibariyle de o dönemde âyanın nüfuzunun en yüksek noktasına ulaşmış olduğunu ve yönetimin ortağı olarak tanındığını gösteren bu belgenin, anayasacılığın ilk adımı olarak nitelendirilmesi güçtür. Zaten muhtemelen tam da bu sebepten dolayı Senet, padişah tarafından hiçbir zaman imzalanmamıştır.⁸

II. Mahmut'un saltanatının yaklaşık ilk onbeş yılı, kendi otoritesini güçlendirme çabaları ile geçti. Özellikle bu otoriteye karşı başlıca tehditlerden biri olarak görülen âyan, rüşvet, aileden birini rehin alma, kendi aralarındaki çekişmelerden yararlanma, nadiren de güç kullanımı gibi yöntemlerle büyük ölçüde denetim altına alındı. Zürcher'e göre bu süreç, 1812-1817 yılları arasında Anadolu âyanı, 1814-1820 yılları arasında da Balkan âyanı bakımından büyük ölçüde gerçekleşti. Aynı süreç, daha uzun bir dönem içerisinde yarı bağımsız Kürt beyleri (mirler), 1840'larda da Arap eyaletleri bakımından tekrarlandı.⁹ Ancak, merkezî otoritenin güçlendirilmesi yönündeki en önemli adım, şüphesiz, 1826'da Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıydı. Osmanlı tarihinde "vak'a-i hayriye" (hayırlı olay) olarak bilinen bu olay, şiddetle ihtiyaç duyulan modern bir ordunun kurulmasının yolunu açtı. III. Selim dönemindeki Nizam-ı Cedid'in canlandırılması anlamına gelen bu yeni orduya "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" adı verildi. Lağvedilen Yeniçeri Ocağının başındaki Yeniçeri Ağasının yerine de, daha sonraları Savaş Bakanlığına dönüştürülecek olan Seraskerlik makamı yaratıldı.¹⁰

Modern bir ordunun kurulmasının, büyük malî kaynaklara, onun etkili bir vergi toplama sistemine, onun da iyi yetişmiş, güçlü bir bürokrasiye ihtiyaç gösterdiği açıktı. Bu amaçla, 1827'de askerî tıbbiye, 1834'te askerî akademi (Mekteb-i Ulûmu Harbiye) gibi, çağdaş bilimlere göre eğitim veren yeni okullar açıldı. Bu okullarda genellikle yabancı öğretim üyeleri ders veriyordu ve bir Batı dilini (genelde Fransızca) bilmek zorunluydu. Benzer şekilde, diplomatik temasları yürütmek üzere 1833'te bir Tercüme Odası kuruldu. Bu odada yetişen ve bir Batı dilini (genelde Fransızca) iyi derecede bilen bürokratlar, daha sonraki Tanzimat döneminde önemli roller oynamışlardır.¹¹

Osmanlı İmparatorluğundaki ilk modernleşme girişimleri hangi alanda olmuştur? Açıklayınız.

TANZİMAT DÖNEMİ

II. Mahmut'un 1839'da ölümü ile 1876 Kanun-u Esasî'sinin ilânı arasındaki döneme Tanzimat (Reform) dönemi adı verilir.¹² Osmanlı İmparatorluğunun modernleşmesi açısından büyük önem taşıyan bu döneme damgasını vuran olgu, Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde artan etkisidir. Bu etki, yukarıda değinildiği gibi askerî, idarî, eğitsel, hukukî, mâlî, ekonomik ve kültürel alanlarda kendisini güçlü şekilde hissettirmiştir.

Askerî Reformlar

Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla birlikte modern bir ordunun kurulmasına başlanmış olmakla birlikte, bunun gerçekleşmesi uzun zaman almıştır. Zürcher'in belirttiği gibi İmparatorluk 1826'dan 20 yıl sonra, askerî bakımdan muhtemelen o zamana kadar olduğundan ve daha sonra olacağından daha zayıf durumdaydı.¹³ Tanzimat

döneminde askerî reformlar devam etmiş, 1845 yılında zorunlu askerlik, ülkenin büyük bölümünde resmen yürürlüğe konulmuştur. Bu zorunluluk resmen Hıristiyan teb'a bakımından da getirilmiş olmakla birlikte, onların özel bir vergi (bedel-i askerî) ödeyerek bu yükümlülükten kurtulmaları mümkündür. 1841'de, illerdeki askerî garnizonların İstanbul'daki Serasker'in komutası altına sokulması da, ordunun etkinliğini arttıran bir reformdu.¹⁴

Bürokrasinin Yükselişi ve Bürokratik Kurullar

III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinden itibaren oluşmaya başlayan modern bürokrasi, Tanzimat döneminde ağırlığını iyice hissettirmiştir. Bir bakıma bu dönem, siyasal iktidarın merkezinin sultandan bürokrasiye kaydığı bir dönemdir. Bürokratik yapı içerisinde Dışişleri Bakanlığı özel bir konum kazanmıştır. Nitekim Tanzimat'ın önde gelen üç devlet adamı, Mustafa Reşit, Âlî ve Fuat Paşalar, toplam 13 defa Dışişleri Bakanı olmuşlar ve Tanzimat döneminin büyük bölümünde bu makamı işgal etmişlerdir. Bakanlık, sadece dışişlerini yürütmekle kalmamış, idarî; yargısal ve eğitsel reformların hazırlanmasında da büyük rol oynamıştır. Bunun başlıca sebebi de, artan Avrupa nüfuzu ve baskısı karşısında, onlarla müzakere için gerekli uzmanlığın (yabancı dil bilgisi, Avrupa toplumlarını tanıma), çok büyük ölçüde bu bakanlıkta toplanmış olmasıdır.¹⁵

Tanzimatın en önemli yeniliklerinden biri, ileri gelen merkez bürokratlarından oluşan ve reform kanunlarının hazırlanmasında önemli rol oynayan bir takım kurulların oluşmasıdır. Bu tür bir danışma organı, II. Mahmut'un ölümünden az önce 1838 yılında "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye" adı altında oluşturulmuş ve 1839 Tanzimat Fermanında bu husus teyid edilerek Meclisin üye sayısının gerektiğince arttırılacağı vaad edilmiştir. Meclise özellikle, Tanzimat Fermanında taahhüt edilen can ve mal dokunulmazlığına ve vergi konularına ilişkin kanun tasarılarını serbestçe görüşme ve hazırlama görevi verilmişti.¹⁶ Şüphesiz, bu tasarıların kanunlaşarak yürürlüğe girmesi, padişahın onayına bağlıydı. Shaw'un tesbitlerine göre Meclisin tavsiyelerinin yüzde doksanından çoğu, padişahça değiştirilmeksizin onaylanmıştır. Meclisin faaliyetlerine verilen önem, padişahın da düzenli olarak Meclis toplantılarına katılmasından anlaşılmaktadır. Meclis, kendisi için Batı parlâmentolarından esinlenen bir çalışma usûlü kabul etmiş ve temsîlî niteliği bulunmayan fiilî (de facto) bir parlâmento gibi çalışmıştır.¹⁷

Meclis, 1854 yılında, biri yasama, diğeri yargı işleriyle meşgul olmak üzere ikiye ayrılmış, 1861'de yeniden birleştirilmiş, 1868'de ise tekrar yasama ve yargı dalları olarak ikiye ayrılmıştır.¹⁸ Fransız Devlet Şûrasından (*Conseil d'Etat*) esinlenilerek yasama dalına "Şûra-yı Devlet" adı verilmiştir. Bu kurula çeşitli sosyal sınıfların ve gayr-ı Müslim milletlerin temsilcileri de dahil edilmiştir. Bunların temsîlî nitelikleri şüpheye açık olmakla birlikte, adayların belirlenmesinde millet'lerin başkanlarının görüşüne başvurulmuştur. Shaw'a göre, "1868'de Şûra-yı Devlet'in kurulmasıyla temsil ilkesi, farklı sınıfların ve milliyetlerin temsilcilerini içine alacak şekilde genişletilmişti... Müslümanlar arasında, gerek yönetici gerek yönetilenler sınıfları içindeki bütün önemli sınıflar ve menfaatler temsil ediliyor gibi görünüyordu".¹⁹ Kuşkusuz bu, seçimlere dayalı bir temsil değildi. Ancak, devletin bellibaşlı sosyal sınıf ve gruplarının merkezî bir yasama kurulunda temsil edilmeleri ve kanun yapma sürecine katılmaları anlayışı, Osmanlı İmparatorluğu bakımından önemli bir yenilikti.

Koca Mustafa Reşit Paşa,
Mehmed Emin Âlî Paşa ve
Keçecizade Fuat Paşa
Tanzimat döneminin önemli
siyasi liderlerindendir.

Yerel Yönetimlerde Temsil İlkesinin Doğuşu

Tanzimat döneminde bir yandan merkezî yasama kurullarına az çok temsili bir nitelik verilmesine çalışılırken, bir yandan da temsil ilkesi, yerel yönetimlerde daha anlamlı şekilde yürürlüğe konulmuştur. İl meclisleri, ilk olarak, 1840 yılında kurulmuştur. Bu meclislerde Müslüman nüfus, devlet görevlileri ve mahallî âyan (genellikle büyük toprak sahipleri), gayr-ı Müslim cemaatler de o yöredeki en üst konumdaki din adamları ve seçilmiş başkanları (kocabaşı) tarafından temsil ediliyorlardı. Seçim temeline dayanmayan bu yapı, ilk defa deneme niteliğinde Tuna vilâyetinde uygulanan, 1867’ de bütün ülkeye teşmil edilen 1864 tarihli Eyalet Kanunu ile, daha ileri bir noktaya taşınmıştır. Bu kanuna göre, yerel yönetimin üç kademesinde (vilayet, sancak, kaza), merkezce atanan yöneticilerin yanında, yarı-seçimli idare meclisleri yer alıyordu. Hıristiyanların çoğunlukta olduğu yörelerde de, merkezî idarenin bazı yerel görevlilerinin tabîi üye olarak katılmalarıyla, Müslümanların bu meclislerde çoğunlukta olmaları sağlanıyordu. Sancak ve kazalarda gayr-ı Müslim milletlerin en yüksek dini reisleri meclise tabîi üye olarak katılıyor, ancak vilâyet ve sancak meclislerinde ikisi Müslüman ikisi gayr-ı Müslim olmak üzere dört seçilmiş üye, kaza meclislerinde de üç seçilmiş üye yer alıyordu. Bu üyeler, her dinî cemaatin ihtiyarlar heyeti tarafından dolaylı olarak seçiliyordu. İhtiyar heyetleri üyeleri ise her yıl, onsekiz yaşını bitirmiş ve yılda en az elli kuruş dolaysız vergi ödeyen tüm Osmanlı seçmenlerince seçiliyordu. Meclislerin seçilmiş üyelerinin belirlenmesinde de, merkezî yönetim görevlilerinin fiilî etkileri hissediliyordu. Sözü geçen idare meclislerinden daha temsili nitelikteki bir kurum da, her vilayette, daha çok istişarî yetkilere sahip olarak oluşturulan ve her sancaktan iki Müslüman ve iki gayr-ı Müslim seçilmiş üyenin katıldığı vilayet meclisleriydi.²⁰ Bütün sınırlılıklarına rağmen, yerel yönetimler düzeyinde oluşturulmuş bulunan bu seçim ve temsil ilkelerinin, 1876 Kanun-u Esasîsinin ilânına yol açan iklimte katkıda bulunduğu şüphesizdir.

Eğitim Alanındaki Reformlar

Tanzimat dönemi, Batı tipi eğitim kurumlarının kurulduğu ve eğitimin önemli ölçüde lâikleştiği bir dönemdir. II. Mahmut döneminde açılmaya başlayan Rüşdiye okulları, mahalle mekteplerinden mezun olmuş 10-15 yaş arası erkek çocuklara lâik içerikli bir eğitim vermek üzere kurulmuştu ve İslâmî mahalle mektepleri ile, daha ileri derecedeki meslek okulları arasında bir köprü rolü oynuyordu. Ordu da, 1855’ten itibaren kendi askerî Rüşdiye okullarını açmıştı. 1869’da Fransız Eğitim Bakanlığının tavsiyesi doğrultusunda bir düzenleme (Maarif-i umumiye Nizamnamesi) ile, üç kademeli bir eğitim sistemi kabul edildi. Buna göre, her büyük köyde veya şehir mahallesinde bir Rüşdiye, her kasabada bir İdadiye, her vilâyet merkezinde de bir Sultaniye okulu açılacaktı. Bunların hepsi, sadece erkek öğrencilere mahsus olmakla birlikte, düzenlemede kız öğrenciler için de ayrı okullar açılabileceği belirtilmişti. Uygulamada bu gelişme hayli yavaş olmuş ve Tanzimat döneminde, biri 1869’da Galatasaray, diğeri 1873’te Darüşşafaka olmak üzere, ancak iki Sultaniye açılabilmiştir. Bu modern okulların daha büyük ölçüde yaygınlaşması, II. Abdülhamit döneminde olmuştur. Bu okullar, özellikle Galatasaray, Meşrutiyet dönemlerinin ve Cumhuriyetin yönetici kadrolarının yetişmesinde büyük rol oynamıştır. Bu okullar dışında, henüz bir üniversite adında olmasa da, Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Mülkiye, Erkân-ı Harbiye Mektebi, Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Mekteb-i Tıbbiye-i

Mülkiye-i Şahane gibi yüksek meslek okulları açıldı veya geliştirildi. Bütün bu okullarda çağdaş bir eğitim sistemi ile yetişmiş olan kadrolar, daha sonra Osmanlı anayasacılık hareketinde ve Cumhuriyetin kurulmasında büyük rol oynamıştır.²¹

Ekonomik Alandaki Reformlar

Yukarıda değinildiği gibi Tanzimat dönemi, Osmanlı ekonomisinin Avrupa kapitalist ekonomi sistemiyle bütünleştiği, bir anlamda bazı ekonomistlerin ve siyaset düşünürlerinin “bağımlı gelişme” (*dependent development*) olarak adlandırdığı bir dönemdir. Bunun başlangıç noktası olarak, II. Mahmut'un, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın tehdidi karşısında İngiltere'nin desteğini sağlayabilmek amacıyla, bu ülkeyle 1838 yılında imzaladığı serbest ticaret antlaşması (Baltalimanı Antlaşması) kabul edilebilir. Bu antlaşmaya göre, kapitülasyonlar muhafaza edilmekle birlikte, İngiliz tüccarlarının ödeyecekleri gümrük resimleri, ihracatta yüzde 12, ithalatta yüzde 5 olarak sınırlandırılıyor, devlet tekelleri kaldırılıyor ve olağandışı vergiler koyma hakkından vazgeçiliyordu. 1838 ile 1841 arasında birçok başka Avrupa ülkesiyle de benzer serbest ticaret antlaşmaları imzalanmıştır.²²

Bu antlaşmalar sonucunda dış ticaret hacmi, 1830-1870 döneminde yaklaşık beş misli artmış, yerli sanayii koruma amacıyla herhangi bir korumacılık tedbirine başvurulmamıştır. Bütün büyük değişimlerde olduğu gibi, bu değişimin de kazananları ve kaybedenleri olmuştur. Kazananlar, genişleyen milletlerarası ticaretle doğrudan doğruya ilişkili gruplardı. Bunlar da, genellikle, tarımsal ihraç ürünleri üreticilerinin kendileri değil, yabancı tüccarların ilişki kurması güç olan küçük üreticilerle Avrupa pazarları arasında aracılık eden, çoğunlukla Rum veya Ermeni aracılarıdır. Kaybedenlerin başında ise, geleneksel elyapımı ürünler imalâtçıları geliyordu. Özellikle pamuklu kumaş gibi büyük ölçüde üretim yapan bu geleneksel teşebbüsler, daha düşük maliyetli Avrupa sanayi ürünleriyle rekabet edememişlerdir. Bunun sonucu, gelir düzeylerinin düşmesi ve işsizlik olmuştur.²³

Tanzimat döneminin ekonomi alanında getirdiği önemli yeniliklerden biri de, 1858 tarihli Arazi Kanunnamesidir. Bu düzenleme ile klâsik Osmanlı toprak mülkiyeti rejimi (tumar ve iltizam sistemleri) tasfiye edilmiş, toprak üzerinde özel mülkiyet hakları, miras yoluyla intikal ve başkalarına devir hakları da dahil olmak üzere teyid edilmiştir. Bu toprakları fiilî olarak ellerinde bulunduranlar, kanunî belgeleri sunmak şartıyla, tapu senedi alabilecek ve bu güvencelere kavuşabileceklerdir. Uygulama da ise bu reform, daha çok, tüccar, tefeci, hükümet memuru, yerel garnizon mensupları ve eski tumar sahipleri gibi, şimdi eşraf veya ahali denilen nisbete varlıklı zümrelere yaradı. Bunlar büyük toprak sahipleri olurken, toprağı fiilen işleyen köylüler, yarıcı veya ücretli işçi gibi daha zayıf bir konuma düştüler.²⁴

Hukuk Devleti ve Birey Hakları Alanlarındaki Reformlar

Genellikle Tanzimat döneminin başlangıcı olarak kabul edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Osmanlı tarihinde teb'anın bazı temel haklarını resmen tanıyan ilk padişah fermanıdır. Ferman, II. Mahmut'un ölümünden ve I. Abdülmecit'in (1839-1861) tahta geçmesinden az sonra, 3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane meydanında Dışişleri Bakanı Mustafa Reşit Paşa tarafından, Osmanlı ileri gelenleri ve yabancı diplomatlardan oluşan bir topluluğa okunmuştur. Fermanın zamanlamasının, Osmanlı devletinin Mehmet Ali Paşa ayaklanması karşısında çok zor durumda kaldığı bir döneme denk düşmesi, ilgi çekicidir.²⁵

Fermanın birey hak ve hürriyetleri açısından en önemli hükmü, teb'anın can, ırz ve namus ve mal dokunulmazlığının ilân edilmiş olmasıdır. Fermana göre, bu

Balta Limanı Andlaşması (1838) kapitülasyon sistemini sağlamlaştırmış; Osmanlı Devleti'nin sanayisinde olumsuz gelişmelere yol açıp, diğer devletlere borçlanmasını ve mali sorunlar yaşamasını hızlandırmıştır.

güvencelere sahip kişilerin “sıdk-ı istikametden (doğru yoldan) ayrılmayacağı ve işi ve gücü hemen devlet ve milletine hüsn-ü hizmetten ibaret olacağı” açıktır. Bu sebeple ceza dâvaları bundan böyle, şer’î kanunlar gereğince “alenen berveçhi tetkik (incelenerek) görülüp hükmolunmadıkça hiç kimse hakkında hafî (gizli) ve celî (açık) idam ve tesmim (zehirleme) muamelesi icrası caiz olmamakla ve hiç kimse tarafından ırz ve namusuna tasallut (saldırı) vuku bulmamak ve herkes emval (mallar) ve emlâkine kemal-i serbestiyetle malik ve mutasarrıf (kullanıcı) olarak ana (ona) bir taraftan müdahale olunmamak...ve tebaa-yi saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i İslâm ve milel-i (milletler) saire bu müsaadat-ı (izinleri) şahanemize bilâistisna (istisnasız) mazhar” olacakları ifade edilmiştir.

Vergiler konusunda ise Ferman, “âlât-ı tahribiyeden (yıkıcı araçlardan) olup hiçbir vakitte semere-i nafiası (yararlı sonucu) görülmeyen iltizamat usûl-ü muzırrası (zararlı iltizam yöntemi) nin” terk edileceği ve “her ferдин emlâk ve kudretine göre bir vergi-i münasip tayin olunarak kimseden ziyade (fazla) bir şey alınmayacağı” taahhüdünde bulunmuştur.

Askerlik konusunda da, askerlik hizmetinin bir “farz” olduğu belirtilmekle beraber, bir bölgenin nüfus sayısına bakılmaksızın kiminden “tahammülünden ziyade ve kiminden noksan” asker alınmasının, hem düzensizliğe, hem tarım ve ticaret alanlarında sıkıntılara yol açtığı, bazı yükümlülerin “ilânihayet-ül ömür (hayatlarının sonuna kadar) istihdamları” nın nüfus artışını engellediği, dolayısıyla askerlik hizmetinin “dört veyahut beş sene müddet istihdam”la sınırlandırılacağı ifade olunmuştur.

Nihayet, bütün bu alanlardaki yeni kanunların hazırlanması için, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’nin üye sayısının gerektiği kadar arttırılacağı, vekillerle devlet ileri gelenlerinin belli günlerde orada toplanıp, “efkâr ve mütalâatını (düşünce ve görüşlerini) hiç çekinmeyip serbestçe söyleyerek” bu kanunları kararlaştıracakları belirtilmiştir.

Tanzimat Fermanı, elbette bir anayasa değil, fakat Sultanın tek taraflı iradesiyle, ferman biçiminde ilân edilmiş bir haklar belgesidir ve Osmanlı tarihinde bir ilk olması itibarıyla büyük önem taşımaktadır. Ferman hükümlerine uygunluğu denetleyecek bir mekanizmanın, Sultanın “ bu kavanin-i (kanunların) müessesenin hilâfına hareket edenler Allah-ı Taâlâ Hazretlerinin lânetine mazhar olsunlar ve ilelebed felâh bulmasınlar” tarzındaki yemini dışında bir bağlayıcılığının olmaması da, bu önemi azaltmaz. Tanzimat Fermanı, Osmanlı anayasacılığı yolunda atılmış önemli adımlardan biridir.²⁶

Tanzimat Fermanının teyidi niteliği taşıyan 1845 Hatt-ı Hümayunundan sonra, 1856 yılında kabul edilen Islahat Fermanı, getirdiği yenilikler bakımından Tanzimat Fermanından da daha önemlidir. Islahat Fermanının getirdiği en radikal yenilik, Müslim ve gayr-ı Müslim teb’a arasında hukukî eşitliği tesis etmesi, böylece İslâmî bir devlet sisteminin en temel ilkelerinden birinden sapmasıdır.²⁷ Ferman, “hiçbir kimsenin bulunduğu dinin âyinini icradan men’ olunamaması ve bundan dolayı cevr-ü eza (eziyet) görmemesi ve tebdil-i din ve mezhep etmek (din ve mezhebini değiştirmek) üzere kimsenin icbar olunamaması (zorlanamaması)”; Hıristiyan ve diğer gayr-ı Müslim cemaatlere daha önce tanınmış bütün dinî ayrıcalık ve bağışıklıkların teyidi; “mezhep ve lisan veyahut cinsiyet cihetleriyle ...bir sınıfın ahar (diğer) sınıflardan aşağı tutulması”, anlamını taşıyan bütün deyim ve sözlerin resmî yazışmalarda yasaklanması; herkesin “herhangi milletten olursa olsun Devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacakları”; “bilumum tebaaların askerî ve mülkî mekteplere din farkı gözetilmeksizin kabul” olunacağı gibi önemli hükümler içermektedir.

Tanzimat döneminin hukukî reformları arasında çağdaş Avrupa kanunlarından esinlenerek hazırlanan 1843 Ceza Kanunnamesi (1851 ve 1857'de yeniden gözden geçirilmiştir); 1850 tarihli Ticaret Kanunnamesi (1861'de yeniden düzenlenmiştir); 1863 tarihli Ticaret-i Bahriye (Deniz Ticareti) Kanunnamesi; 1844'te İslâmdan çıkmayı ölümle cezalandıran Şeriat kuralının ilgası; yabancıların taraf olduğu ticarî uyuşmazlıkları çözmek için karma ticaret mahkemelerinin kurulması; Ermeni, Rum ve Yahudi cemaatlerine kendi cemaat işlerinde yasama yetkisini haiz, seçilmiş cemaat meclisleri kurma izninin verilmesi sayılabilir.²⁸ Bu dönemde kişi ve aile hukuku alanında Şeriat hükümleri yürürlüğünü korumakla birlikte, hukukun önemli alanlarının sözü geçen kanunlarla lâikleştirildiği, diğer bir deyimle düalist bir hukuk düzeninin ortaya çıktığı görülmektedir.

Değişen Sınıfsal İlişkiler ve Siyasal Bölünmeler

Gördüğümüz gibi, savunmaya yönelik askerî reformlarla başlayan Tanzimat süreci, dış ve iç faktörlerin etkisiyle, hukukî, idarî, siyasî, sosyal ve ekonomik boyutları da kapsayan çok daha geniş kapsamlı bir reform, ya da modernleşme sürecine dönüşmüştür. Bu çapta bir değişimin Osmanlı sosyal yapısında da birtakım değişikliklere yol açması kaçınılmazdır. Bu süreçte, klâsik dönem Osmanlı sosyal yapısında var olmayan bazı sosyal grupların oluştuğu ve güç kazandığı gözlemlenmektedir.

Bunların en önemlisi, modern düşüncelere açık ve modernleşmenin öncülüğünü yapan yeni bir bürokratik sınıfın oluşmasıdır.²⁹ Bu sınıf, Dışişleri Bakanlığı Tercüme Odasından başlayarak, yabancı dil bilgisine ve Avrupa'daki gelişmeleri izleyip değerlendirme yeteneğine sahip olmuştur. Tanzimat döneminde modern eğitim veren lâik okulların açılması, bu sınıf mensuplarının sayısını ve etkisini arttırmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun klâsik döneminde kul statüsünde olan, dolayısıyla Sultanın "hayat-memat" (yaşatma ve öldürme) yetkisine tâbî bulunan yöneticiler, Tanzimat Fermanıyla can ve mal güvenliğine, diğer bir deyimle çok daha güvenceli bir statüye kavuşmuşlardır. Tanzimat dönemi, siyasal iktidarın merkezinin, Sultandan bu yeni bürokrasiye doğru kaydığı bir dönemdir. Nitekim bu döneme damgasını vuran üç seçkin devlet adamı (Mustafa Reşit, Âlî ve Fuat Paşalar) bu yeni bürokrasi içinde yetişmiş kişilerdir.

Tanzimat sürecinin ortaya çıkardığı ikinci bir sosyal grup, Osmanlı ekonomisinin Avrupa kapitalist sistemiyle bütünleşmesine ve dış ticaretin gelişmesine paralel olarak, zengin bir tüccar sınıfının doğuşudur. Ancak, yukarıda değinildiği gibi, ihracata yönelik olarak faaliyet gösteren bu grup, yabancı dil bilgileri ve Avrupa ülkelerindeki bağlantıları nedeniyle, daha çok, gayr-ı Müslim araçlardan oluşuyordu. 1856 Islahat Fermanıyla Müslüman ve gayr-ı Müslim teb'a arasında hukukî bakımdan eşitlik kabul edilmiş olmakla beraber, egemenliğini sürdüren İslâm kültürü, bu ekonomik gücün siyasal güce dönüştürülmesine izin vermemiştir.

Üçüncü bir grup, taşra eyaletlerinde oluşan eşraf (*notables*) sınıfıdır. Bu sınıf, daha önceki dönemdeki âyandan farklı olarak, merkezî hükümet karşısında fiilî bir özerkliğe ve kendi askerî gücüne sahip olmamakla beraber, özellikle 1858 Arazi Kanunnamesinden yararlanarak büyük topraklara, dolayısıyla önemli bir servete ve sosyal prestije kavuşmuştur. Yukarıda gördüğümüz gibi, bu sınıfın temsilcileri, yerel yönetimlerin idare meclislerinde, hattâ merkezdeki Şûra-yı Devlette yer almışlar, bir anlamda merkezî bürokrasinin küçük ortağı olmuşlardır.³⁰

Bu sosyal farklılaşma, zorunlu olarak, toplumdaki hâkim siyasal bölünme çizgilerine de yansımıştır. Şerif Mardin, klâsikleşmiş bir makalesinde, Osmanlı İmparatorluğundaki temel siyasal bölünme çizgisini (*cleavage*) bir merkez-çevre

Tanzimat sürecinde önemli yetkileri olan yönetici sınıf, zengin tüccar sınıf ve eşraf sınıfı olarak üç sosyal grubun oluştuğu gözlemlenmektedir.

(*center-periphery*) ikiliği olarak tanımlamıştır. Mardin'e göre bu, "Türk siyasetinin temelinde yer alan ve bir yüzyıldan uzun bir modernleşme döneminde yakın zamanlara kadar varlığını sürdürmüş olan en önemli sosyal bölünmeydi". Yazar, merkez ve çevre deyimlerini, coğrafi değil, kültürel anlamda kullanmaktadır. Ona göre merkez, devletle ya da Osmanlı yönetici sınıfıyla özdeşleşmektedir. "Çevrenin türdeşlikten yoksun oluşuna karşılık, yönetici sınıf, aşırı ölçüde türdeşti ve bu, her şeyden önce kültürel bir olguydu...İster göçebe, ister yerleşik, ister kırsal ya da kentsel olsun, nüfusun büyük bölümü bakımından bu kültürel ayırım, çevredeki varlıklarının en göze çarpıcı özelliği idi...Bu özellik, gerek kırsal gerek kentsel alt sınıflar bakımından doğrudu; çünkü kentsel kitleler de, bu açıdan çevrenin bir parçası sayılabilirlerdi".³¹

İmparatorluğun klâsik döneminde çevre, ya da yönetilenler siyaseten tamamen pasif durumda olduklarından, merkez-çevre bölünmesinin siyasal hayata yansıdığı söylenemez. Bu dönemde siyaset, merkez içerisinde, sultan, yeniçeriler ve ulema arasında cereyan ediyordu. Çevrenin tepkisi ise, ancak Celâlî isyanları ve daha sonraları yerel âyanın ayaklanmaları gibi, fiilî kalkışmalarda kendisini gösteriyordu.

Tanzimat döneminin modernleştirici reformları, bu tabloda değişiklikler yarattı. Bunun en önemli sonucu, merkezin birlik ve türdeşliğinin bozulmasıydı. Özünde lâikleştirici nitelikte olan hukukî, idarî ve eğitsel reformlar o zamana kadar merkezin bir parçası olan ulemanın tepkisiyle karşılaştı. Modernleşme yanlıları merkezdeki hâkimiyetlerini güçlendirdikçe, İslâmiyet giderek çevre kültürüyle özdeşleşmeye başladı. Mardin'e göre eğitim kurumlarının ve kitle haberleşme araçlarının modernleşmesi, merkez ve çevre arasındaki modernleşme öncesi kültürel bölünmeyi arttırarak sürdürdü. "İslâmiyete ve onun kültürel mirasına bağlılık, merkezin onu yeni bir kültürel çerçevede bütünleştirmekteki yetersizliğine karşı, taşranın tepkisiydi... En önemlisi de, hem üst, hem alt sınıfları içine alan taşranın, bir bütün olarak, lâikliğe karşı İslâmî bir muhalefette giderek birleşmesiydi."³² Bu değişim, merkezî elitlerin daha muhafazakâr kesimlerine, daha sonraki yıllarda, çevrenin değerlerine ve menfaatlerine hitap ederek modernleştirici merkezî bürokratik elit karşısında güçlü bir muhalefet yaratma imkânı verdi. Daha sonraki dönemlerdeki İttihat ve Terakki / Ahrar, Hürriyet ve İtilaf, Birinci TBMM döneminde Birinci Grup / İkinci Grup, Cumhuriyetin ilk yıllarında CHF / TCF, SCF, çok-partili hayatta CHP / DP, AP ayrışmaları da bu çerçevede açıklanabilir. Bütün bu bölünmelerde modernleştirici-lâikleştirici merkezî bürokratik elitlere karşı muhalefetin liderleri, gerçek çevre unsurları (meselâ köylüler ve işçiler) değil, kendileri de aynı merkezî elitin bir parçası olan, fakat çevresel muhalefeti başarılı şekilde mobilize eden kişilerdi.³³

Tanzimat döneminde devlet yönetiminde ağırlığın, büyük ölçüde, modernleştirici / lâikleştirici, merkezî bürokratik elitlerin eline geçmesi, daha sonraki dönemlerde de Türk siyasal hayatının tipik özelliğini oluşturan "tepeden inme devrim" (*revolution from above*) stratejisinin de zeminini oluşturdu. Türkiye, Japonya, Mısır ve Peru örneklerini karşılaştırarak bu başlıklı bir kitap yazan Ellen Kay Trimberger'e göre, tepeden inme devrimin ön-şartları, "(1) nisbeten özerk bir bürokratik devlet aygıtı, ve (2) dinamik bakımdan özerk bir devlet bürokrasisidir". Bu bürokratik sınıfın özerkliği de şöyle tanımlanmaktadır: "(1) onlar, hâkim toprak sahibi, ticarî veya endüstriyel sınıflardan devşirilmiş değillerdir; ve (2) iktidara geldikten sonra da, bu sınıflarla yakın kişisel ve ekonomik bağlar kurmazlar. Böylece, nisbeten özerk konumdaki bürokratlar, üretim araçlarına hâkim olan bu sınıflardan bağımsızdırlar."³⁴ Osmanlı-Türk siyasal gelişimi açısından çok açıklayıcı nitelik taşıyan bu kavrama, aşağıdaki bölümlerde yeniden değinilecektir.

Tanzimata Karşı Muhalefet: Genç Osmanlılar

Tanzimat reformlarına karşı muhafazakâr-İslâmcı muhalefetin yanında, modern ve modernleştirici merkezî demokratik elitin kendi içinden doğan Genç Osmanlılar muhalefeti, ilginç özellikler taşımaktadır.³⁵ Çoğu, Tanzimat reformcuları gibi modern bürokrasiden özellikle Tercüme Kaleminden yetişen bu grubun önde gelen simaları, 1860'da Tercüman-ı Hakikat, 1862'de Tasvir-i Efkâr gibi ilk gerçek Türkçe gazeteleri çıkaran Şinasi, şair Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi ve Mısır hidivinin kardeşi Mustafa Fâzıl Paşa'ydı. Genç Osmanlılar, yetişme tarzları ve Avrupa ile yoğun temasları sonucu olarak, ondokuzuncu yüzyıl Avrupa liberalizminin temel kavramları olan vatan, millet, hürriyet, eşitlik ve anayasacılık kavramlarından etkilenmişlerdi. Ancak onlar, bu kavramları, İslâmî terminoloji, meselâ şûra (istişare) ve biat (yeni hükümdara bağlılık yemini) kavramlarıyla açıklamaya çalışıyorlardı.

Genç Osmanlılar, Âlî ve Fuat Paşa'ların politikalarını, geleneksel Osmanlı ve İslâm değerlerini göz ardı eden ve Avrupa'nın menfaatlerine hizmet eden yüzeysel Avrupa taklitleri olarak nitelendiriyorlardı. Onlara göre Tanzimat rejimi, daha önceleri ulemanın sağladığı varsayılan frenler ve dengeler sistemini tahrip etmiş olan tek-yanlı bir despotizmdi ve Tanzimat politikalarının devletin yıkılmasına yol açacağını düşünüyorlardı. Onlara göre kurtuluş yolu, Müslim ve gayr-ı Müslim bütün Osmanlı teb'asında gerçek bir ortak vatandaşlık duygusu yaratacak, temsîlî, meşrutî (anayasal) ve parlâmenter bir yönetime geçmekti. Bununla aynı zamanda İslâmî ilkelerin özüne dönülmüş olacaktı.³⁶

Zürcher'e göre, "Yeni Osmanlılar, yönetici elit içinde küçük bir gruptu ve örgütlü faaliyetleri beş yıldan fazla sürmemişti. Hiçbir zaman sıkı bir şekilde örgütlenmiş değillerdi ve grup üyelerinin bireysel düşünceleri arasında büyük farklar vardı...Bununla beraber, Türkiye ve ötesi üzerindeki etkileri, bununla orantısız ölçüde güçlüydü. Dolaylı şekilde de olsa, şüphesiz 1876'da Osmanlı anayasasının kabul edilmesini ve 1878'den sonra sultanın otokratik yönetimine karşı, onların yazılarını temel alan Osmanlı anayasacılık hareketini etkilemişlerdi."³⁷

Özet

Osmanlı-Türk siyasal gelişim dönemlerinin belirgin özelliklerini ifade etmek.

Osmanlı-Türk siyasal gelişimi üç döneme ayırmak mümkündür. Bu dönemler: (1) Ondokuzuncu yüzyıl boyunca Avrupa etkisi altında modernleşme dönemi; (2) Genç Türklerin öncülüğünde İkinci Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet dönemi; ve (3) 1945-50 yıllarında çok-partili hayata geçilmesinden günümüze kadar olan dönemdir. Birinci dönem Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki ekonomik ve siyasal etkisi ve bunların devlet ve toplumda yol açtığı sonuçları kapsamaktadır. İkinci dönem İttihat ve Terakki devrimi ile başlayıp, 1945-1950 yıllarında çok-partili hayata geçilmesiyle sona eren dönemdir. 65 yıllık çok-partili hayat dönemi de çeşitli dönemlere ayrılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğundaki ilk modernleşme girişimlerinin hangi amaçlarla yapıldığını ve dönemin genel özelliklerini açıklamak.

Osmanlı devletinin, ekonomik, teknolojik ve diğer nedenlerle Avrupa devletleri karşısındaki eski askerî gücünü kaybetmesi onu askerî reformlara yöneltmiştir. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğundaki ilk modernleşme girişimleri askerî alanlarda gerçekleşmiştir. III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid adı verilen modern bir ordu kurulmuştur. Kabakçı Mustafa isyanı sonucunda, II. I. Selim tahttan indirilmiş ve yerine IV. Mustafa tahta çıkarılmıştır. Alemdar Mustafa Paşa'nın girişimi ile IV. Mustafa tahttan indirilip idam edilerek, yerine şehzade Mahmut (II. Mahmut) tahta çıkarılmıştır. Bu dönemde 1808'de Sened-i İttifak adı verilen ve bazılarınca Türk Magna Carta'sı olarak nitelenen belge imzalanmıştır. Belge birey hak ve hürriyetlerine ilişkin herhangi bir hüküm ihtiva etmeyip, sadece merkezî hükûmete ve âyana karşılıklı bazı kazanımlar sağlamaktadır. Modernleşme döneminde 1826'da Yeniçeri Ocağının kaldırılması, 1827'de askerî tıbbiye, 1834'te askerî akademi (Mekteb-i Ulûmu Harbiye) gibi, çağdaş bilimlere göre eğitim veren yeni okullar açılmıştır.

Tanzimat Döneminde gerçekleştirilen askerî, idarî, eğitsel, hukukî, mâlî, ekonomik ve kültürel alanlardaki reformları ve içeriklerini tartışmak.

Osmanlı İmparatorluğunun modernleşmesi açısından büyük önem taşıyan Tanzimat dönemi, II. Mahmut'un 1839'da ölümü ile 1876 Kanun-u Esasî'sinin ilânı arasındaki sürece verilen addır. Bu dönemde çeşitli alanlarda reformlar gerçekleştirilmiştir. 1845 yılında zorunlu askerlik, ülkenin büyük bölümünde resmen yürürlüğe konulmuştur. Bu dönem, bürokrasinin yükselişinin görüldüğü, siyasal iktidarın merkezinin sultandan bürokrasiye kaydığı bir dönemdir. Tanzimatın en önemli yeniliklerinden biri reform kanunlarının hazırlanmasında önemli rol oynayan "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye" adındaki kurumun oluşturulmasıdır. Meclisin 1868'de yasama ve yargı dallarına ayrılması ve bu kurula çeşitli sosyal sınıfların ve gayr-ı Müslim milletlerin temsilcilerinin de dahil edilmesi önemli bir gelişmedir. Tanzimat döneminde İl meclisleri oluşturulmuştur. 1864 tarihli Eyalet Kanunu ile yerel yönetimin üç kademesinde (vilayet, sancak, kaza), merkezce atanan yöneticilerin yanında, yarı-seçimli idare meclisleri yer almıştır. Rüşdiye okulları, Galatasaray, Darüşşafaka Sultaniyeleri, Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Mülkiye, Erkân-ı Harbiye Mektebi, Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane gibi yüksek meslek okulları açılarak Batı tipi eğitim kurumları oluşturulmuştur. Ekonomik cephede, 1838 yılında İngiltere ile ve daha sonra diğer ülkelerle imzalanan serbest ticaret antlaşmaları ile dış ticaret hacmi beş misli artmıştır. Bir diğer yenilik 1858 tarihli Arazi Kanunnamesidir. Hukuk devleti ve birey hakları alanlarında da reformlar yapılmıştır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu Osmanlı tarihinde teb'anın bazı temel haklarını resmen tanıyan ilk padişah fermanıdır. Osmanlı sosyal yapısında da birtakım değişiklikler görülmüştür. Bu süreçte, klâsik dönem Osmanlı sosyal yapısında var olmayan bazı sosyal grupların oluştuğu ve güç kazandığı gözlemlenmektedir.

Genç Osmanlılar'ın Tanzimat reformlarına karşı gelme nedenlerini anlatmak.

Tanzimat reformlarına karşı muhafazakâr-İslâmî muhalefetin yanında, modern bürokrasiden, özellikle Tercüme Kaleminden yetişen modern ve modernleştirici merkezî elitin kendi içinden doğan ve Genç Osmanlılar olarak bilinen bir grup oluşmuştur. Şinasi, şair Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi ve Mustafa Fâzıl Paşa gibi kişilerden oluşan bu grup Avrupa liberalizminin temel kavramları olan vatan, millet, hürriyet, eşitlik ve anayasacılık kavramlarından etkilenmişler ve bu kavramları İslâmî terminolojiyle açıklamaya çalışmışlardır. Onlara göre Tanzimat rejimi ve politikaları devletin yıkılmasına yol açacaktı. Kurtuluş yolu, Müslim ve gayr-ı Müslim bütün Osmanlı teb'asında gerçek bir ortak vatandaşlık duygusu yaratacak, temsilî, meşrutî (anayasal) ve parlâmenter bir yönetime geçmekti. Kendi içinde de düşünce farklılıkları olan bu grup Zürcher'e göre hiçbir zaman sıkı bir şekilde örgütlenmiş değildi.

Kendimizi Sıyalım

1. Modern (19. ve 20. yüzyıl) Osmanlı-Türk siyasal gelişmesinin dönemselleştirilmesi ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?
  - a. Bu dönem bir bütün olarak ele alınmalıdır.
  - b. Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet dönemi iki ayrı dönem olarak ele alınmalıdır.
  - c. İttihat ve Terakki ve tek-partili Cumhuriyet dönemleri bir bütün olarak ele alınmalıdır.
  - d. Cumhuriyet dönemi bir bütün olarak ele alınmalıdır.
  - e. Tanzimat dönemi ile İttihat ve Terakki dönemi bir bütün olarak ele alınmalıdır.
2. Tanzimat dönemi reformları üzerinde en fazla etkili olan faktör, aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Avrupa'nın etkisi
  - b. Ekonomik gerileme
  - c. Bürokrasinin güçlenmesi
  - d. Demokratikleşme hareketleri
  - e. Rus tehdidi
3. Osmanlı İmparatorluğu döneminde ilk reformlar hangi alanda gerçekleştirilmiştir?
  - a. Ekonomi alanında
  - b. Askerî alanda
  - c. Kamu yönetimi alanında
  - d. Vergilendirme alanında
  - e. Temel hak ve hürriyetler alanında
4. III. Selim döneminde kurulan ilk modern ordu aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Acemi ocağı
  - b. Sekbanlar
  - c. Nizam-ı Cedit
  - d. Asakir-i mansure
  - e. Saltanat ordusu
5. Sened-i İttifak'ın tanımı aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Âyanın isyan bildirisidir.
  - b. Merkezî hükümetin tek taraflı reform bildirisidir.
  - c. Nizam-ı Cedit'in kurulmasıdır.
  - d. Merkezî hükümetle âyan arasında imzalanan sözleşmedir.
  - e. Yeni vergi sisteminin açıklanmasıdır.
6. Aşağıdakilerden hangisi II. Mahmut tarafından yapılan reformlardan biri **değildir**?
  - a. Kanun-u Esasî'nin ilanı
  - b. Âyanın kontrol altına alınması
  - c. Asakir-i mansure'nin kurulması
  - d. Yeniçeri ocağının ortadan kaldırılması
  - e. Kıyafet reformları
7. Osmanlı tarihinde "vak'a-i hayriye" (hayırlı olay) olarak bilinen olay, aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Kanun-u Esasî'nin ilanı
  - b. Tanzimat Fermanı'nın ilanı
  - c. Yeniçeri ocağının kaldırılması
  - d. İngiltere ile 1838 andlaşmasının imzalanması
  - e. Abdülaziz'in tahttan indirilmesi
8. Tanzimat Fermanı, aşağıdaki padişahlardan hangisinin döneminde ilan edilmiştir?
  - a. I. Abdülaziz
  - b. I. Abdülmecid
  - c. II. Mahmut
  - d. II. Abdülhamit
  - e. III. Selim
9. Genç Osmanlılar ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?
  - a. Tanzimat reformlarını hararetle desteklemişlerdir.
  - b. İslamcı ve gerici bir muhalefet oluşturmuşlardır.
  - c. Batı kurumlarının aynen kopya edilmesini savunmuşlardır.
  - d. Batılı fikirlerle İslâmî ilkeleri bağdaştırmaya çalışmışlardır.
  - e. Bir anayasanın yapılmasını gereksiz bulmuşlardır.
10. Aşağıdakilerin hangisi Tanzimat döneminin getirdiği yeniliklerden biri **değildir**?
  - a. Bürokrasinin güçlenmesi
  - b. Askeri reformlar
  - c. Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ul Adliye'nin kurulması
  - d. Şûra-yı Devlet'in kurulması
  - e. Kanun-u Esasî'nin kabulü

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanıtınız yanlış ise “Dönemselleştirme” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. a Yanıtınız yanlış ise “Tanzimat” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. b Yanıtınız yanlış ise “Askerî Reformlar” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c Yanıtınız yanlış ise “III. Selim Dönemi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. d Yanıtınız yanlış ise “Sened-i İttifak” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanıtınız yanlış ise “Tanzimat” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. c Yanıtınız yanlış ise “II. Mahmut Dönemi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. b Yanıtınız yanlış ise “Tanzimat Fermanı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. d Yanıtınız yanlış ise “Genç Osmanlılar” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. e Yanıtınız yanlış ise “Tanzimat Dönemi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Osmanlı modernleşme çabalarını Tanzimat ve Islahat Fermanında atılan ilk adımlarda görmekteyiz.

Tanzimat öncesi ya da Tanzimat'a kadarki değişmelerin ağırlık noktasını askerlik ve ona bağlı alanlar oluşturmuştur. Bu süreç, milletlerarası literatürde “savunmaya yönelik modernleşme” (defensive modernization) olarak adlandırılmaktadır. Osmanlı devletinin, ekonomik, teknolojik ve diğer nedenlerle Avrupa devletleri karşısındaki eski askerî gücünü kaybetmesi ve 17. yüzyıl sonlarından itibaren uğradığı askerî yenilgilerle önemli toprak parçalarını kaybetmesi, doğal olarak başta sultanlar olmak üzere Osmanlı yönetici kurumunu askerî reformlara yöneltmiştir. Bu reformlar, 18. yüzyılda başlamış olmakla beraber, özellikle III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid adı verilen modern bir ordunun kurulması ve askerî alandaki diğer reformlarla birlikte, daha ileri bir safhaya ulaşmıştır.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- 1 Stanford Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807* (Cambridge: Harvard University Press, 1971).
- 2 Erik J. Zürcher, Turkey: *A Modern History* (London-New York: I. B. Tauris, 1994), s. 2-7.
- 3 *A.g.e.*, s. 2-4.
- 4 Dankwart A. Rustow, “Turkey: The Modernity of Tradition”, Lucian W. Pye ve Sidney Verba (der.), *Political Culture and Political Development* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1965), s. 197.
- 5 Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Birinci Cilt, Gaziler İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi ve Çöküşü, 1280-1808* (İstanbul: e yayınları, 1982), s. 307-370.
- 6 Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey* (London and New York: Routledge, 1993), s. 3.
- 7 Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, İkinci Cilt, Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975* (İstanbul: e yayınları, 1983), s. 26-27; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, (1789-1980)* (İstanbul: Der Yayınları, 1995), s. 34-39.
- 8 Zürcher, Turkey: *A Modern History*, s. 31.
- 9 *A.g.e.*, s. 32-33.
- 10 *A.g.e.*, s. 41-43.
- 11 *A.g.e.*, s. 45-47.
- 12 Tanzimat dönemi hakkında Türkçe ve yabancı dillerde çok sayıda önemli eser vardır. Bunlardan bazıları: Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1963), Carter Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* (Princeton University Press, 1980); Carter Findley, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History* (Princeton: Princeton University Press, 1989); Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, V. Cilt: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856* (Ankara, 1947); Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (Ankara, 1954); Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978), s. 207-297; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2nd edition (London: Oxford University Press, 1968), s. 74-128; Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 86-216; *Tanzimat*, Cilt I (İstanbul: T.C. Maarif Vekaleti, 1940).

- 13 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 43.
- 14 *A.g.e.*, s. 59-60.
- 15 *A.g.e.*, s. 60-61.
- 16 Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 28; Stanford J. Shaw, "The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement before 1876", *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 1, No.1 (January 1970), s. 54-56.
- 17 Shaw, "The Central Legislative Councils", s. 57-62; Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 41-42.
- 18 Shaw, "The Central Legislative Councils", s. 64-76.
- 19 *A.g.e.*, s. 77-78; Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 241-243.
- 20 *A.g.e.*, s. 48-49, 140-142, 147-149, 150, 167; Roderic H. Davison, "The Advent of the Principle of Representation in the Government of the Ottoman Empire", William R. Polk ve Richard L. Chambers (der.), *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* (Chicago, II: University of Chicago Press, 1968), s. 98-99; Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 122-125.
- 21 *A.g.e.*, s. 141-150; Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 65-66.
- 22 *A.g.e.*, s. 49.
- 23 *A.g.e.*, s. 49-51, 66-69; Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 159-161; Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, s. 27-29.
- 24 Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s.119; Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 150-151.
- 25 Fermanın tam metni için, bkz. Şeref Gözübüyük ve Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri, 1839-1980* (Ankara: AÜSBF Yayınları, 1982), s. 3-6.
- 26 Tanzimat Fermanı hakkında, ayrıca bkz. Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 61-76; Recai G. Okandan, *Âmme Hukukumuzun Anabatlari* (İstanbul: İÜHF Yayınları, 1977), s. 68-71.
- 27 İslahat Fermanının metni için, bkz. Gözübüyük ve Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, s. 7-13.
- 28 Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 154-156; Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 64-65; Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 114-135. Tanzimat reformlarının özellikle hukukî açıdan değerlendirilmesi için, bkz., Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 90-99; Okandan, *Âmme Hukukumuzun Anabatlari*, s. 88-108.
- 29 Bu sınıfın oluşumu ve özellikleri hakkında, bkz., Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, ve *Ottoman Civil Officialdom*.
- 30 Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 150-151. Tanzimat döneminde Arap vilayetlerinde eşrafın yükselişi için, bkz. Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", Polk ve Chambers (der.), *Beginnings of Modernization in the Middle East*, s. 41-68.
- 31 Şerif Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?" Engin D. Akarlı ile Gabriel Ben-Dor (der.), *Political Participation in Turkey: Historical Background and Present Problems* (İstanbul: Boğaziçi University Publications, 1975), s. 9, 12. Bu makale, daha önce *Deadalus* dergisinde yayınlanmıştır: (Winter 1973), s. 169-190.
- 32 Mardin, "Center-Periphery Relations", s. 19.
- 33 *A.g.e.*, s. 20-32. Benzer nitelikte, İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması: Batılama* (İstanbul: Ant yayınları, 1969), s. 81-84.
- 34 Ellen Kay Trimberger, *Revolution from Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru* (New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1978), s. 4-5. Keza bkz Ali Kazancıgil, "The Ottoman-Turkish State and Kemalism", Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (der.), *Atatürk: Founder of a Modern State*, 2nd edition (London: Hurst, 1997), s.45-46.
- 35 Genç Osmanlıların siyasal düşünceleri üzerinde en kapsamlı eser için, bkz., Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton: Princeton University Press, 1962).
- 36 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 70-72.
- 37 *A.g.e.*, s. 73-74; Okandan, *Âmme Hukukumuzun Anabatlari*, s. 117-125.

Yararlanılabilecek Ek Kaynaklar

- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978).
- Lewis, Bernard, *Modernleşen Türkiye'nin Doğuşu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984).
- Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (İstanbul: İletişim, 2002).
- Okandan, Recai G., *Âmme Hukukumuzun Anabatlari* (İstanbul: İÜHF Yayınları, 1977).
- Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, İkinci Cilt, Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975* (İstanbul: e yayınları, 1983).
- Shaw, Stanford J., *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Birinci Cilt, Gaziler İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi ve Çöküşü, 1280-1808* (İstanbul: e yayınları, 1982).
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, (1789-1980)* (İstanbul: Der Yayınları, 1995).
- Tanzimat, Cilt I* (İstanbul: T.C. Maarif Vekaleti, 1940).
- Zürcher, Erik J., *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999).

3

Amaçlarımız

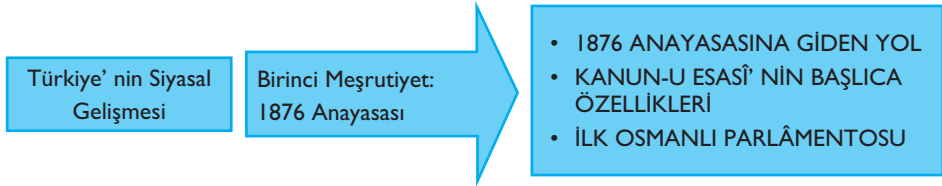
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- 👁️ Kanun-u Esasî'nin başlıca özelliklerini ve Meclis-i Umumî'nin yapısını açıklayabilecek,
- 👁️ Heyet-i Mebusan üyelerinin nasıl seçildiğini ve bu üyelerin hangi kesimleri temsil ettiğini açıklayabilecek bilgi ve becerilere sahip olacaksınız.

Anahtar Kavramlar

- Tersane Konferansı
- Kanun-u Esasî
- Heyet-i Mebusan
- Heyet-i Ayan

İçindekiler

Birinci Meşrutiyet: 1876 Anayasası

1876 ANAYASASINA GİDEN YOL

Genç Osmanlıların meşrutiyet (anayasal devlet) yönündeki düşüncelerinin yanında, birçok iç ve dış etken, 1876 Anayasasının (Kanun-u Esasî) ilânına giden yolu hazırlamıştır. Bu etkenler arasında, Tanzimat döneminin önde gelen devlet adamları Fuat Paşa'nın 1869, Âli Paşa'nın da 1871'de ölümünden sonra, Sultan Abdülaziz'in kişisel yönetiminin güçlenmesi, Rus yanlısı Sadrâzam Mahmut Nedim Paşa'nın beceriksiz politikaları, artan ekonomik güçlükler ve bunun doğurduğu hoşnutsuzluk, Bosna-Hersek ve Bulgaristan isyanları, bu isyanlar nedeniyle Avrupa devletlerinin artan baskıları ve reform talepleri sayılabilir.

Bu ortamda, parlak bir valilik kariyeri olan meşrutiyet taraftarı Mithat Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa ve diğer bazı devlet ileri gelenlerinin oluşturduğu bir grup, 29-30 Mayıs 1876'da Abdülaziz'i tahtan indirerek yerine V. Murat'ı geçirdi. Ancak V. Murat'ın ruhsal durumunun bozukluğu nedeniyle, birkaç ay sonra onun yerine de, meşruti bir yönetime taraftar olduğunu Mithat Paşa'ya açıklamış olan II. Abdülhamit tahta geçirildi. Abdülaziz'in tahtan indirilmesinde Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın liderliğindeki askerî birliklerin desteğinin rolü belirleyici oldu.¹

Abdülhamit Anayasa taslağını hazırlamak üzere, 28 kişilik özel bir komisyonu görevlendirdi. Komisyon, onaltısı (üçü Hristiyan olmak üzere) sivil devlet memurları, ikisi asker, onu da ulema sınıfı mensubu üyelerden oluşuyordu. Komisyon başkanlığının Mithat Paşa'ya mı, Sadullah Paşa'ya mı verilmiş olduğu tereddütlü olmakla beraber, Komisyon çalışmalarında Mithat Paşa'nın önemli rolü olduğu açıktır. Komisyonunda Mithat Paşa gibi gerçek bir anayasal devlet taraftarları ile, sultanın yetkilerinin sınırlandırılmasına sıcak bakmayan daha muhafazakâr üyeler arasında tartışmalar yaşanmış; taslağın onayı için kendisine sunulduğu Abdülhamit de, hükümdarın yetkilerini sınırlandıran bazı maddeleri değiştirmiş ve hükümdara gerektiğinde bir kişiyi ülke dışına sürme yetkisi veren bir maddenin eklenmesinde ısrarcı olmuştur.²

Böylece, reformcularla muhafazakârlar arasında bir uzlaşma metni olarak nitelendirilebilecek olan Kanun-u Esasî, 23 Aralık 1876 tarihinde padişahın fermanı ile ilân edilmiştir. Kanun-u Esasî'nin ilân tarihinin, aynı günlerde Balkan sorunlarını görüşmek üzere İstanbul'da toplanan milletlerarası konferansla (**Tersane konferansı**) örtüşmesi, ilginçtir. Bu örtüşme, Kanun-u Esasî'nin ilânındaki etkenlerden birinin de, Avrupa devletlerini Hristiyan teb'ayı korumak bahanesiyle Osmanlı devletine sürekli müdahale etmekten vazgeçirmek olduğunu akla getirmektedir.

Tersane Konferansı:

İngiltere'nin öncülüğünde Prusya, Fransa, İngiltere, Rusya ve Osmanlı Devleti katılımıyla gerçekleşmiş ve toplanılan yerin İstanbul Haliç Tersanesinde bulunan Bahriye Nezaretinde olması nedeniyle bu isimle anılmıştır. Konferansta Sırbistan ve Karadağ'a bağımsızlık, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'a özerklik verilmesi kararları alınmıştır.

1876 Kanun-u Esasî'sinin arka plânındaki sosyolojik faktörler hakkında çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Meselâ Feroz Ahmad'a göre, "anayasal rejimi, 'yükselen sınıflar'ın , ya da bir 'millî burjuvazi'nin iktidarının bir tezahürü olarak görmek, zamansızdır. Her halde bu rejim, serbest ticaret karşısında korunma arayan ve güçlü bir müdahaleci devlet talep eden ezilen sınıfların çocuğuydu".³ Oysa, o tarihte ve çok daha sonralarında, ne "yükselen burjuvazi" nin, ne de "ezilen sınıflar" ın böyle bir değişimi zorlayacak siyasal gücü vardı. Askerî ve sivil bürokrasinin bir bölümünün dayatmasıyla ve devleti kurtarma ümidiyle gerçekleşen bu değişim, yukarıda açıkladığımız anlamda, tipik bir "tepeden inme devrim"dir. Bu model, daha sonraki değişimlere de damgasını vuracaktır.

KANUN-U ESASÎ' NİN BAŞLICA ÖZELLİKLERİ

Kanun-u Esasî'nin bir ölçüde 1831 Belçika ve 1850 Prusya anayasalarından esinlenmekle birlikte, hükümdarın rolünün esas itibarıyla, sembolik ve törensel olduğu ve gerçek iktidarın halkça seçilmiş bir parlâmentonun elinde bulunduğu, Batılı anlamda bir meşrutî (anayasal) monarşi kurmuş olduğu elbette söylenemez. Aşağıda göreceğimiz gibi, bu Anayasa ile sultan, devlet mekanizmasının en temel kurumu olma niteliğini sürdürmektedir. Bununla birlikte, Kanun-u Esasî'nin İslâm dünyasındaki ilk anayasa olduğu, ve ilk defa hükümdarın yetkilerini, kısmen de olsa halk tarafından seçilen bir parlâmento ile paylaştığı unutulmamalıdır.⁴

Kanun-u Esasî'de, saltanatın Osmanlı sülalesine ait olup "usûl-ü kadimesi veçhile" (eski usûlüne uygun olarak) ekber (en yaşlı) evlâda intikal edeceği, padişahın şahsının "mukaddes ve gayr-ı mesul" olduğu, başkentinin İstanbul şehri olduğu belirtilmektedir. (m. 2,3,4). Devletin dininin "din-i İslâm" olduğu ifade edilmekle birlikte, "asayiş-i halkı ve âdâb-ı umumiyeyi (halkın güvenliğini ve genel ahlâkı) ihlâl etmemek şartıyla, memâlik-i Osmaniye'de mâruf olan bilcümle edyanın (bütün dinlerin) serbestî-i icrası ve cemaat-ı muhtelifeye verilmiş olan imtiyazat-ı mezhebiyenin kemakân (eskisi gibi) cereyanı Devletin taht-ı himayesinde (koruması altındadır)" denilmek suretiyle (m. 11) bütün din ve mezhepler için din ve vicdan hürriyeti tanınmıştır.

Vatandaşlık, daha doğrusu o zamanki deyişle tâbiyyet konusunda Türklük vurgusuna yer verilmemiştir. Buna göre, "Devlet-i Osmaniye tâbiyyetinde bulunan efrâdın (bireylerin) cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise olsun, bilâ istisna Osmanlı tâbir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihlal ve izae edilir (kazanılır ve kaybedilir)" (m. 8). Bununla birlikte Türkçe resmî dil olarak kabul edilmiştir: "Tebaa-yi Osmaniye'nin hidemat-ı devlette (devlet hizmetlerinde) istihdam olunmak için, devletin lisan-ı resmîsi olan Türkçeyi bilmeleleri şarttır" (m. 18). Benzer şekilde, Heyet-i Mebusan üyeliği için "Türkçe okumak ve mümkün mertebe yazmak" şarttır (m. 68). Ayrıca, her iki Meclisin görüşmeleri "lisan-ı Türkî üzere cereyan" edecektir (m. 57). Bununla birlikte, Osmanlıların tümünün, kanun karşısında ve dinî ve mezhepsel konular hariç, ülkenin hak ve görevlerinde eşit oldukları da belirtilmiştir. (m. 17).

Kanun-u Esasîye göre, yürütme gücünün aslî sahibi hükümdar olarak görülmektedir. Sadrazamlık ve Şeyh-ül İslâmlık makamları, padişah tarafından "emniyet buyurulan zatlara ihale buyurulduğu" gibi, diğer bakanların atanmaları da, padişah iradesi ile gerçekleşmektedir (m. 27).

Yasama yetkisi, padişahla parlâmento (Meclis-i Umumî) arasında paylaşılmış durumdadır. Meclis-i Umumî, Heyet-i Âyan ve Heyet-i Mebusan olmak üzere, iki meclisten oluşmaktadır. (m. 42). Heyet-i Âyan'ın başkan ve üyeleri, sayıları Heyet-

i Mebusan üye sayısının üçte birini aşmamak üzere, “kayd-ı hayat” (ömür boyu) şartıyla, doğrudan doğruya padişah tarafından atanır. Âyan üyesi atanabilmek için, kırk yaşını doldurmuş ve önemli devlet hizmetlerinde bulunmuş olmak şarttır (m. 60-62). Heyet-i Mebusan üyeleri ise, her ellibin erkek nüfusa bir kişi olmak üzere, gizli oyla (“rey-i hafî kaidesi üzerine”), dört yılda bir yapılacak seçimlerle halk tarafından seçileceklerdir (m. 65, 66, 69). Böylece Osmanlı devletinde ilk defa olarak, merkezî yönetim düzeyinde halkın temsili ilkesi gerçekleştirilmiştir. Her iki Meclisin üyelerine, klâsik parlâmenter bağısıklıklar olarak, sorumsuzluk ve dokunulmazlık bağısıklıkları tanınmıştır (m. 47, 48, 79).

Kanun yapma sürecinde, bir kanun tasarısı önce Heyet-i Mebusan’da, sonra Heyet-i Âyan’da görüşülür (m. 55). Heyet-i Âyan, Mebusan tarafından kabul edilen tasarıları, “umur-u diniyeye”, padişahın haklarına, Kanun-u Esasî hükümlerine, devletin ülke bütünlüğüne uygunluk açılarından inceler ve bunlara aykırı bir hüküm görürse, ya kesin olarak reddeder veya değiştirilmek ya da düzeltilmek üzere Heyet-i Mebusan’a iade eder (m. 64). Böylece Kanun-u Esasî, kanunların anayasaya uygunluğu yönünden, Heyet-i Âyan tarafından gerçekleştirilecek bir siyasal denetim yöntemini kabul etmiştir.

Kanun-u Esasî, yasama sürecinde padişaha önemli yetkiler tanımıştır. Heyet-i Âyan’ın bütün üyelerinin padişah tarafından atanması dışında, milletvekillerinin veya Âyan Meclisi üyelerinin kanun teklif edebilmeleri için önce padişahın izin alınması, daha sonra bu tekliflerin Şûra-yı Devlet tarafından düzenlenmesi, ve nihayet Meclislerce kabul edildikten sonra padişah tarafından onaylanması gerekmektedir (M. 53, 54). Böylece padişaha, kanun teklif ve tasarıları üzerinde mutlak bir veto yetkisi tanınmış olmaktadır. Ayrıca, Meclis-i Umumî’nin toplanık olmadığı zamanlarda devleti bir tehlikeden veya kamu güvenliğini bozulmaktan korumak için zorunlu bir ihtiyaç doğduğunda, Heyet-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu) tarafından verilip padişahça onaylanan kararlar, Heyet-i Mebusan toplanıp karar verinceye kadar muvakkat (geçici) kanun hükmündedir (m. 36).

Kanun-u Esasî’nin, parlâmenter rejimin temel kuralı olan, bakanların parlâmentoya karşı siyasal sorumluluğunu kabul edip etmediği tartışmalıdır. Kanunun 30’uncu maddesine göre, “vükelâ-yı devlet, memuriyetine müteallik ahval ve icraattan mesuldür”. Ayrıca, bakanlarla Heyet-i Mebusan arasında anlaşmazlık olan hususlarda bakanlar görüşlerinde ısrar ettiği ve bu, Heyet-i Mebusan tarafından çoğunlukla “kat’iyyen ve mükerreren” (kesinlikle ve tekrarlı olarak) reddedildiği takdirde padişah, ya bakanları değiştirme veya yeni seçimler yapılmak üzere Heyet-i Mebusanı feshetmeye “münhasıran” yetkilidir (m. 35). Ayrıca Kanun-u Esasî, Heyet-i Mebusan’ın, çoğunluk kararı ile bakanları soruları cevaplandırmak (“istizah-ı madde”) için Meclise davet edebileceklerini belirtmektedir (m. 38). Bu ifadeler, bakanların Heyet-i Mebusan karşısında siyasal sorumluluğu olduğu izlenimini uyandırıyor da, bu konuda padişahın mutlak bir takdir yetkisine sahip olması, siyasal sorumluluğun önemini azaltmaktadır.

Böylece padişaha gerek yasama, gerek yürütme alanında çok önemli yetkiler tanınmış olmakla birlikte, Kanun-u Esasî’yi tek taraflı iradesiyle değiştirme yetkisi verilmemiştir. Kanun-u Esasî’nin bazı maddelerinin değiştirilmesi, Bakanlar Kurulu, Heyet-i Âyan veya Heyet-i Mebusan tarafından önerilebilir. Öneri, önce Heyet-i Mebusan’da, sonra Heyet-i Âyan’da üye tamsayısının (“âzâ-yı mürettebe”) üçte iki çoğunluğu ile kabul edildikten sonra, padişahın onayı ile kesinleşmiş olur (m. 116).

Kanun-u Esasî, “mehakim” (mahkemeler) başlığı altında yargı organını da düzenlemiş ve hâkimlerin azl edilemeyeceği (“lâyenazil”) kuralını getirmiştir. Hâkimlerin yükselmeleri, memuriyetlerinin değiştirilmesi, emeklilikleri ve bir suçtan dolayı mahkûmiyet halinde azil olunmaları, özel bir kanunla düzenlenecektir (m. 81). Ayrıca, bu bölümde, duruşmaların açıklığı (m. 82), herkesin mahkeme önünde haklarını her türlü meşru araçla savunabileceği (m. 83), bir mahkemenin görevi içinde olan bir dâvayı görmekten kaçınmayacağı (m. 84), her dâvanın ait olduğu mahkemede görüleceği (kanunî hâkim ilkesi) (m. 85) ve mahkemelerin “her türlü müdahelâttan âzade” olacakları (m. 86) gibi, oldukça ileri hükümler vardır. Bundan başka, bakanları ve Temyiz Mahkemesi başkan ve üyelerini görevleriyle ilgili suçlardan dolayı yargılamak üzere, bir “Divan-ı Âli” (Yüce Divan) kurulmuştur (m. 92-95).

Kanun-u Esasî, “Tebaa-i Osmaniyenin Hukuk-u Umumiyesi” başlığı altında, kişi dokunulmazlığı (m. 10), din ve vicdan hürriyeti (m. 11), basın hürriyeti (m. 12), ticaret ve şirket kurma hürriyeti (m. 13), dilekçe hakkı (m. 14), eğitim ve öğretim hürriyeti (m. 15), mülkiyet hakkı (m. 21), konut dokunulmazlığı (m. 22), kanunî hâkim ilkesi (m. 23), müsadere ve angarya yasağı (m. 24), işkence ve her türlü eziyet yasağı (m. 26) gibi, başlıca temel hak ve hürriyetleri tanımıştır. Ancak, Abdülhamit'in ısrarı üzerine metne eklenen ünlü 113'üncü madde, birey hakları bakımından ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Buna göre, “hükûmetin emniyetini ihlâl ettikleri idare-i zâbitanın (polis) tahkikat-ı mevsumakası (kanıtlara dayanan soruşturması) üzerine sâbit olanları memâlik-i mahrusa-i şahaneden ihraç ve teb'id etmek (ülke dışına sürmek) münhasıran zat-ı haziret-i padişahînin yed-i iktidarındadır (yetkisi içindedir).” Bu maddenin daha sonra Kanun-u Esasî'nin önde gelen mimarı Mithat Paşa'ya uygulanmış olması, kaderin ilginç bir cilvesidir.

İLK OSMANLI PARLÂMENTOSU

Kanun-u Esasî ilân edilmiş olmakla birlikte, şüphesiz, Heyet-i Mebusan'ın nasıl seçileceği hakkında herhangi bir hukukî düzenleme mevcut değildi. Bu bakımdan Bakanlar Kurulu, ilk seçimler için geçerli olmak üzere, taşradaki seçimler hakkında bir geçici talimat (Talimat-ı Muvakkate) çıkardı. İstanbul ve çevresindeki seçimler ise, gene Bakanlar Kurulunca kabul edilen bir “beyanname” ye göre yapıldı. Milletvekili (mebus) sayısı, 80 Müslüman, 50 gayr-ı Müslim olmak üzere, 130 olarak saptanmıştı. Taşradan gelecek mebuslar doğrudan doğruya seçmenlerce değil, vilâyet, liva ve kaza idare meclislerince seçileceklerdi. Bunun mantıksal dayanağı, idare meclisleri üyelerinin daha önce halkça seçilmiş olmaları nedeniyle, “ikinci seçmen” telâkki edilebilecekleriydi. İstanbul ve çevresinde ise birinci seçmenler, mebusları seçecek olan ikinci seçmenleri, kendileri seçmişlerdi. Ancak birinci seçmen olabilmek için, Kanun-u Esasî'de bu konuda hüküm bulunmamakla birlikte, “emlâke mutasarrif olmak” (mülk sahibi olmak) şartı koşulmuştu. İstanbul ve çevresi için ayrı bir sistemin öngörülmüş olmasının sebebi, o tarihte İstanbul'da yerel idare meclislerinin bulunmamasıydı. Dolayısıyla İstanbul ve çevresi her biri ikişer seçmen seçecek yirmi seçim bölgesine bölünmüştü. Bu şekilde seçilen kırk ikinci seçmen, daha sonra toplanarak, İstanbul'un on mebusunu seçmişlerdi. Heyet-i Mebusan seçimlerinde iki dereceli seçim sisteminin uygulanması ve oy hakkının mülk sahipleriyle sınırlandırılmış bulunması, o dönemin şartları içinde yadigarınamalıdır. Dönemin Avrupa ülkelerinin birçoğunda da benzer sistemler uygulanmaktaydı.

Bu sınırlı oy ve iki dereceli seçim sistemine ve vilâyet valilerince seçim sürecine yapılan bazı müdahalelere rağmen, ilk Osmanlı parlâmento seçimlerinin, çeşitli millî ve dinî cemaatleri ve sosyal sınıfları temsil eden oldukça temsili bir yapı ortaya çıkardığı genellikle kabul edilmektedir. Toplum içinde büyük çoğunluk olan Müslümanların Heyet-i Mebusan'da da çoğunlukta olmalarına karşılık, Hıristiyanlar ve Yahudiler nüfustaki oranlarından daha iyi temsil ediliyorlardı. Müslümanlara ayrılan milletvekillerini Araplar, Kürtler, Arnavutlar ve Boşnaklarla paylaşan Türkler, Heyet-i Mebusan'ın azınlığını oluşturuyorlardı. Milletvekillerinin önemli bir bölümü bürokratik kökenli olmakla beraber, diğer mesleklerin temsilcileri de mevcuttu. Devereux'ye göre, "milletvekilleri, İmparatorluğun her sosyal ve ekonomik tabakasını, hemen her dinî cemaati ve her etnik ya da dilsel grubu temsil ediyorlardı, Meclis, İmparatorluğun minyatür ölçeğinde bir mozayığı idi, bu açıdan...Meclis, kelimenin tam anlamıyla temsili bir kuruldu".⁶

İlk Osmanlı parlâmentosu, 20 Mart 1877'de Sultan Abdülhamit'in Mabeyn Başkâtibi Mehmet Said Bey tarafından okunan nutku ile açıldı. Bu nutukta sultan, uygar ülkelerin ilerlemelerini meşrutiyet ilkesine borçlu olduklarını belirterek şunları söylüyordu: "âlem-i medeniyetin terakkiyat-ı hâzırasına (medenî dünyanın bugünkü ilerlemelerine) yetişememeliğimiz mücerred mülkümüzün muhtaç olduğu ıslâhat ve onlara müteallik kavanin ve nizamatin devam edememesinden ve bu dahi yapılan şeyler hükûmet-i istibdadiye elinden çıkıp kaide-i meşverete müstenid olmamasından (danışma kuralına dayanmamasından) neş'et eylediği (doğduğu) sabit ve müteahhaktır (doğruluğu açık ve kanıtlanmıştır). Halbuki düvel-i mütemmedinenin (uygar devletlerin) terakkiyatı ve memleketlerinin mâmuriyeti mesâlih-u kavanin-i umumiyeleri (işleri ve genel kanunları) cümlenin rey ve ittifakı ile vaz ve tesis olunmak semeresi (ürünü) olduğu mevadd-ı müsellemedendir (kabul edilmiş hususlardandır). Binaeneleyh bizce dahi esbâb-ı terakkinin (ilerleme sebeplerinin) o yolda aranılmasını ve kavanin-i memleketin ârâ-yı umumiyyeye (genel oya) istisnadını elzem (çok gerekli) gördüm ve Kanun-u Esasî'yi ilân eyledim".⁷

Kanun-u Esasî'nin 43'üncü maddesine göre Meclis-i Umumî'nin iki heyeti, her yıl kasım ayı başında padişahın iradesiyle toplanır ve mart başında gene padişahın iradesiyle kapanırdı. 44'üncü maddeye göre de padişah, devletçe görülecek lüzum üzerine Meclis-i Umumî'yi vaktinden önce açabilir ve toplantı süresini azaltabilir veya uzatabilirdi. Meclis-i Umumî'nin ilk toplantı yılı, 20 Mart 1877'den 28 Haziran 1877'ye kadar yaklaşık üç ay, ikinci toplantı yılı da 13 Aralık 1877'den 14 Şubat 1878'a kadar yaklaşık iki ay sürdü. Bu toplantılarda bazı milletvekillerinin, bakanlara ve özellikle Türk-Rus savaşının yönetilişine ilişkin şikayetleri, meşrutiyeti baştan beri isteksizce kabul etmiş olan Abdülhamit'i tedirgin etti ve sultan, 14 Şubat 1878'de Meclis-i Umumî'yi tatile soktu. Bu işlem, bazı eserlerde belirtildiği gibi teknik anlamda bir "fesih" değil, bir tatile sokma işlemidir. Ancak Abdülhamit, 1908 yılına kadar Meclis'i tekrar toplantıya çağırılmamıştır.⁸

Sonuç olarak, Birinci Meşrutiyet dönemi, Kanun-u Esasî'nin bütün eksikliklerine ve uygulanma döneminin çok kısa oluşuna rağmen, gene de Osmanlı-Türk tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Padişahın yetkilerinin bir anayasa ile sınırlandırılması; kısmen de olsa halkın oyuna dayanan bir parlâmentonun kurulması; anayasa, hürriyet, kamu oyu, genel oy gibi kavramların konuşulmaya başlanması, Osmanlı devlet geleneği açısından çok yeni olaylardır. Nitekim, Abdülhamit'in otuz yıllık mutlakiyet dönemine rağmen, bu kavramlar canlılıklarını sürdürmüşlerdir.

Özet

Kanun-u Esasî'nin başlıca özelliklerini ve Meclis-i Umumî'nin yapısını açıklamak.

Kanun-u Esasî, İslâm dünyasındaki ilk anayasadır ve ilk defa hükümdarın yetkilerini, kısmen de olsa halk tarafından seçilen bir parlamento ile paylaşmıştır. Kanun-u Esasî'de, saltanatın Osmanlı sülalesine ait olduğu, başkentinin İstanbul şehri olduğu, devletin dininin “din-i İslâm” olduğu, Türkçe'nin resmî dil olarak kabul edildiği görülür. Kanun-u Esasîye göre, yürütme gücünün aslı sahibi hükümdar olarak görünmektedir. Yasama yetkisi padişahla Meclis-i Umumî arasında paylaşılmış durumdadır. Meclis-i Umumî, Heyet-i Âyan ve Heyet-i Mebusan olmak üzere, iki meclisten oluşmaktadır. Heyet-i Âyan'ın başkan ve üyeleri doğrudan doğruya padişah tarafından atanır. Heyet-i Âyan, Mebusan tarafından kabul edilen tasarıları, “umur-u diniyeye”, padişahın haklarına, Kanun-u Esasî hükümlerine, devletin ülke bütünlüğüne uygunluk açılarından inceler. Heyet-i Mebusan üyeleri ise her ellibin erkek nüfusa bir kişi olmak üzere, gizli oyla dört yılda bir yapılacak seçimlerle halk tarafından seçilir. Kanun-u Esasî “mehakim” (mahkemeler) başlığı altında yargı organını da düzenlemiş ve hâkimlerin azl edilemeyeceği kuralını getirmiştir. Bunun yanısıra Anayasa'da kişi dokunulmazlığı, din ve vicdan hürriyeti, basın hürriyeti, ticaret ve şirket kurma hürriyeti, dilekçe hakkı, eğitim ve öğretim hürriyeti, mülkiyet hakkı, konut dokunulmazlığı, kanunî hâkim ilkesi, müsadere ve angarya yasağı, işkence ve her türlü eziyet yasağı gibi, başlıca temel hak ve hürriyetler tanınmıştır.

Heyet-i Mebusan üyelerinin nasıl seçildiğini ve bu üyelerin hangi kesimleri temsil ettiğini açıklamak.

Heyet-i Mebusan'ın milletvekili (mebus) sayısı, 80 Müslüman, 50 gayr-ı Müslim olmak üzere, 130 olarak saptanmıştır. Taşradan gelecek mebuslar doğrudan doğruya seçmenlerce değil, vilâyet, li va ve kaza idare meclislerince seçileceklerdi. Heyet-i Mebusan seçimlerinde iki dereceli seçim sistemi uygulanmış ve oy hakkı mülk sahipleriyle sınırlandırılmıştır. Heyet-i Mebusan'da Müslümanların çoğunlukta olmalarına karşılık, Hıristiyanlar ve Yahudiler de nüfustaki oranlarının üzerinde temsil ediliyorlardı. Türkler, Müslümanlara ayrılan milletvekillerini Araplar, Kürtler, Arnavutlar ve Boşnaklarla paylaşmaktaydı.

Kendimizi Sınayalım

1. Anayasa taslağını hazırlayan heyet, aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Divan-ı Hümayun
  - b. Bizzat padişah
  - c. Özel bir komisyon
  - d. Eyalet temsilcilerinden oluşan bir kurul
  - e. Özel olarak seçilmiş bir Kurucu Meclis
2. 1876 anayasasının ilanının arkasındaki en önemli güç, aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Milli burjuvazi
  - b. Yükselen sınıflar
  - c. Ezilen sınıflar
  - d. Asker-sivil bürokrasi
  - e. Aydınlar
3. 1876 Anayasası ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?
  - a. Batılı anlamda bir meşruti monarşi kurmuştur.
  - b. Şeriat esasına dayalı bir devlet kurmuştur.
  - c. Devlet yetkilerinin padişahla parlamento arasında bölüştüğü bir düzen kurmuştur.
  - d. Parlâmentonun üstünlüğüne dayanan bir düzen kurmuştur.
  - e. Padişahın mutlak iktidarını aynen devam ettirmiştir.
4. 1876 Anayasasının tabiiyet (vatandaşlık) konusundaki düzenlemesi ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?
  - a. Türklük esasına bağlanmıştır.
  - b. Müslümanlık esasına bağlanmıştır.
  - c. Din ve mezhep ayrımı olmaksızın Osmanlılık esasına bağlanmıştır.
  - d. Devlet memurluğuna girmek için Türkçe bilmek şartı aranmamıştır.
  - e. Meclis görüşmelerinin Türkçeden başka dillerle de yürütülebilmesi kabul edilmiştir.
5. 1876 Anayasası ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
  - a. Tek meclisli bir sistem kurmuştur.
  - b. İki meclisli bir sistem kurmuştur.
  - c. Heyet-i Âyan üyeleri padişahça atanmaktadır.
  - d. Heyet-i Mebusan üyeleri halkça seçilmektedir.
  - e. Bir kanunun kabul edilebilmesi, her iki meclisçe kabul edilmesine bağlıdır.
6. Padişahın Meclisin kabul ettiği kanun üzerindeki yetkisi ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?
  - a. Mutlak bir veto yetkisidir.
  - b. Geciktirici bir veto yetkisidir.
  - c. Güçleştirici bir veto yetkisidir.
  - d. Bu veto, meclislerin üçte iki çoğunluğuyla aşılabılır.
  - e. Padişahın veto yetkisi yoktur.
7. Heyet-i Mebusan seçimlerinde oy verme hakkı ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?
  - a. Kadın-erkek bütün vatandaşlara tanınmıştır.
  - b. Bütün erkek vatandaşlara tanınmıştır.
  - c. Sadece Müslüman teb'aya tanınmıştır.
  - d. Taşınmaz mal sahibi erkek teb'aya tanınmıştır.
  - e. Okur-yazar olan tüm teb'aya tanınmıştır.
8. 1876 Anayasasının yargı organıyla ilgili düzenlemeleri konusunda aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
  - a. Hakimler azledilemez.
  - b. Hakimler padişah tarafından azledilebilir.
  - c. Anayasa, yargı organına özel bir bölüm ayırmıştır.
  - d. Anayasa, yargı bağımsızlığı konusunda oldukça ileri hükümler içermektedir.
  - e. Anayasa, "kanunî hakim" ilkesini benimsemiştir.
9. İlk Heyet-i Mebusan seçimleri ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?
  - a. Büyük baskı altında yapılmıştır.
  - b. Meclise hiç gayrimüslim üye seçilmemiştir.
  - c. Meclis, Osmanlı İmparatorluğundaki bütün dinsel, etnik ve dilsel grupları oldukça iyi temsil edecek şekilde oluşturulmuştur.
  - d. Seçimler yapılamadığından, ilk Meclis, padişahın atadığı üyelerden oluşturulmuştur.
  - e. Meclis, daha ilk toplantısını yapmadan padişahça feshedilmiştir.
10. Anayasaya göre yürütme gücünün aslî sahibi, aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Halk
  - b. Meclis-i Umumi
  - c. Heyet-i Mebusan
  - d. Padişah
  - e. Bakanlar Kurulu

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanıtınız yanlış ise “Anayasanın Hazırlanması” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. d Yanıtınız yanlış ise “Bürokrasi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanıtınız yanlış ise “Kanun-u Esasî” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c Yanıtınız yanlış ise “Vatandaşlık” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. a Yanıtınız yanlış ise “Meclis-i Umumî” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanıtınız yanlış ise “Veto Yetkisi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. d Yanıtınız yanlış ise “Oy Hakkı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. b Yanıtınız yanlış ise “Yargı Organı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. c Yanıtınız yanlış ise “Mebusan Seçimleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. d Yanıtınız yanlış ise “Yürütme Gücü” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Kanun-u Esasîye göre, yürütme gücünün aslı sahibi hükümdar olarak görünmektedir. Sadrâzamlık ve Şeyh-ül İslâmlık makamları, padişah tarafından “emniyet buyurulan zatlara ihale buyurulduğu” gibi, diğer bakanların atanmaları da, padişah iradesi ile gerçekleşmektedir. Yasama yetkisi, padişahla parlamento (Meclis-i Umumî) arasında paylaşılmış durumdadır.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- ¹ Bu dönem için, bkz., Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 75-78; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 101-110; Okandan, *Âmme Hukukumuzun Anabatlari*, s. 125-134.
- ² A.g.e., s. 137-139; Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Comtitution and Parliament* (Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1963), s. 47-48.
- ³ Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, s. 29.
- ⁴ Kanun-u Esasî'nin tam metni için, bkz., Gözübüyük ve Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, s. 27-42. Kanun-u Esasî'nin hukukî ve siyasî açılardan değerlendirilmesi için, bkz., Okandan, *Âmme Hukukumuzun Anabatlari*, s. 144-171; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 110-125; Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period*, tümü; *Türk Parlâmentoculuğunun İlk Yüzyılı*, 1876-1976 (Ankara: Siyasî İlimler Türk Derneği, 1976); Armağan: *Kanun-u Esasînin 100. Yılı* (Ankara: AÜSBF Yayını, 1978). Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku* (Bursa: Ekin Yayınları, 2000), s. 23-36.
- ⁵ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 127-128; Servet Armağan, *Türk Esas Teşkilât Hukuku* (İstanbul: İÜHF Yayını, 1979), s. 172-174.
- ⁶ Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period*, s. 126-148, özellikle 147-148.
- ⁷ Nutkun metni için, bkz. Gözübüyük ve Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, s. 43-49, alıntı s. 45-46.
- ⁸ Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 33-34; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 132-134. İlk Osmanlı parlâmentosunun çalışmaları ve onun kapatılmasına yol açan olaylar hakkında, bkz., a.g.e., s. 129-134; Okandan, *Âmme Hukukumuzun Anabatlari*, s. 215-220; Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 232-235; Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*. 168-169.

Yararlanılabilecek Ek Kaynaklar

- Armağan: Kanun-u Esas'ın 100. Yılı* (Ankara: AÜSBF Yayını, 1978).
- Okandan, Recai G., *Âmme Hukukumuzun Anabatlari* (İstanbul: İÜHF Yayınları, 1977).
- Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İkinci Cilt, Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975 (İstanbul: e yayınları, 1983).
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, (1789-1980) (İstanbul: Der Yayınları, 1995).
- Türk Parlâmentoculuğunun İlk Yüzyılı, 1876-1976* (Ankara: Siyasî İlimler Türk Derneği, 1976).
- Zürcher, Erik J., *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999).

4

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- II. Abdülhamit döneminin belirleyici özelliklerini ve bu dönemde yapılan reformları açıklayabilecek,
- İttihat ve Terakki'nin doğuşunda yaşanan gelişmeleri ve 1908 Devrimi'nin gerçekleşme sürecini anlatabilecek,
- 31 Mart Olayı'nın çıkış nedenlerini ve sonrasında yaşanan gelişmeleri özetleyebilecek,
- 1909 - 1913 siyasi mücadeleler döneminde gerçekleştirilen anayasal değişikliklerini belirtebilecek,
- İkinci Meşrutiyet döneminin fikir akımlarını ve onların ilkelerini açıklayabilecek bilgi ve becerilere sahip olacaksınız.

Anahtar Kavramlar

- Meclis-i Umumî
- Jön Türkler
- İttihat ve Terakki
- 31 Mart Olayı
- Osmanlıcılık
- İslamcılık
- Türkçülük
- Batıcılık

İçindekiler

Türkiye'nin Siyasal Gelişmesi

İkinci Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki

- II. ABDÜLHAMİT MUTLAKİYETİ
- 1909 - 1913 SİYASAL MÜCADELELER DÖNEMİ
- İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN TEK-PARTİ YÖNETİMİ
- İKİNCİ MEŞRUTİYETİN FİKİR AKIMLARI: OSMANLILIK, İSLÂMÇILIK, TÜRKÇÜLÜK, BATICILIK

İkinci Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki

II. ABDÜLHAMİT MUTLAKİYETİ

Zürcher'in belirttiği gibi, Abdülhamit yönetimi, değişik kaynaklarda hayli farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Ondokuzuncu yüzyıl Avrupalıları, özellikle saltanatının son dönemlerinde onu zâlim ve gerici bir despot olarak nitelendirmişlerdir. Kendisini deviren Genç Türkler de onu, devletin yenileşmesini bir kuşak boyunca durduran bir gerici olarak görmüşlerdir. 1960'lardan bu yana modern Türk tarihi araştırmacıları ise, Abdülhamit yönetimini, Tanzimat reformlarının bir devamı, hattâ doruk noktasına ulaşması dönemi olarak gören farklı bir tablo çizmişlerdir. "Her iki görüş de doğrudur, ama her ikisi de hikâyenin sadece yarısını anlatmaktadır".¹

II. Abdülhamit döneminin kişisel bir otokrasi, ya da mutlakiyet dönemi olduğunda kuşku yoktur. Tanzimat döneminde sultandan, ileri gelen devlet adamlarına (Tanzimat paşalarına) intikal etmiş olan iktidar merkezi, Abdülhamit'in **Meclis-i Umumi**'yi süresiz olarak (otuz yıl boyunca) tatile sokmasıyla, yeniden sultana geçmiştir. Tabiatı itibarıyla kuşkucu bir kişi olan ve yakın geçmişte Abdülaziz ve V. Murat'ın tahtan indirilmelerine tanık olarak bu kuşkuculuğu büsbütün artan Abdülhamit, kişisel iktidarını güçlendirmek için her yola başvurmuş, hattâ bu amaçla muazzam bir jurnalciler (muhabirler) şebekesi yaratmıştır. Gene onun zamanında basının, gülcünç ölçülere varan ağır bir sansür altında olduğu bilinmektedir.

Öte yandan, Abdülhamit döneminde modernleştirici reformların hızlanarak devam ettiği de bir gerçektir. Bernard Lewis'e göre,

"Yeni Sultan, liberal ya da anayasacı fikirlere kesinlikle düşman olmakla birlikte, reforma ve Batılılaşmaya asla tümüyle karşı değildi; akılcıca seçildiği ve uygulandığı takdirde bu reformları, gerek Osmanlı İmparatorluğunu, gerek kendisinin onun içindeki konumunu güçlendirecek araçlar olarak görüyordu. Abdülhamit, tarihsel efsanedeki kör, uzlaşmaz, tümünden bir gerici olmaktan uzak; tersine, Sultan Abdülaziz ve Tanzimat devlet adamlarının gerçek mirasçısı, istekli ve aktif bir modernleştiriciydi...Siyasal konular bir yana, Abdülhamit'in saltanatının ilk onyılları, yüzyılın başından bu yana, bütün değişim ve reform dönemleri kadar aktif bir dönemdi...Abdülhamit'in saltanatının bu ilk yıllarında, tüm Tanzimat hareketinin - bukukî, idarî ve eğitsel reformların - ürünlerini verdiğini ve zirveye ulaştığını söylemek, abartılı olmaz. Aynı şey, Tanzimat rejimlerinde de göze çarpan, yeni, merkezileşmiş ve sınır tanımayan bir despotizm eğilimleri bakımından da doğrudur".²

Meclis-i Umumi: Genel Meclis

Eğitim reformları arasında, Mekteb-i Mülkiye'nin genişletilerek yeniden düzenlenmesi; maliye, hukuk, güzel sanatlar, ticaret, mühendislik, veterinerlik, polis, gümrük gibi yeni yüksek meslek okullarının kurulması; Darülfunun adıyla İstanbul Üniversitesinin açılması; rüşdiye ve idadî okullarının sayısının büyük ölçüde artırılması sayılabilir. Hukuk alanında 1879 Mayıs ve Haziranında modern mahkemelerin kuruluş ve yargılama usullerine ilişkin dört kanunun kabul edilmesi; ulaşım ve haberleşme alanında demiryolları inşaatına hız verilmesi ve telgraf hatlarının kurulması; basın ve yayın alanında, yukarıda değinilen ağır sansüre rağmen, günlük gazete ve basılan kitap sayısının büyük ölçüde artması, Servet-i Fünun gibi etkili edebî dergilerin ortaya çıkması, önemli modernleştirici reformlar arasındadır.³

Abdülhamit döneminin ilginç bir özelliği de, liberalizm, milliyetçilik ve anayasacılık gibi yıkıcı olarak gördüğü Batılı düşüncelere karşı, sultanın, rejimin geleceksel ve İslâmî karakterini vurgulamış olmasıdır. Abdülhamit, kendisinden önceki sultanlardan çok daha büyük ölçüde, hilâfet sıfatını ve sembollerini kullanarak, İslâm dayanışmasına hitap etmeye çalışmıştır. Bunda muhtemelen, 1877-78 Rus savaşı felâketi sonucunda İmparatorluğun, Avrupa'daki topraklarının çok büyük bölümünü (ülkenin yaklaşık üçte biri ve nüfusun yaklaşık yüzde 20'si) kaybetmiş ve Müslüman çoğunluğu çok daha belirgin bir ülke haline gelmiş olmasının da etkisi vardır.⁴ Bu yeni yönelimin, İmparatorluğun Müslüman çoğunluğu tarafından da sıcak karşılandığı anlaşılmaktadır.

Abdülhamit Yönetimine Karşı Muhalefet: İttihat ve Terakki'nin Doğuşu ve 1908 Devrimi

Zürcher'e göre, "Abdülhamit'in en büyük zayıflığı, onun kendi yaygınlaştırdığı eğitim kurumlarının ürünü olan Osmanlı aydın sınıfına, yeni bürokratlar ve subaylar kuşaklarına sadakat duygusu aşılayamamış olmasıdır. Onun yönetiminin, imparatorluğun geri kalan kısmını korumakta çok başarılı olduğu iddia edilebilirse de, kendi hizmetlilerine ilham ve bir yön duygusu vermekte tamamen başarısız kalmıştır".⁵ Aynı yönde olarak Lewis, şu gözlemlerde bulunmaktadır: Bütün sosyal değişimlere rağmen, "Türkiye'nin yönetimi, muhalefet de dahil olmak üzere, politikanın bütün hak ve ödevlerini kendi elinde muhafaza eden bir profesyonel elitin tanınmış ve kabullenilmiş ayrıcalığıydı. Dolayısıyla, devrimci değişimin öncülleri, devletin hizmetlileri arasından çıktı; devrimin tohumları, Sultanın kendisinin o kadar özenle baktığı sivil ve askerî elit fideliklerinde atıldı".⁶

Anayasanın askıya alınmasını izleyen ilk on yılda hemen hemen hiç örgütlenmiş muhalefet hareketi görülmedi. Bu alandaki ilk örgütlenme girişimi, 1889 yılında birkaç Askerî Tıbbiye Mektebi öğrencisi tarafından kurulmuş olan İttihat-ı Osmanî Cemiyeti'dir. Cemiyet'in amacı, anayasa ve parlâmentoyu geri getirmektir. Cemiyet üyeleri, Ahmet Rıza Bey'in liderliğinde Paris'te oluşmuş bulunan küçük Jön Türk grubu ile ilişki kurmuş ve "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adını almıştır. Tarık Zafer Tunaya'ya göre, "ülke dışındaki Jön Türkler kalabalık bir kitle değildiler. Fakat türdeş de olamamışlardır. Abdülhamit bu rahatsız kitleyi daha da bölmek ve ülke içine çekmek için tüm önlemleri almıştır". Nitekim onun girişimi sonucunda, Jön Türklerin önde gelen isimlerinden gazeteci Mizancı Murat Bey, ve diğer bazı Jön Türkler padişahın reformlarda "kendisine yardımcı olmaları" teklifini kabul ederek, İstanbul'a dönmüş, ya da dış temsilciliklerde görev kabul etmişlerdir.

İttihat ve Terakki'nin (İT) tarihsel gelişiminde,⁷ 1899 yılında padişahın eniştesi Damat Mahmut Celalettin Paşa'nın iki oğlu ile birlikte Paris'e kaçması, bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bu kaçış, bir yandan Jön Türk hareketini canlandırır ve ona

itibar kazandırırken, bir yandan da anlaşmazlık ve rekabetleri arttırmıştır. Paris'teki Jön Türk grubunun lideri Ahmet Rıza'nın pozitivist, otoriter ve merkezîyetçi eğilimlerine karşı, Mahmut Paşa'nın iki oğlundan biri olan (Prens) Sabahattin, liberal fikirleri, özel teşebbüsçülüğü ve yerinden yönetim sistemini savunmuştur. Bu anlaşmazlık, Cemiyetin 1902 Paris Kongresinde açıkça ortaya çıkmıştır. İmparatorluğun bütün etnik unsurlarının temsil edildiği bu Kongrede, Sabahattin'in grubu ve Ermeni örgütleri de dahil olmak üzere çoğunluk, Abdülhamit'in devrilmesi için şiddet yolunu ve dış müdahaleyi meşru görürken, Ahmet Rıza grubu bunun imparatorluğun bağımsızlığını kaybetmesine yol açacağı korkusuyla, her iki öneriyi de reddetmiştir. Kopmanın biçimselleşmesi, Sabahattin ve arkadaşlarının, 1906 yılında Teşebbüs-ü Şahsîye ve Ademi-Merkezîyet Cemiyetini kurmalarıyla gerçekleşmiştir.⁸

Avrupa'daki Jön Türk hareketinin yayınlarının çeşitli şekillerde Türkiye'ye ulaştırılmasının da yardımıyla, ülke içindeki muhalefet hareketi, özellikle genç subaylar ve diğer devlet görevlileri arasında güç kazandı. Bu gruplardan biri, 1906 yılında Selânik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni kurdu. 1907 yılında Selânik grubu, Paris'teki Jön Türklerle temasa geçti ve Ahmet Rıza'nın fikirlerini kendi fikirlerine Prens Sabahattin'inkilerden daha yakın bulduklarından, sonuçta İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında birleştiler. Cemiyet özellikle Makedonya'daki Üçüncü Ordunun subayları arasında büyük güç kazandı ve o bölgede başlayan askerî ayaklanma, sonuçta Abdülhamit'i 30 yıllık bir aradan sonra Kanun-u Esasî'yi 23 Temmuz 1908 tarihinde yeniden yürürlüğe koymaya zorladı. Osmanlı-Türk tarihinde "hürriyetin ilânı" olarak adlandırılan bu olay, özellikle Rumeli vilâyetleri ve İstanbul'da büyük coşkuyla karşılandı ve Müslüman, Hıristiyan, Yahudi pek çok kişinin katıldığı ortak gösterilerle kutlandı.

Jön Türkler cemiyetinde İsmail Canpolat, Ali Fehmi Hüsrev Sami, Ahmet Fazlı, Ahmet Rıza, Abdullah Cevdet, Tunalı Hilmi, Derviş Hüma gibi bir çok üye bulunmaktadır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin temelini oluşturan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti nerede ve kimler tarafından kurulmuştur? Açıklayınız.

Böylece İT fiilen duruma hâkim olmak ve 1908 Heyet-i Mebusan seçimlerinde ezici üstünlük sağlamış bulunmakla beraber, ilk başlarda yönetimi doğrudan doğruya ele almaktan çekindi. Osmanlı siyasal kültüründe yaş ve kıdem önemli kriterlerdi; İttihatçıların hemen tümü ise, genç ve daha önce önemli devlet görevlerinde bulunmamış kişilerdi. Aslında Abdülhamit'in kişisel prestiji de durumdan zarar görmüş değildi. Aksine, geniş kitleler, Kanun-u Esasî'nin yeniden yürürlüğe konulmasını, sultanın bir lütfu olarak görüyorlardı. Dolayısıyla İT, iktidarı doğrudan doğruya ele almaktansa bir "bekçi" rolü oynamayı tercih etti. Sadrâzamlığa Abdülhamit'in tercihi olan Sait Paşa, daha sonra onun Cemiyetin baskısıyla istifa ettirilmesini takiben, gene kıdemli bir devlet adamı olan Kıbrıslı Kâmil Paşa getirildi.⁹ Abdülhamit de, her vesileyle kendisinin de meşrutiyet taraftarı olduğunu ifade etmiştir. Nitekim Kanun-u Esasî'nin yeniden yürürlüğe konulması hakkındaki 19 Temmuz 1908 tarihli Hatt-ı Hümayun'unda, Kanun-u Esasî'nin tatilinden "şimdiye kadar geçen ahval ile efkâr ve temayülât-ı umumiyenin (genel düşünceler ve eğilimler) neticesinde memleketin idare-i meşrutaya (meşrutî yönetime) kabiliyeti meşhud (gözle görünür) olması" gerekçe gösterilmiştir.¹⁰

İkinci Meşrutiyetin ilk Heyet-i Mebusan seçimi, Kasım-Aralık 1908'de, Birinci Meşrutiyet döneminde kabul edilmiş, fakat yürürlüğe girmemiş olan seçim kanununa (İntihab-ı Mebusan Kanunu) göre yapıldı. Bu kanun, az çok dolaysız vergi ödeyen bütün erkek teb'a'ya oy hakkı tanıyor ve önce seçmenlerin ikinci seçmenleri (müntehib-i sâni) seçmelerini, daha sonra da ikinci seçmenlerin milletvekillere-

rini seçmelerini öngören bir “iki dereceli seçim” sistemini kabul etmiş bulunuyordu.¹¹ Bu seçimler, Osmanlı-Türk siyasal hayatında birden çok örgütlenmiş siyasal partinin katıldığı ilk yarışmacı seçimlerdir. Yarışma, esas itibarıyla, İT ve liberal Ahrar Fırkası arasında olmakla birlikte, 1908 devriminin prestiji ile özdeşleştirilen İT, seçimi ezici çoğunlukla kazandı ve Ahrar ancak bir milletvekilliği elde etti. Meselâ İstanbul’da İT adayları Hüseyin Cahit Bey ve Hallaçyan Efendi sırasıyla 354 ve 455 oy alırken, Ahrar’ın ünlü adayları Sadrâzam Kâmil Paşa ve Prens Sabahattin ancak 18’er oy alabildiler.¹² Seçimler sırasında İT, Türkler dışındaki başlıca etnik ve dinî gruplarla anlaşmalar yaparak, onların da İT listelerinde yer almalarını sağladı. Sonuçta, “İmparatorluğun bütün unsurları oldukça iyi temsil edilmişlerdi ve temsil edilmelerinden hoşnutlardı. 288 milletvekilinden 147’si Türk, 60’ı Arap, 27’si Arnavut, 26’sı Rum, 14’ü Ermeni, 10’u Slav, dördü de Yahudiydi”.¹³

31 Mart Olayı ve Abdülhamit’in Tahttan İndirilmesi

Abdülhamit ve onun etkisindeki hükûmetlerle İT arasındaki bu bölünmüş iktidar tablosu, 31 Mart olayı ve onu izleyen gelişmelerle sona erdi. İT, iki tür muhalefetle karşı karşıya bulunuyordu. Biri, Prens Sabahattin’in fikirlerinden ilham alan ve Sadrâzam Kâmil Paşa’nın da mensup olduğu liberal Ahrar Fırkasıydı. İT’nin 14 Şubat 1909’da Kâmil Paşa’yı Heyet-i Mebusan’daki bir güvensizlik oyu ile istifaya mecbur bırakması, iki kamp arasındaki çatışmayı şiddetlendirmişti. İkinci tür muhalefet, özellikle alt düzeydeki ulemeden ve tarikat şeyhlerinden oluşan dinî muhafazakâr çevrelerden geliyordu. Bu grup, Nakşibendi şeyhi derviş Vahdetî’nin Volkan gazetesi çevresinde, İttihad-ı Muhammedî adı altında örgütlenmiş ve Şeriat düzeni lehinde kitle gösterileri düzenliyordu.

12 Nisan 1909 tarihinde, hiç beklenmedik şekilde, İstanbul’daki bazı askerî birlikler, Şeriat istekleriyle ayaklandılar ve başta Şeriatın yeniden yürürlüğe konulması olmak üzere bir takım İT’li subayların azli, bazı İT milletvekillerinin İstanbul’dan sürülmeleri gibi taleplerde bulundular. Padişah ve hükûmet isyancılara karşı sâdik askerî birlikleri kullanmak istemedikleri için, isyancılar İstanbul’da kolayca duruma hâkim oldular. Çıkan mevzî çatışmalarda 20 civarında İttihatçı subay ve iki milletvekili hayatlarını kaybetti. İT ileri gelenleri saklandılar veya İstanbul’dan kaçtılar. Ahrar, olayların başlangıcından itibaren, ayaklanmanın, gerici, meşrutiyet-karşıtı ve Abdülhamit-yanlısı bir yöne dönmemesine çalıştıysa da, bunda başarılı olmadı. Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye adı altında toplanmış olan yüksek düzeydeki ulema da, ayaklanmayı desteklemedi ve 16 Nisandan itibaren bunu açıkça kınadı. Kanıtlar, ayaklanmayı başlatanın Ahrar partisi olduğu, fakat dinî muhalefetin de onu örgütlendirmekte ve askerî birlikleri tahrik etmekte önemli rol oynadığı yolundadır. Zürcher’in ifadesiyle, “çok muhtemelen isyanın ilk başlatıcısı liberal muhalefetti. Kendi gücünü olduğundan fazla tahmin ederek dinî grupları kullanabileceğini sandı; ancak isyanın başlamasından az sonra, onu denetleyebilecek durumda olmadığı ortaya çıktı”. Abdülhamit’e gelince, “11 günlük isyan boyunca son derece ihtiyatlı davrandı. Askerleri açıkça kınamamakla birlikte, hiçbir zaman onların isteklerini açıkça desteklemedi, ya da hareketin liderliğini yapmaya çalışmadı. Hareket Ordusu şehre girdiğinde, görünüşe göre, onu bir rahatlama duygusuyla karşıladı ve saray birliklerine direnmeme emri verdi. Daha sonraki anılarında da, isyanla herhangi bir ilişkisi olduğunu inkâr etti”.¹⁴

İsyan üzerine Makedonya’daki Üçüncü Ordunun düzenli birliklerinden ve gönüllülerden oluşan, Ordu komutanı Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu, İstanbul’a yürüyerek 24 Nisanda fazla bir direnişle karşılaşmaksızın şehri

işgal etti ve isyanı bastırdı. 27 Nisanda Meclis-i Umumî'nin birlikte toplanan iki meclisi, Abdülhamit'i tahttan indirerek, küçük erkek kardeşi Mehmet Reşat Efendi'yi, Beşinci Mehmet unvanı ile padişah ilân etti. Kurulan sıkı yönetim mahkemeleri de, aralarında Derviş Vahdetî de olmak üzere, birçok isyancıyı idama mahkûm etti.

1909 - 1913 SİYASAL MÜCADELELER DÖNEMİ

Bu dönemin anayasal gelişmeler açısından en önemli sonucu, 1876 Kanun-u Esasî'sinin, gerçek bir anayasal ve parlâmenter monarşi yönünde köklü değişikliklere uğratılmasıdır. Değişikliklerin başlıcaları şöyle sıralanabilir:¹⁵

- (a) Padişahın hükûmetin oluşumundaki yetkisi, sadece sadrâzam ve şeyhülislâmın atanması ile sınırlandırılmıştır; diğer bakanların atanması, sadrâzamanın önerisi üzerine gerçekleşmektedir (m. 3 ve 27).
- (b) Hükûmetin Heyet-i Mebusan'a karşı ortak ve bireysel siyasal sorumluluğu açıkça ifade edilmiştir: "Vükelâ hükûmetin siyaset-i umumiyesinden müstereken ve daire-i nezaretlerine ait muamelâtta dolayı Meclis-i Mebusan'a karşı mesuldürler" (Bakanlar, hükûmetin genel siyasetinden ortaklaşa olarak ve kendi bakanlıklarına ait işlemlerden dolayı Meclis-i Mebusana karşı sorumludurlar). Parlâmenter rejimin bu temel ilkesinin tamamlayıcısı olarak ortak-imza kuralı, yani bakanların ve bakanlar kurulu kararlarının padişahça imzalanması usulü de kabul edilmiştir: "Heyet-i Vükelâca ittihaz olunan kararlar umum vükelânın imzalarını havi olacak ve o imzaların bâlâsına (yükarısına) muhtac-ı tasdik (onaylanması gerekli) olduğu takdirde kezalik taraf-ı hazret-i padişahîden vaz'ı imza buyurulacaktır". Bilindiği gibi karşı-imza kuralı, aslında devlet başkanının, başbakanın ve ilgili bakanların ortak imzaları olmaksızın tek başına bir hukukî işlem yapamayacağı anlamına gelmektedir. Bu da, parlâmenter rejimin temel kurallarından biridir.
- (c) Gene parlâmenter rejimin temel kurallarından biri olarak, Heyet-i Mebusan'ın hükûmeti bir güvensizlik oyu ile görevden uzaklaştırabileceği açıkça hükme bağlanmıştır. Değişik 35'inci maddeye göre, "Vükelâ ile Heyet-i Mebusan arasında ihtilâf vukuunda vükelâ reyinde ısrar edüp de mebusan câ-nibinden katiyen ve mükerreren red edildiği halde ya vükelâ mebusanın kararını kabule veya istifaya mecburdur. İstifa takdirinde yeni gelen heyet-i vükelâ heyet-i sâbıkanın fikrinde ısrar eder ve Meclis esbâb-ı mucibe (gerekçe) beyanı ile yine red ederse, yedinci madde mucibince intihabata başlanılmak üzere zât-ı Hazret-i Padişahî, Meclisi feshedebilir, fakat heyet-i celile-i mebusan (yeni milletvekilleri meclisi) evvelki heyetin reyinde sebat ve ısrar ederse, Meclis-i Mebusanın rey ve kararının kabulü mecburî olacaktır".
- (ç) Padişahın, 1876 Kanun-u Esasîsinde mutlak olan Heyet-i Mebusan'ı fesih hakkı, Heyet-i Âyan'ın onayı ve üç ay içinde seçimlerin yapılıp yeni Heyet-i Mebusan'ın toplanması şartlarına bağlanmıştır (m. 7).
- (d) Meclis üyelerinin kanun teklif edebilmek için önce Padişah'tan izin almaları, daha sonra bu teklifin Devlet Şûrasınca hazırlanması gibi, yasama süreci üzerindeki kısıtlayıcı hükümler kaldırılmıştır. Değişik 53'üncü maddeye göre, "müceddeden (yeniden) kanun tanzimini veya kavanin-i mevcudeden (yürürlükteki kanunlardan) birinin tadilini teklife vükelâ ve âyan ve mebusandan her birinin hakkı vardır. İki Meclisten her biri, müceddeden veya tadilen kaleme aldığı kanun lâyhalarını (tasarılarını) diğer heyete gönderir. Orada dahi kabul olunduktan sonra tasdik-i Hazret-i Padişahîye arz olunur".

İkinci Meşrutiyetin getirdiği hürriyet ve çoğulculuk ortamı nisbeten kısa sürmüş (1908-1913) olmakla birlikte, bu dönemde, anayasal rejim, birey hak ve hürriyetleri, vatandaşlık, eşitlik, kimlik gibi pek çok sorun, oldukça serbest bir ortam içinde tartışılmış, ilk defa örgütlenmiş siyasal partiler ortaya çıkmış, parlâmentarizm konusunda önemli deneyimler elde edilmiştir. Bu anlamda İkinci Meşrutiyetin, Türkiye'nin daha sonraki demokratik gelişimine katkı sağladığı söylenebilir.

- (e) Padişahın Meclislerce kabul edilmiş bir kanunu onaylamama suretindeki mutlak veto yetkisi, nishî ya da güçleştirici bir vetoya dönüştürülmüştür. Değişik 54'üncü maddeye göre, "arz olunan kanunlar iki mah (ay) zarfında ya tasdik olunur yahut tekrar tetkik edilmek üzere bir kerre iade edilir. İade olunan kanunun tekrar müzakeresinde ekseriyet-i sülûsan (üçte iki çoğunluk) ile kabulü şarttır. Müstaceliyetine (ivediliğine) karar verilmiş olan kanunlar on gün zarfında ya tasdik veya iade olunur".
- (f) Padişahın milletlerarası andlaşmalar akdetme yetkisi sınırlandırılmıştır. Buna göre, "sulhe ve ticarete ve terk ve ilhak-ı araziye ve tebaa-i Osmaniye'nin hukuk-u asliye ve şahsiyesine taallük eden ve Devletçe masarifi mucip olan muahedatın (andlaşmaların) akdinde, Meclis-i Umumî'nin tasdiki şarttır" (m. 7).
- (g) Temel hak ve hürriyetler alanında, basınının yayın-öncesi sansüre tâbi olacağı hükmü getirilmiş (m. 12); özel haberleşmelerin dokunulmazlığı (m. 119), toplantı ve dernek kurma hürriyetleri tanınmış (m. 120), ünlü 113'üncü maddeden, padişaha bir polis soruşturmasından sonra bir kişiyi yurt dışına sürgüne gönderme yetkisi veren hüküm çıkarılmıştır.

Bütün bu değişikliklerin, 1876 Kanun-u Esasî'sini, o dönemin anayasal ya da meşrutî Batı Avrupa monarşilerine benzer parlâmenter bir monarşiye dönüştürmüş olduğundan kuşku yoktur. Uygulama alanında da, bazı iniş-çıkışlara rağmen, 1909-1913 döneminde oldukça çoğulcu bir siyasal hayat yaşanmıştır.

31 Mart ayaklanmasının bastırılması, iktidarı büyük ölçüde ordunun, daha doğrusu üç ordunun genel müfettişliğine atanan Mahmut Şevket Paşa'nın elinde bırakmıştır. Abdülhamit döneminde yüksek rütbelere ulaşmış subayların pek çoğu (subay kadrosunun yaklaşık üçte biri) tasfiye edilmiştir. Bu dönemde iktidar mücadelesi, bir yandan İT ile ordu, bir yandan İT ile liberal muhalefet, bir yandan da İT'nin kendi içinde yaşanmıştır. İT'nin asker üyelerinin genellikle küçük rütbeli subaylar oluşu (tıpkı 1960 askerî müdahalesinin ertesinde yaşandığı gibi) askerî disiplin ve hiyerarşiyi bozuyor, dolayısıyla yüksek komutanların, özellikle Mahmut Şevket Paşa'nın muhalefetiyle karşılaşılıyordu. Liberal muhalefet ilke olarak ordunun siyasete müdahalesine karşı olmakla birlikte, ordu içinde İT'ye karşı muhalefeti tahrik etmekten geri durmuyordu. İT genel merkezi ile parlâmentodaki İT grubu arasındaki ilişkiler de sorunluymuştu. Parti içinde gerçek iktidarı elinde tutan genel merkez (merkez-i umumî) taşra illerinden çeşitli mahallî uzlaşmalarla seçilmiş ve sıkı bir parti disiplini sergilemeyen Meclis grubuna pek güvenmiyordu.¹⁶

31 Mart ayaklanmasının bastırılmasıyla ciddi bir darbe yiyen muhalefet, izleyen yıllarda yeniden canlandı ve çok sayıda muhalefet partisi kuruldu. Bunların bir bölümü, baştan beri İT'ye muhalif olan liberal eğilimli Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ve İslahat-ı Esasiye-yi Osmaniye Fırkası; bir bölümü de, İT'nin radikal milliyetçi ve lâiklik yanlısı eğiliminden hoşnutsuz olan eski İT'cilerin kurdukları Ahali Fırkası ve Albay Sadık'ın liderliğindeki Hizb-i Cedid gibi partilerdi. İT'ye karşı artan muhalefet sonucunda, hemen hemen bütün muhalefet partileri ve grupları, 21 Kasım 1911 tarihinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası (Hİ) adı altında birleştiler. Zürcher'e göre bu parti, "İT'ye karşı nefretlerinden başka hemen hiç ortak noktaları bulunmayan muhafazakârların ve liberallerin bir araya geldiği bir topluluktu; ama bu, onların kısa vâdede etkisiz oldukları anlamına gelmiyordu. Parti, kuruluşundan üç hafta sonra, ilgili herkesi şaşırtacak şekilde, İstanbul'daki bir ara seçimi İT adayını yenererek kazanmayı başardı".¹⁷ Sina Akşin de, Hİ hakkında benzer bir yargıya varmaktadır: "zamanında birçok gözlemcilerin ve sonraki yazarların üzerinde birleştikleri nokta, Hİ'nin son derecede türdeş olmayan unsurlardan kurulu bir yapısı olduğu ve

İkinci Meşrutiyetin temel siyasal bölünme çizgisi, Cumhuriyet döneminde, hattâ günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bu çizginin bir yanında, askerî ve bürokratik devlet elitlerinin öncülüğünde merkezîyetçi, lâikçi, seçkin ve vesayetçi bir cephe; öte yanında halk çoğunluğuna dayanan, liberal ve/veya muhafazakâr eğilimli partiler mevcut olmuştur. İkinci Meşrutiyet döneminde bu cepheleşmenin tarafları, bir yanda İT, öte yanda Ahrar, Mutedil Hürriyetperveran ve Hürriyet ve İtilâf gibi liberal/muhafazakâr partiler olmuştur.

bunların daha çok İT iktidarını yıkmak için birleşmiş olduklarıydı. Hİ'nin içinde sosyalist, kapitalist, feodal düşünceliler, türlü milliyetler, dinciler, laikler, batıcılar bir arada bulunuyorlardı. Hİ'nin yapısı, 1945'den sonra CHP iktidarını yıkmak için toplanmış 'türlü-çeşitli' unsurların oluşturdukları DP'ye belki biraz benzetilebilir".¹⁸

11 Mart 1911 İstanbul ara seçimindeki yenilgisinden telâşa kapılan İT, 1912 ilkbaharında yapılan Heyet-i Mebusan seçimlerinde, baskı yöntemlerine geniş ölçüde başvurdu. Dolayısıyla da bu seçimler, "sopalı seçim" olarak adlandırılmıştır. Sonuçta İT ezici bir üstünlük sağlamış, Hİ toplam 270 sandalyeden ancak 6'sını elde edebilmiştir.¹⁹ Bununla birlikte meşruluk tartışmaları sona ermemiş, Miralay (Albay) Sadık'ın öncülüğünde bir grup subayın oluşturduğu Halâskar Zabitan Grubu, darbe tehdidiyle, hükümetin istifasını istemiştir. Bir yandan da, artan dış sorunlar ve iç isyanlar, İT destekli hükümetin durumunu güçleştirmiştir. Gerçekten, 1908 devrimini takip eden günlerde Avusturya-Macaristan, işgalinde bulundurduğu Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini; Bulgaristan, 1878'de özerk bir bölge olarak kurulmuş bulunan Doğu Rumeli ile birleştiğini; Yunanistan, Girit'i ilhak ettiğini açıklamıştır. Bunları, Arnavutluk ve Yemen'deki isyanlar, İtalyanların Trablusgarb'a saldırıları izlemiştir. Bütün bu iç ve dış baskılar karşısında İT destekli Sait Paşa hükümeti istifa etmiş ve yerine 21 Temmuz 1912 tarihinde Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın sadrâzamlığında, "büyük kabine" olarak anılan ve genellikle İT karşıtlarından oluşan bir hükümet kurulmuştur. Balkan savaşındaki trajik yenilgiler nedeniyle istifa eden Ahmet Muhtar Paşa hükümetinin yerine de, bir kere daha Kâmil Paşa'nın sadrâzamlığında, daha da İT karşıtı bir hükümet geçmiştir.²⁰

İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN TEK-PARTİ YÖNETİMİ

Balkan savaşlarındaki büyük hezimet, Bulgarların Çataca'ya kadar gelmeleri, Edirne'yi bile Osmanlı sınırları dışında bırakacak bir barış andlaşmasının imzalanması ihtimali, iktidardan bir süreden beri uzaklaştırılmış ve birçok üyesi sürgüne gönderilmiş olan İT'yi, darbe yoluyla iktidarı geri almaya itti. Tarihimizde "Bâb-ı âlî baskını" olarak adlandırılan bu darbe, 23 Ocak 1913 tarihinde gerçekleşti. Bâb-ı âlî'ye yürüyen ve oradaki askerî birliklerce kendilerine engel olunmayan İT'liler, sadrâzam Kâmil Paşayı istifaya zorladılar ve Harbiye nâzırı Nâzım Paşa'yı öldürdüler. Sadaret makamına Mahmut Şevket Paşa getirildi. İT'nin etkisiyle sadrâzamlığa getirilmiş olmakla beraber İT'li olmayan ve onunla arasına mesafe koymaya çalışan Mahmut Şevket Paşa'nın da 11 Haziran 1913 günü bir suikastle öldürülmesinden sonra, İT'nin iktidar tekeli daha da pekişti. Böylece, İT'nin bir etkileme ve denetleme iktidarı kullandığı 1908-1913 döneminden sonra, onun iktidarı doğrudan doğruya ve tek başına kullandığı fiilî (*de facto*) bir tek-parti dönemi başladı.

Bu dönemde İT iktidarı, muhaliflerini ağır bir baskı altına almış, birçoğunu hapsedmiş veya sürgüne göndermiştir. Bu dönemde bütün üyeleri İT mensuplarından oluşan parlâmento tüm etkinliğini yitirmiş bir onay organı haline gelmiş, gerçek iktidar İT genel merkezi (merkez-i umumî), hattâ onun da üzerinde Enver, Talât ve Cemal Paşa'lardan oluşan bir üçlü yönetim (triumvira) tarafından kullanılmıştır. Bu üçlünün etkisiyle girilen Birinci Dünya Savaşının olağanüstü şartları, hürriyetlerin daha da sınırlandırılmasına ve rejimin otoriter niteliğinin güçlenmesine katkıda bulunmuştur.

Bu dönemin özelliklerinden biri de, İT'nin giderek güçlenen Türkçülük politikaları nedeniyle, Osmanlı toplumunun Türk ve Müslüman olmayan unsurları ile olan ilişkilerin gerginleşmesidir. Hatırlanacağı gibi, II. Meşrutiyetin ilânı, bütün bu unsurlar tarafından sevinç ve coşku ile karşılanmıştı. Ancak kısa zamanda, Osmanlı dev-

letin Rumeli'deki hâkimiyetinin başlıca dayanaklarından biri olan ve 1908 devriminde önemli rol oynamış bulunan Arnavutlarla ilişkiler bozuldu. Akşin'e göre, "ih-timal Arnavutları tepki göstermeye sevkeden şeylerden biri de sık sık İT'yi suçlamak için ileri sürülen Türkleştirme siyasetiydi. ...Nitekim, Arnavut okullarında öğrenim dilinin Türkçe olması zorunlu kılındı. Arnavutların 31 Martı geniş ölçüde desteklemelerinde ve ...isyanlara katılmalarında, Türkleştirme siyasetine duyulan tepkinin de payını aramak gerekir. İT'nin denetleme iktidarı, Rumeli'de Osmanlı egemenliğini pekiştirmek için Arnavutlardan yararlanamadı. ...İT iktidarlarından gördükleri muamele düşünülürse, Arnavutların kendi açılarından pek haksız olmadıkları anlaşılır. İT, Osmanlı Devletinin Rumeli'de kalabilmesinde Arnavut desteğinin önemini kavramalı ve akıllı davranarak onları "idare" edebilmeliydi. Gerçi Arnavut ulusçuluğunun ergeç yumuşak bir Osmanlı yönetimi dahi istemeyeceği belki söylenebilir, ama bu çok daha uzun vâdeli bir gelişme sayılabilir".²¹ Türkleştirme politikası, benzer şekilde, Araplar arasında da Arap milliyetçiliği akımını tahrik etmiş, özellikle savaş sırasında Suriye cephesindeki Dördüncü Ordunun komutanı olan Cemal Paşa'nın birçok Arap milliyetçi liderini astırması, bu tepkiyi daha da güçlendirmiştir.

Rum ve Ermeni cemaatleri ile olan ilişkiler de benzer bir çizgi izlemiştir. Bu ilişkiler başlangıçta dostane bir seyir izlemekle birlikte, 31 Mart olayı günlerinde Adana'da meydana gelen Ermeni kırımları ve Balkan savaşları sırasında Rum cemaatinde yükselen milliyetçi duygular, gerilimler yaratmıştır. Bununla beraber İT ile milliyetçi Ermeni Daşnak partisi arasındaki işbirliği, 1912 hattâ 1914 seçimlerinde devam etmiştir. 1878 Berlin Andlaşması gereğince, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Doğu illerinde yapılması gereken idarî reformlarla ilgili çalışmalar sürdürülmüş, fakat bunlar bir çözüme bağlanmadan Dünya Savaşı patlamış ve sonuçta trajik 1915 Ermeni tehciri gerçekleşmiştir. Buna karşılık, İT ile Yahudi cemaati arasındaki işbirliği çok daha yakın ve güçlü olmuş, Yahudi liderlerinden Emanuel Karasu, İT'nin ünlü Merkez-i Umumî'sinde görev yapmış, Heyet-i Mebusan'daki Yahudi milletvekilleri, Hıristiyan milletvekillerinin aksine, Osmanlılaştırma politikalarını desteklemişlerdir.²²

İKİNCİ MEŞRUTİYETİN FİKİR AKIMLARI: OSMANLILIK, İSLÂMCIK, TÜRKÇÜLÜK, BATICILIK

Jön Türkler arasında, 1908 devriminden de önce başlayarak, çok ağır iç ve dış sorunlar karşısındaki Osmanlı devletinin nasıl korunabileceği ve canlandırılacağı konusunda başlıca üç fikir akımı ortaya çıkmıştır. İkinci Meşrutiyet döneminin ve Cumhuriyetin ilk onyıllarının önde gelen düşünürlerinden Yusuf Akçura, 1904'te yayınlanan "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı ünlü makalesinde bunları, Osmanlılık, İslâm-cılık ve Türkçülük olarak ifade etmiştir.²³ Daha sonraları başka yazarlar, bunlara Garpçılık (Baticılık) akımını da eklemişlerdir.²⁴

Osmanlılık, daha önce Genç Osmanlıların da savundukları, din ve ırk farkı gözetmeksizin bütün Osmanlı unsurlarını, tek bir vatana ve Tahta bağlamayı amaçlayan bir ideolojidir. İT'lilerin başlangıçta bu politikayı izledikleri söylenebilir. Dönemin ünlü gazetecilerinden Hüseyin Cahit (Yalçın) bu psikolojiyi şöyle tasvir etmekteydi: "Osmanlı kelimesine hiçbir zaman, hattâ istibdat döneminde bile, Meşrutiyetten sonra olduğu kadar değer verilmemiştir. ...Kanun-u Esasî'nin iade edilmesinden sonra olaylar, bizi Türk olduğumuzu unutmaya zorladı. Kullanılan tek kelime Osmanlı idi."²⁵ Çağımızın çok-kültürlülük, anayasal vatandaşlık ya da anayasal yurtseverlik (*constitutional patriotism*) ve ortaklıkçı demokrasi (*consociational democracy*) kavramlarına şaşırtıcı ölçüde benzerlik gösteren bu politika, bir

İT'nin, Birinci Dünya savaşı yenilgisinden sonra dış ülkelere kaçan ve o ülkelerde Ermeni suikastçilerce öldürülen üst liderlik kadrosu dışındaki üyeleri, çok büyük ölçüde, Millî Mücadele ve daha sonra Halk Fırkası kadrolarını oluşturmuşlardır.

yandan Osmanlı kavimleri içinde gelişen milliyetçilik duyguları, öte yandan İT yönetiminin böyle bir politikanın gerektirdiği reformları hayata geçirmekteki isteksizliği yüzünden başarısızlıkla sonuçlandı. Zürcher'in belirttiği gibi, "meselâ Prens Sabahattin'in etrafındaki çevre gibi bu kavrama samimiyetle inanan kişiler vardıysa da, bunun temel zayıflığı, imparatorluğun bellibaşlı toplulukları içerisinde milliyetçiliğin daha önceden hâkimiyetini kurmuş olmasıydı. Devrimin heyecanı yatıştıktan sonra açıkça ortaya çıktı ki, Rumlar, Bulgarlar ve Ermeniler kendi özgül amaçlarını izlemeye devam ediyorlardı. 1910'dan itibaren, Müslüman Arnavutların bile, Arnavut kimliğini Osmanlı kimliğine tercih ettikleri ortaya çıktı. Öte yandan, şu da bir gerçektir ki, İT'nin kendisi de, 1908 devriminden önce dahi Türk ya da hiç değilse Müslüman milliyetçiliğinin etkisi altındaydı. İT Osmancılığı resmen desteklese bile...onun Osmanlılık yorumu, Türk olmayan unsurların Türkleştirilmesine yakın düşüyordu. Bu, gözlerden kaçmadı ve Osmanlıcılığın inandırıcılığını daha da sarstı".²⁶ Akçura da, bu politikanın devlete yararlı olabileceğini, ancak onu uygulama teşebbüslerinin başarısızlığının açıkça kanıtlandığı gibi, gerçekleşmesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir.

İslâmcılık akımı, bir bakıma, Abdülhamit politikalarının devamı niteliğindedir. Özellikle 31 Mart olayından sonra İT'liler, İslâmcı akımlara kuşkuyla yaklaştılar ve ancak siyasal durumlar gerektirdiğinde, meselâ 1914-1916 döneminde, Arapların ve Batı devletlerinin Müslüman sömürgelerinin sadakatini sağlayabilmek için, devletin İslâmi niteliğini vurguladılar. Ancak, bu dönemdeki, İslâmi akımları tümüyle gericilikle ve katı muhafazakârlıkla özdeşleştirmek de doğru değildir. Bu akımlar içerisinde, meselâ Sait Halim Paşa, Mehmet Akif (Ersoy) ve Şemsettin (Günaltay) gibi, İslâmî reformcular ya da İslâmî yenilikçiler kategorisine giren aydınlar da vardı. Bu grup, şeriata dönüşmesini savunmakla birlikte, bunun modernleşme ile bağdaşabileceğini, İmparatorluk dışındaki Müslümanlarla dayanışmanın, İmparatorluğa güç katacağını ileri sürüyorlardı.²⁷

Aslında, İslâmcılıkla Türk milliyetçiliği arasındaki çatışma, ancak yirminci yüzyılda ayrı Türk ve Arap milliyetçiliklerinin gelişmesiyle ortaya çıkmıştır. Meselâ ondokuzuncu yüzyılın önemli İslâmi yenilikçilerinden Cemaleddin Afganî, İslâmî ümmet kavramıyla yerel milliyetçilikler arasında bir çelişki görmüyordu. Ona göre dil, "istikrarlı bir toplum yaratmada aslî bir unsurdur; ortak bir dili olmayan insan grupları güçlü bir birlik oluşturamazlar; kendi bilgisini ve maharetlerini ifade edebileceği kendisine özgü bir dili olmayan bir grup, bunları kolayca kaybedebilir. Dinî bir cemaat bile, eğer ortak bir dili varsa, daha güçlü olur. Üstelik dinî bir bağ, farklı inançlara mensup insanlarda millî bağları dışlamaz... Ancak Müslümanlar için hiçbir tür doğal dayanışma, hattâ vatanseverlik, İslâmiyetin yarattığı bağın yerini tutamaz. Müslüman bir millette gerçek birlik, ortak dinî inanca dayanır".²⁸ Hattâ Ziya Gökalp'e göre Afganî, milliyetçi şair Mehmet Emin'i, halk Türkçesiyle açık, anlaşılabilir, milliyetçi şiirler yazmaya teşvik etmiştir.²⁹ Buna karşılık, Türk İslâmcıları arasında İslâmiyetle milliyetçiliğin kesinlikle çatıştığını ileri sürenler de olmuştur. Meselâ Mehmet Âkif'e göre, "ey Müslümanlar, siz ne Arapsınız, ne Türksünüz, ne Arnavutsunuz, ne Kürtsünüz, ne Lazsınız, ne Çerkezsınız. Siz, tek bir milletin mensuplarıdır, o da büyük İslâm milletidir. İslâmiyeti terk etmedikçe milliyetçilik dâvasını güdemezsiniz; milliyetçilik dâvasını güttüğünüzde de Müslüman olmaktan çıkarsınız".³⁰ Müslüman Arnavutların Osmanlı devletinden kopmaları, Arap vilayetlerinde de milliyetçilik akımlarının güçlenmesi, tahmin edilebileceği gibi, İslâmcılık ideolojisinin çekiciliğini azaltmıştır. Akçura da, konunun teolojik yönlerini ulema ile tartışmaktan kaçınarak, iddiasını tarihsel nedenlere dayandır-

İT dönemi ile Cumhuriyet dönemi arasında Türk milliyetçiliği ve Türkleştirme politikaları, pozitivist ve lâikleştirici zihniyet açılarından önemli benzerlikler vardır.

mıştır. Ona göre, “İslâmiyetin milliyetçiliği kabul etmesi gereklidir; çünkü bu tarihsel bir zorunluluktur. Dinler de, tarihin kanunlarına tâbidirler; onlar da evrim geçirirler”. Hattâ İslâmiyet milliyetçiliği sadece kabul etmekle kalmamalı, milliyetçiliğin hizmetine sunulmalıdır.³¹

Böylece, Osmanlıcılık ve İslâmcılık politikalarının uygulanabilirliklerini kaybetmeleri, İT'nin giderek daha güçlü şekilde Türkçülük ya da Türk milliyetçiliği politikalarına yönelmesi sonucunu doğurmuştur.³² İkinci Meşrutiyet döneminde Türkçülük akımının en önde gelen düşünürü ve bir bakıma İT'nin ideoloğu, kuşkusuz, Ziya Gökalp'tir.³³ Gökalp, Türk milliyetçiliği, İslâmiyet ve modernleşmenin bir sentezini yaratmayı amaçlamış olmakla birlikte, onun formülü, İslâmi yenilikçilerin fikirlerinden çok farklıdır. Onun en iyi bilinen eserlerinden biri, “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak” başlığını taşımaktadır. Gökalp'e göre, Türk milliyetçiliği ile İslâmiyet arasında bir çatışma yoktur; çünkü bunların alanları farklıdır; Türk milliyetçiliği milliyet alanına, İslâmiyet “beynelmileliyet” (milletler arasılık) alanına girmektedir. Öte yandan, bunların her ikisi de modernleşme ile çatışmaz. Modernleşme, Batı bilim ve teknolojisinin alınmasını gerektirir. Manevî ihtiyaçların tatmini ise, millî ve dinî kaynaklarda aranmalıdır. Dolayısıyla bu üç amaç aynı anda izlenebilir.

Gökalp'in bu ifadeleri ilk bakışta, Batıdan sadece bilim ve teknolojinin alınmasını savunması açısından, İslâmî yenilikçilerin görüşlerinden pek farklı görünmemektedir. Ancak Gökalp'e göre, “bir süredir, modern araçların ve teknolojinin gelişmesine dayanan çağdaş medeniyet, pozitif bilimler temelinde yeni bir beynelmilelilik yaratmaktadır. Dine dayanan beynelmileliliklerin yerini, tedricen bilime dayanan gerçek bir beynelmilelilik almaktadır. ...Dolayısıyla beynelmilelilik alanı ile ümmet alanı, giderek birbirinden ayrılmaktadır. Böylece bugün Türk milleti, Ural-Alтай ailesine, İslâm ümmetine ve Avrupa beynelmileliliğine bağlı bir toplumdur”.³⁴

Gökalp'in beynelmileliyet deyimini, medeniyet anlamında kullandığı anlaşılmaktadır. *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde buna şöyle açıklık getirmiştir: “Kültür ve din bakımından birbirlerinden farklı olan toplumlar, ortak bir medeniyeti paylaşabilirler. Kültürel farklılıklar aynı medeniyeti paylaşmaya engel olmadığı gibi, farklı din ve kültürlere mensup kişiler aynı medeniyete ait olabilirler. Meselâ Yahudiler ve Japonlar, din ve kültür bakımından onlardan farklı olmakla birlikte, Avrupa milletlerinin medeniyetini paylaşmaktadırlar...Medeniyet dinden farklı bir şeydir. Aksi halde, farklı dinlere mensup kişiler arasında hiçbir ortak kurum olmazdı. ...Dolayısıyla hiçbir medeniyet, belli bir dinle ilişkilendirilemez. Bir Hıristiyan medeniyeti olmadığı gibi, bir İslâm medeniyeti de yoktur”.³⁵

Böylece Gökalp, medeniyet kavramına milletlerarası bir içerik vermesine karşılık, kültürü (onun kullandığı deyimle “hars”) tamamen millî bir olgu olarak görmektedir. Ona göre, medeniyet alanına giren akılcı ve bilimsel düşünce, yöntemler ve teknolojiye karşılık, kültür, her millete özgü duygulardan, heyecanlardan, yargılardan ve ideallerden oluşur.³⁶ Ümmetin çoğu zaman çeşitli toplumlardan veya milletlerden oluşmasına, dolayısıyla milletlerarası olmasına karşılık millet, aynı kültüre mensup olan insanların toplamıdır. Kültürü meydana getiren bütün birleştirici unsurlar arasında Gökalp, en çok dile önem vermektedir: “Sosyal hayatın -din, ahlâk, hukuk, siyaset, ekonomi, bilim ve güzel sanatlar gibi bütün yönlerinin özü, dildir...Dil, sosyal hayatın temeli, ahlâkın dokusu, kültür ve medeniyetin alt yapısıdır”.³⁷

Görülüyor ki Gökalp, din ve milliyetçilik arasında bir çatışma görmemekle birlikte, Türk milletinin temeli olarak İslâm ümmeti kavramını reddetmektedir. Ona göre din, milleti oluşturan ortak kültürel özelliklerden sadece biridir ve dilden çok

daha az önemlidir. Gene ona göre, dar anlamda İslâmiyet, Batı medeniyetiyle bağdaşabilir; ama “ümmeî kùltürü” Batı medeniyetiyle bağdaşamaz. Ümmeî kùltürü, dini halkın örflerine bağlı olarak değişen ve evrilen bir alan olarak görmediği ve kendisini dinin dışında bütün kùltür unsurlarını içine alan bir medeniyet olarak tasavvur ettiği için, Batı medeniyetiyle ve modern bilimle bağdaşmamıştır. Din, sadece kutsal alanı düzenlemeli, kutsal olmayan (lâdinî) alanlara müdahale etmemelidir. “Bu ikisi arasında mutlak ve uzlaşmaz bir çatışma vardır”. Gökalp, kutsal alanı, zamanla değişmeyen inanç ve ibadet alanı olarak görmektedir.³⁸ Bu anlamda Gökalp’in fikirleri, çağdaş lâiklik anlayışına büyük ölçüde paraleldir. Onun, Türk kùltürü ve Batı medeniyeti sentezinde, üçüncü bir unsur olarak İslâmiyetin pek önemli bir yer işgal etmediği sonucuna varmak yanlış olmaz.³⁹

İkinci Meşrutiyet döneminin bu üç düşünce akımının birbirlerini tamamen dışladıkları da söylenemez. Zürcher’in belirttiği gibi, “Genç Türklerin çoğu rasyonel olarak Osmanlıcılık fikrini desteklediler; duygusal olarak romantik bir Pan-Türkist milliyetçiliğe bağlıydılar; aynı zamanda da inançlı Müslümanlardılar...Şunu da hatırlatmak gerekir ki, gerçek iktidarı kullananlar, İT liderleri, ideolog değil, eylem adamlarıydı. İdeolojik bakımdan eklektikler; ortak paydaları, ortak bir ideolojik programdan çok, bir dizi ortak tavrı. Bu tavır dizisinin önemli unsurları, milliyetçilik, objektif bilimsel gerçeğe yönelik pozitivist bir inanç, bu gerçeği yaymak ve halkı yüceltmek hususunda eğitimin gücüne büyük (ve biraz sâfiyane) bir iman, merkezî devletin toplumun başlıca itici gücü oluğuna dair zımnî bir inanç; Abdülhamit döneminin ihtiyatlı muhafazakârlığı ile tam bir tezat teşkil eden belli bir aktivizm, değişme ve ilerleme inancıdır”.⁴⁰

Dönemin daha az etkili fikir akımları arasında, Pan-Türkizm ya da Turancılık ve Batıcılık zikredilebilir. Bütün Türk kavimlerini tek bir bayrak altında toplamak olarak tanımlanabilecek Turancılık ideali, somut bir politika olmaktan çok, romantik bir rüya olarak kalmıştır.⁴¹ En önemli temsilcisi Abdullah Cevdet olan, ama fazla taraftarı bulunmayan Batıcılık akımı ise, Batı medeniyetinin tümüyle alınmasını savunuyordu. Abdullah Cevdet’in ünlü ifadesiyle, “ikinci bir medeniyet yoktur; medeniyet Avrupa medeniyeti demektir; onu hem gülleri, hem dikenleriyle birlikte almak gerekir”.⁴²

İT’nin milliyetçi politikaları, ekonomi alanında da yansımaları bulmuştur. 1913’ten itibaren iktidara tek başına hâkim olan İT, ekonomi alanında daha müdahaleci bir siyaset izlemeye başlamış, izleyen yıllarda bu, ondokuzuncu yüzyıl Alman sanayileşme modelinden esinlenen ve “Milli İktisat” adı verilen daha kapsamlı bir siyasete dönüşmüştür. Bu amaçla, Dünya Savaşı şartlarından yararlanarak İT hükümeti, 1 Ekim 1914’te kapitülasyonları tek taraflı olarak ilga ettiğini açıklamıştır. İT’nin hedefi, girişimci kadrolar oluşturarak güçlü bir millî burjuvazi yaratmaktı. Baskı politikalarıyla çok sayıda Rum tüccarın göe zorlanması ve Ermeni tehciri, onların teşebbüslerinin Müslüman girişimcilerin eline geçmesini sağladı. Bu millî şirketler, İT’nin İstanbul örgütü başkanı Kara Kemal Bey’in başkanlığındaki Heyet-i Mahsusası Ticariye’nin denetimindeydi. 1916 ile 1918 arasında, İT’nin aktif teşvikiyle 80’den fazla anonim şirket kuruldu ve İstanbul’daki önemli esnaf loncaları, Esnaf Cemiyeti adı altında birleştirildi.⁴³

İkinci Meşrutiyet döneminde, Tanzimat döneminde başlamış olan lâikleşme eğilimi, daha da güçlenerek devam etmiştir. Bu alanda atılan adımlar arasında, şer’î mahkemelerin Adliye Nezaretine, dinî okulların Maarif (Eğitim) Nezaretine bağlanması, 1917 Hukuk-u Aile kararnamesi ile evlilik ilişkisinde kadının konumunun önemli ölçüde iyileştirilmesi sayılabilir.

Özet

II. Abdülhamit döneminin belirleyici özelliklerini ve bu dönemde yapılan reformları açıklamak.

Abdülhamit döneminde modernleştirici reformlar hızlanarak devam etmiştir. Abdülhamit'in saltanatının ilk onyılları, yüzyılın başından bu yana, bütün değişim ve reform dönemleri kadar aktif bir dönem olmuştur. Hukukî, idarî ve eğitsel alanlarda reformlar yapılmıştır. Eğitim reformları arasında, maliye, hukuk, güzel sanatlar, ticaret, mühendislik, veterinerlik, polis, gümrük gibi yeni yüksek meslek okullarının kurulması; Darülfunun adıyla İstanbul Üniversitesinin açılması; rüşdiye ve idadî okullarının sayısının büyük ölçüde artırılması sayılabilir. Hukuk alanında modern mahkemelerin kuruluş ve yargılama usüllerine ilişkin dört kanunun kabul edilmesi; ulaşım ve haberleşme alanında demiryolları inşaatına hız verilmesi ve telgraf hatlarının kurulması; basın ve yayın alanında, yukarıda değinilen ağır sansüre rağmen, günlük gazete ve basılan kitap sayısının büyük ölçüde artması, Servet-i Fünun gibi etkili edebî dergilerin ortaya çıkması, önemli modernleştirici reformlar arasındadır. Öte yandan Abdülhamit, devletin İslâmî karakterini de vurgulamıştır.

İttihat ve Terakki'nin doğuşunda yaşanan gelişmeleri ve 1908 Devrimi'nin gerçekleşme sürecini anlatmak.

1889 yılında birkaç Askerî Tıbbiye Mektebi öğrencisi tarafından kurulmuş olan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin amacı, anayasa ve parlâmentoyu geri getirmektir. Cemiyet üyeleri, Ahmet Rıza Bey'in liderliğinde Paris'te oluşmuş bulunan küçük Jön Türk grubu ile ilişki kurmuş ve "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adını almıştır. İttihat ve Terakki'nin (İT) tarihsel gelişiminde, 1899 yılında padişahın eniştesi Damat Mahmut Celalettin Paşa'nın iki oğlu ile birlikte Paris'e kaçması, bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bu kaçış, Jön Türk hareketini canlandırmıştır. Avrupa'daki Jön Türk hareketinin yayınlarının çeşitli şekillerde Türkiye'ye ulaştırılmasının da yardımıyla, ülke içindeki muhalefet hareketi, özellikle genç subaylar ve diğer devlet görevlileri arasında güç kazandı. Cemiyet özellikle Makedonya'daki

Üçüncü Ordunun subayları arasında büyük güç kazandı ve o bölgede başlayan askerî ayaklanma, sonuçta Abdülhamit'i 30 yıllık bir aradan sonra Kanun-u Esasî'yi 23 Temmuz 1908 tarihinde yeniden yürürlüğe koymaya zorladı. İkinci Meşrutiyetin ilk Heyet-i Mebusan seçimi, Kasım-Aralık 1908'de, Birinci Meşrutiyet döneminde kabul edilmiş, fakat yürürlüğe girmemiş olan seçim kanununa (İntihab-ı Mebusan Kanunu) göre yapıldı. Bu seçimler, Osmanlı-Türk siyasal hayatında birden çok örgütlenmiş siyasal partinin katıldığı ilk yarışmacı seçimlerdir. Seçimler sırasında İT, Türkler dışındaki başlıca etnik ve dinî gruplarla anlaşmalar yaparak, onların da İT listelerinde yer almalarını sağladı.

31 Mart Olayı'nın çıkış nedenlerini ve sonrasında yaşanan gelişmeleri özetlemek.

İT, iki tür muhalefetle karşı karşıya bulunuyordu. Biri, Prens Sabahattin'in fikirlerinden ilham alan ve Sadrâzam Kâmil Paşa'nın da mensup olduğu liberal Ahrar Fırkasıydı. İkinci tür muhalefet, özellikle alt düzeydeki ulemeden ve tarikat şeyhlerinden oluşan dinî muhafazakâr çevrelerden geliyordu. 12 Nisan 1909 tarihinde, hiç beklenmedik şekilde, İstanbul'daki bazı askerî birlikler, Şeriat istekleriyle ayaklandılar ve başta Şeriatın yeniden yürürlüğe konulması olmak üzere bir takım İT'li subayların azli, bazı İT milletvekillerinin İstanbul'dan sürülmeleri gibi taleplerde bulundular. İsyan üzerine Makedonya'daki Üçüncü Ordunun düzenli birliklerinden ve gönüllülerden oluşan, Ordu komutanı Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu, İstanbul'a yürüyerek 24 Nisanda fazla bir direnişle karşılaşmaksızın şehri işgal etti ve isyanı bastırdı. 27 Nisanda Meclis-i Umumî'nin birlikte toplanan iki meclisi, Abdülhamit'i tahttan indirerek, küçük erkek kardeşi Mehmet Reşat Efendi'yi, Beşinci Mehmet unvanı ile padişah ilân etti.

1909 - 1913 Siyasal Mücadeleler Döneminde gerçekleştirilen anayasal değişiklikleri sıralayabilmek.

1876 Kanun-u Esasîsi bu dönemde köklü değişikliklere uğratılmıştır. Bu değişiklikler; Padişahın hükûmetin oluşumundaki yetkisinin, sadece sadrâzam ve şeyhülislâmın atanması ile sınırlandırılması, Hükûmetin Heyet-i Mebusan'a karşı ortak ve bireysel siyasal sorumluluğunun açıkça ifade edilmesi, Heyet-i Mebusan'ın hükûmeti bir güvensizlik oyu ile görevden uzaklaştırabileceğinin hükme bağlanması, Meclis üyelerinin kanun teklif edebilmek için önce Padişah'tan izin almaları şartının kaldırılması, Padişahın Meclislerce kabul edilmiş bir kanunu onaylamama suretindeki mutlak veto yetkisinin, nisbî ya da güçleştirici bir vetoya dönüştürülmesi, Padişahın milletlerarası andlaşmalar akdetme yetkisinin sınırlandırılması, temel hak ve hürriyetler alanında, basının yayın-öncesi sansüre tâbi olmayacağı hükümünün getirilmesi olarak özetlenebilir.

İkinci Meşrutiyet döneminin Fikir Akımlarını ve onların ilkelerini açıklamak.

Jön Türkler arasında, 1908 devriminden de önce başlayarak, çok ağır iç ve dış sorunlar karşısındaki Osmanlı devletinin nasıl korunabileceği ve canlandırılabilceği konusunda başlıca üç fikir akımı ortaya çıkmıştır: Osmanlılık, İslâmcılık ve Türkçülük. Osmanlılık, daha önce Genç Osmanlıların da savundukları, din ve ırk farkı gözetmeksizin bütün Osmanlı unsurlarını, tek bir vatana ve Tahta bağlamayı amaçlayan bir ideolojidir. İslâmcılık akımı, Abdülhamit politikalarının devamı niteliğindedir. Bu akımlar içerisinde, meselâ Sait Halim Paşa, Mehmet Akif (Ersoy) ve Şemsettin (Günaltay) gibi, İslâmî reformcular ya da İslâmî yenilikçiler de vardı. Osmanlılık ve İslâmcılık politikalarının uygulanabilirliklerini kaybetmeleri, İT'nin giderek daha güçlü şekilde Türkçülük ya da Türk milliyetçiliği politikalarına yönelmesi sonucunu doğurmuştur.

Kendimizi Sınayalım

1. II. Abdülhamid dönemi ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
  - a. Eğitim reformlarına önem verilmiştir.
  - b. Darülfünun (üniversite) açılmıştır.
  - c. Liberal fikirler desteklenmiştir.
  - d. Basına sansür uygulanmıştır.
  - e. Devletin İslami karakteri güçlenmiştir.
2. Aşağıdakilerden hangisi, Jön Türklerin lider kadrosunda yer alan kişilerden biri **değildir**?
  - a. Ahmet Rıza Bey
  - b. Mithat Paşa
  - c. Prens Sabahaddin
  - d. Mizancı Murat Bey
  - e. Mahmut Celaleddin Paşa
3. Aşağıdakiden hangisi, İttihat ve Terakki'ye karşı örgütlenmiş partilerden biri **değildir**?
  - a. Ahali Fırkası
  - b. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
  - c. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası
  - d. Hizb-i Cedid
  - e. Hürriyet ve İtilâf Fırkası
4. 1908 seçimleri aşağıdaki yöntemlerden hangisine uygun olarak gerçekleştirilmiştir?
  - a. Tek dereceli genel oy
  - b. Tek dereceli ve erkek nüfus için genel oy
  - c. İki dereceli sınırlı oy
  - d. İki dereceli ve Müslüman erkek seçmenlerin oy kullanabileceği sistem
  - e. Nisbî temsile dayanan genel oy
5. 1908 devriminden sonraki ilk Sadrazam, aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Sait Paşa
  - b. Kamil Paşa
  - c. Enver Paşa
  - d. Talât Paşa
  - e. Cemal Paşa
6. 31 Mart olayı ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?
  - a. Olay, tümüyle gerici ve Şeriatçı bir ayaklanmadır.
  - b. Olay, tümüyle liberal muhalefetin eseridir.
  - c. Ayaklanma Abdülhamit tarafından kışkırtılmıştır.
  - d. Ayaklanmanın gerçek lideri Derviş Vahdeti'dir.
  - e. Ayaklanma, liberal muhalefet tarafından başlatılmış, fakat daha sonra İslamcı unsurların kontrolüne geçmiştir.
7. Abdülhamit'in tahttan indirilmesine aşağıdakilerden hangisi karar vermiştir?
  - a. Hareket Ordusu
  - b. Mahmut Şevket Paşa
  - c. Meclis-i Umumi
  - d. İttihat ve Terakki Merkez Yönetimi
  - e. Heyet-i Âyan
8. 1909 Anayasa değişikliklerinde aşağıdakilerden hangisi gerçekleştirilmiştir?
  - a. Âyan meclisi kaldırılmıştır.
  - b. Padişahın kanunlar üzerindeki veto yetkisi tümüyle kaldırılmıştır.
  - c. Bakanların Heyet-i Mebusan'a karşı sorumluluğu açıkça ifade edilmiştir.
  - d. Milli Güvenlik Kurulu kurulmuştur.
  - e. Kadınlara oy hakkı tanınmıştır.
9. 1909 Anayasa değişiklikleri ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?
  - a. Gerçek anlamda parlâmenter bir monarşi kurulmuştur.
  - b. Padişahın yetkileri korunmuştur.
  - c. Değişiklikler, tâli (ikincil) niteliktedir.
  - d. Değişiklikler, Cumhuriyete gidişin iklimini hazırlamıştır.
  - e. Değişiklikler, İttihat ve Terakki'nin tek parti iktidarını tescil etmiştir.
10. İkinci Meşrutiyet döneminde garpçılık akımının en önde gelen ideoloğu, aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Ziya Gökalp
  - b. Abdullah Cevdet
  - c. Sait Halim Paşa
  - d. Mehmet Akif
  - e. Emanuel Karasu

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanıtınız yanlış ise “II. Abdülhamit Dönemi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanıtınız yanlış ise “Jön Türkler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. b Yanıtınız yanlış ise “İT” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c Yanıtınız yanlış ise “1908 Seçimleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. a Yanıtınız yanlış ise “İT’nin Denetim İktidarı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. e Yanıtınız yanlış ise “31 Mart Olayı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. c Yanıtınız yanlış ise “Hareket Ordusu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. c Yanıtınız yanlış ise “1909 Anayasa Değişiklikleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. a Yanıtınız yanlış ise “Parlâmenter Monarşi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. b Yanıtınız yanlış ise “Garpcılık Akımı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Yurtiçinde İTC’nin ilk nüvesini 1889’da Askeri Tıbbiye Mektebi’nde kurulan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti adlı gizli örgüt oluşturdu. Bu örgütü İshak Sükûti (1868-1902), İbrahim Temo (1865-1939), Abdullah Cevdet (1869-1932), Mehmed Reşid ve Hikmet Emin adlarında beş öğrenci kurdu. Örgütün bazı üyeleri tutuklandı, bazıları ise Paris’e kaçtı ve anayasanın yeniden yürürlüğe girmesi taraftarı diğer Osmanlı muhacirleriyle bir araya geldiler. Ahmet Rıza Bey’in önderliğindeki bu grup, II. Abdülhamit rejimine karşı mücadele etmek amacıyla yurtiçi ve yurtdışında örgütlenen iki veya daha fazla grubun birleşmesiyle oluşan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adlı örgütü kurmuştur.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- 1 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 80-81.
- 2 Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 178-179.
- 3 *A.g.e.*, s. 181-194.
- 4 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 83-85.
- 5 *A.g.e.* s. 90.
- 6 Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 194-195.
- 7 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 91-92; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt I, İkinci Meşrutiyet Dönemi* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984), s. 19-21; M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1989), s. 304-309. İttihat ve Terakki'nin kuruluşundan 1902 Kongresine kadar geçen dönem hakkında en ayrıntılı çalışma, Hanioglu'nun bu eserdir; aynı yazar, *Preparation for Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001). İttihat ve Terakki hakkında genel olarak ayrıca bkz. Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-14* (Oxford: Clarendon Press, 1969); aynı yazar, *From Empire to Republic: Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey* (İstanbul: İstanbul Bilgi University Press, 2008); Sina Akşin, *100 soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980); Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908* (Ankara: Türkiye İş Bankası, 1984).
- 8 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 92-93; Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 39-45.
- 9 *A.g.e.*, s. 81-82; Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 98-99.
- 10 Gözübüyük ve Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, s. 67.
- 11 Servet Armağan, *Türk Esas Teşkilat Hukuku* (İstanbul: İÜHF Yayını, 1979), s. 178-182.
- 12 Tarık Zafer Tunaya, "Elections in Turkish History", *Middle Eastern Affairs*, Cilt 5, No: 4 (April 1954), s. 117.
- 13 Ahmad, *The Young Turks*, s. 27-28; keza bkz. Okandan, *Âmme Hukukumuzun Anabatlari*, s. 262, n.1.
- 14 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 100-104; Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 121-130; aynı yazar, *31 Mart Olayı* (Ankara: AÜSBF Yayını, 1970); o günlerin havasını çok iyi yansıtan edebî bir eser için, bkz., Ahmet Altan, *İşyan Günlerinde Aşk* (İstanbul: Can yayınları, 2001).
- 15 Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, s.159-164; Okandan, *Âmme Hukukumuzun Anabatlari*, s. 286-333. Değişikliklerin tam metni için, bkz. Gözübüyük ve Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, s.75-80.
- 16 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 104-106.
- 17 *A.g.e.*, s. 106-107.
- 18 Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 193-194.
- 19 Ahmad, *The Young Turks*, s. 103; Okandan, *Âmme Hukukumuzun Anabatlari*, s. 357, n.43.
- 20 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 107-111; Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 198-207.
- 21 *A.g.e.*, s. 208, 217.
- 22 Feroz Ahmad, "Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire 1908-1914," Ahmad, *From Empire to Republic*, s. 89-140.
- 23 Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976); François Georgeon, *Aux Origines du Nationalisme Turc: Yusuf Akçura, 1876-1935* (Paris: Editions ADPF, 1980).
- 24 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 132.
- 25 Ahmad, "Unionist Relations", s. 107.
- 26 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 133.
- 27 *A.g.e.*, s. 135. İkinci Meşrutiyette İslâmcılık akımı hakkında, keza bkz. Tarık Z. Tunaya, *İslamcılık Cereyanı* (İstanbul: Baha, 1962); Okandan, *Âmme Hukukumuzun Anabatlari*, s. 450-453; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 406-415.
- 28 Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939* (London: Oxford University Press, 1970), s. 118-119; Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamâl al-Din al-Afghani: A Political Biography* (Berkeley: University of California Press, 1972), s. 64, 130-131.
- 29 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (1923), yeni baskım (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1963), s. 8.
- 30 Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, s. 80, n.1.

Yararlanılabilecek Ek Kaynaklar

- 31 Georgeon, *Aux Origines du Nationalisme Turc*, s. 28.
- 32 Türk milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişmesi hakkında, bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 428-454; David Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908* (London: Frank Cass, 1977); Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism* (London: Luzac, 1950); Masumi Arai, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era* (Leiden: Brill, 1992); Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908* (Ankara: Türkiye İş Bankası, 1984).
- 33 Ziya Gökalp'in sosyal ve siyasal düşünceleri için, özellikle bkz., Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm* (İstanbul: İletişim, 1989) (Orijinali: *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp* (Leiden: E.J. Brill, 1985); keza bkz., Niyazi Berkes (der), *Gökalp, Turkish Nationalism and Western Civilization* (London: George Allen and Unwin, 1959).
- 34 Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, yeni basım, tarihsiz), s. 12-13; Gökalp-Berkes, *Turkish Nationalism*, s. 75-76.
- 35 A.g.e., s. 269-272; Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 36, 39.
- 36 Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, s. 63.
- 37 Gökalp-Berkes, *Turkish Nationalism*, s. 82, 223-224.
- 38 A.g.e., s. 286, 185-186.
- 39 Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, s. 150-151.
- 40 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 133,137.
- 41 A.g.e., s. 134.
- 42 Abdullah Cevdet hakkında, bkz. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi* (İstanbul, 1981).
- 43 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 129-131. Millî iktisat politikası hakkında özellikle bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat, 1908-1918* (Ankara: Yurt Yayınları, 1982); keza bkz., Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 279-285; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 454-462. İT ile Cumhuriyetin erken dönemi arasındaki süreklilik konusunda, bkz., Erik J. Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement* (Leiden: E.J. Brill, 1984).
- Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985).
- Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1995).
- Akşin, Sina, *100 soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980).
- Akşin, Sina, *31 Mart Olayı* (Ankara: AÜSBF Yayını, 1970).
- Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, yeni basım, tarihsiz).
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, (1923), yeni basım (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1963).
- Hanioglu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük* (1889-1902) (İstanbul: İletişim Yayınları, 1989).
- Hanioglu, Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi* (İstanbul, 1981).
- Kansu, Aykut, *1908 Devrimi* (İstanbul: İletişim, 2001).
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908* (Ankara: Türkiye İş Bankası, 1984).
- Okandan, Recai G., *Âmme Hukukumuzun Anabatlari* (İstanbul: İÜHF Yayınları, 1977).
- Parla, Taha, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm* (İstanbul: İletişim, 1989).
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt I, İkinci Meşrutiyet Dönemi* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984).
- Tunaya, Tarık Z., *İslamcılık Cereyanı* (İstanbul: Baha, 1962).
- Zürcher, Erik J., *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999).

5

Amaçlarımız

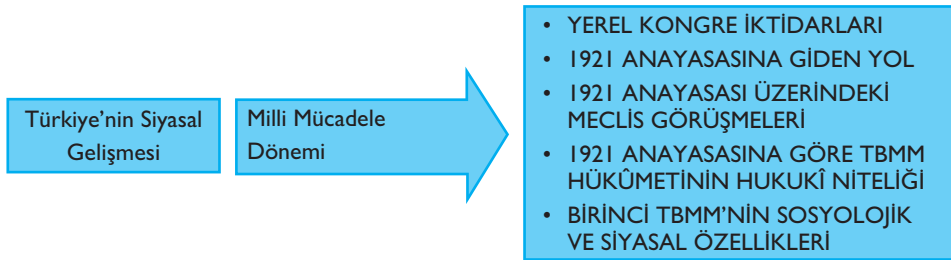
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Yerel Kongre İktidarları döneminde gerçekleştirilen kongrelerin özelliklerini ve bunların Türk siyasal tarihindeki önemini anlatabilecek,
- Misak-ı Millî beyannamesinin ilkelerini sıralayabilecek,
- TBMM'nin kuruluşunu ve 1921 Anayasası'nın hazırlanma sürecindeki gelişmeleri özetleyebilecek,
- 1921 Anayasası tasarısı üzerine gerçekleştirilen Meclis tartışmalarını yorumlayabilecek,
- 1921 Anayasasına göre TBMM Hükûmetinin hukukî niteliğini açıklayabilecek ve parlamenter rejimden ayrılan yönlerini tartışabilecek,
- Birinci TBMM dönemin sosyolojik ve siyasal özelliklerini açıklayabilecek bilgi ve becerilere sahip olacaksınız.

Anahtar Kavramlar

- Misak-î Milli
- Müdafaa-î Hukuk Cemiyeti
- Teşkilât-i Esasiye Kanunu
- I. TBMM
- 1921 Anayasası

İçindekiler

Millî Mücadele Dönemi

YEREL KONGRE İKTİDARLARI

Dünya Savaşının yenilgiyle sonuçlanması, İT'nin üst yöneticilerinin yurt dışına kaçması, Mondros mütarekesinin imzalanması (30 Ekim 1918) ve bunun sonucunda başta İstanbul olmak üzere ülkenin çeşitli bölgelerinin İtilaf devletlerince işgal edilmesi, ufuktaki barış andlaşmasıyla da ülkenin büyük bölümlerinin terk edilmek zorunda kalınacağına açıkça görülmesi, ülke çapında yerel direniş örgütlerinin kurulmasına yol açtı. 23 Nisan 1920'de TBMM'nin toplanmasına kadar geçen bu yaklaşık iki yıllık süreye "yerel kongre iktidarları" dönemi adı verilebilir.¹ Genellikle Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri adı altında örgütlenen bu kuruluşların amacı, yörelerinin ezici Türk-Müslüman çoğunluklu olduğunu ve Osmanlı devleti içinde kalmak istediğini vurgulayarak, bunların barış andlaşmasında ülkeden ayrılmasını önlemeye çalışmaktı. Tahmin edilebileceği gibi bu örgütlerin en aktif oldukları bölgeler, Yunanlılara ve Ermenilere verilmesi ihtimali güçlü olan Trakya ve Doğu Anadolu bölgeleriydi. Bu örgütler, genelde yörenin İT yöneticilerinin liderliğinde, yerel eşraf, tüccar ve din adamlarından, diğer bir deyimle taşranın Osmanlı-Türk millî burjuvazisinden oluşuyorlardı ve temsilî niteliklerini vurgulamak üzere kongreler tertipliyorlardı.

5 Kasım 1918 ile 8 Ekim 1920 arasında 28 kongre düzenlenmiştir. Bunlardan bir tanesi (Sivas, 4-12 Eylül 1919) millî ölçekte, diğerleri yerel düzeydedir. Yerel kongrelerin dördü (Büyük Kars Kongresi, Üçüncü Büyük Edirne Kongresi, Erzurum Kongresi ve Alaşehir Kongresi) bir bölgenin bütününe kapsamaları açısından bölgesel kongreler olarak adlandırılabilirler. Yerel kongrelerden altısının Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum), dördünün Trakya'da (üçü Edirne ve biri Lüleburgaz) gerçekleşmiş olması, o bölgeler üzerindeki Ermeni ve Yunan tehdidi açısından anlamlıdır. Balıkesir de, beş kongrenin toplanmış olması bakımından ilginç bir örnektir. Kongrelerin yaklaşık yarısı, millî bir kongre olma iddiasındaki Sivas Kongresinden, hattâ dördü TBMM'nin açılışından sonra toplanmıştır. Kayıtlara göre bu toplam 28 kongreye 1295 kişi katılmıştır. Ancak bazı üyelerin kayıtlarına erişilememiş olabileceği gibi, bazı üyeler de birden fazla kongreye katılmışlardır. Dolayısıyla bu sayı, yaklaşık olarak doğru kabul edilmelidir. Kongrelerin büyük ölçüde yerel eşraf hâkimiyetinde olmasına rağmen, o günün standartlarıyla hayli temsilî, katılımcı ve demokratik bir yapı oluşturdukları söylenebilir.²

Yerel kongreler iktidarı döneminin en ilginç yönlerinden biri de, geleceği en tehlikeli görünen iki bölgede geçici hükümetler, hattâ birinde bir cumhuriyet ku-

Millî Mücadele dönemi, Türk anayasa tarihinin en ilginç dönemlerinden biridir. 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılışına kadar süren ve "yerel kongreler iktidarı" dönemi olarak adlandırılan bu dönem, barış andlaşmasıyla yurdun bazı bölgelerinin yabancı devletlere verilmesi tehlikesine karşı yerel güçlerin örgütlenmesine ve yerel ya da bölgesel kongreler yoluyla seslerini duyurma girişimleri açısından önemlidir.

rumuş olmasıdır. Bunlardan birincisi, Batı Trakya'da mütareke döneminde kurulan ve muhtemelen Lozan Andlaşmasına kadar yaşayan "Garbî Trakya Hükûmet-i Muvakkate"si, ikincisi Doğu sınırı illerinde kurulan "Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkate-i Milliye" sidir. Bu ikinci geçici hükûmetin, "Meclis-i Millî" adını taşıyan bir parlâmentosu vardı ve bu parlâmento, 1 Mart 1919 günü "Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Cumhuriyesi" adı altında cumhuriyeti ilân etti.³

15 Mayıs 1919'da Yunan askerî birliklerinin, Mondros mütarekesine de aykırı şekilde İzmir'i işgal etmeleri, daha sonra da işgal bölgesini genişletmeleri, millî direniş hareketini daha da kamçılıdı. Mustafa Kemal Paşa'nın 9'uncu Ordu Müfettişi sıfatıyla 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ulaşmasıyla, bu dağınık yerel komiteler ve kongreler ağının, merkezî bir liderlik etrafında birleşmesi süreci başladı. Bu konudaki ilk adım, (Trabzon dahil) Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti temsilcilerini bir araya getiren, dolayısıyla bölgesel nitelik taşıyan Erzurum Kongresi (25 Temmuz-5 Ağustos 1919) olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığına seçildiği bu Kongrede, Doğu illerinin ve bütün vatanın bağımsızlığını Osmanlı hükûmeti sağlayamazsa, bunun gerçekleşmesi için geçici bir hükûmet kurulmasına, bu hükûmetin millî bir kongre tarafından seçilmesine, manda ve himayenin kabul edilmesine, feshedilmiş bulunan İstanbul'daki Heyet-i Mebusan'ın derhal toplanmasının talep edilmesine karar verilmiştir.

Yerel direniş örgütlerinin birleştirilmesi yönünde ikinci adım olan Sivas Kongresi, 4-11 Eylül 1919 tarihlerinde, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adını almış olan bu örgütlerin millî düzeyde düzenlemiş oldukları ilk kongredir. Ancak 31 üyenin katıldığı, işgal altındaki Batı Anadolu ve Rumeli'den temsilcilerin bulunmadığı, Mustafa Kemal Paşa'nın kendi beraberindekilerden on kadar kişiyi delege tayin ettiği bu Kongre, güçlü bir temsilî nitelik göstermemekle beraber,⁵ Millî Mücadele tarihinde, millî ölçekteki ilk kongre olması itibarıyla büyük önem taşımaktadır. Kongre, Erzurum Kongresi kararlarını teyid eden bir bildiri yayınlamış ve onun adına hareket etmek üzere, Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında bir temsil kurulu (Heyet-i Temsiliye) kurmuştur.⁶

Anadolu'da bu direniş hareketi örgütlenirken, İtilâf devletlerinin askerî işgali altındaki İstanbul'da, otoriteleri İstanbul ili sınırlarını aşmayan Osmanlı hükûmetleri görev yapmaya devam ediyorlardı. Bunlardan bazıları, millî direnişe şiddetle karşı, bazıları da onunla uzlaşmacı bir tutum içerisindeydiler. Osmanlı hükûmetleri, 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın TBMM kararıyla kaldırılmasına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁷ Sivas Kongresi sırasında Sadrâzam olan ve millî harekete şiddetle karşı duran Damat Ferit Paşa, Kongreyi zorla dağıtmak ve delegeleri tutuklatmak için, Harput (Elazığ) valisi Ali Galip tarafından uygulanacak bir baskın planı hazırladı. Ancak bu girişim, önceden haber alınması sayesinde başarısızlıkla sonuçlandı. Bunun Sivas Kongresinde yarattığı güçlü öfke duygusuyla, Damat Ferit hükûmeti istifa edinceye kadar Anadolu'daki bütün askerî ve idari görevlilerin İstanbul'la resmî yazışmalara son vermesi kararlaştırıldı ve bu karara büyük ölçüde uyuldu. Bu baskıya ancak üç hafta dayanabilen Damat Ferit hükûmetinin istifasıyla, millî harekete daha sıcak bakan Ali Rıza Paşa'nın başkanlığında yeni bir hükûmet kuruldu ve gene Sivas Kongresinin kararlarına uygun olarak yeni Heyet-i Mebusan seçimleri yapıldı.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin denetiminde yapılan seçimlerle oluşan son Osmanlı Heyet-i Mebusan'ı, 12 Ocak 1920'de İstanbul'da toplandı. Kısa ömürlü bu Meclisin en önemli icraatı, 17 Şubat'ta, Sivas Kongresi kararlarını onaylayan Misak-ı Millî'yi (Millî Ant) kabul etmesi oldu. Bu bildiriye yer alan ilkelerin en önemlileri şunlardır:

1. Osmanlı devletinin Arap çoğunluğuyla meskûn ve Mondros Mütarekesinin imzalanması sırasında düşman işgali altında bulunan bölgelerinin geleceği, halkın serbest iradesiyle belirlenmelidir. Bunların dışında, “hatt-ı mütareke dahil ve haricinde dinen, ırken ve emelen müttehit (birleşmiş) ve yekdiğeri-ne karşı hürmet-i müteakabile (karşılıklı saygı) ve fedakârlık hissiyatıyla meşhûn (dolu) ve hukuk-u ırkiye ve içtimaîleriyle şerait-i muhitiyelerine (bölge şartlarına) tamamiyle riayetkâr Osmanlı İslam ekseriyetiyle meskûn bulunan aksâmın heyet-i mecmuası (kısımların tümü) hakikaten veya hükmen hiçbir sebeple tefrik kabul etmez bir küldür (ayrılmaz bir bütündür).
2. Batı Trakya'nın geleceği serbestçe yapılacak halkoylamasıyla belirlenmeli; Kars, Ardahan ve Artvin hakkında da gerekirse halk oylamasına başvurulmalıdır.
3. Azınlıkların hakları, çevredeki ülkelerdeki Müslüman halkların da aynı haklardan yararlanmaları şartıyla, İtilâf devletleriyle diğer bazı devletler arasında yapılan antlaşmalardaki esaslara uygun olarak tanınacaktır.
4. Siyasal, yargısal ve malî gelişmemizi önleyen sınırlamalar (kapitülasyonlar) kaldırılmalıdır.⁸

Osmanlı parlâmentosunun böylece milliyetçileri destekleyen bir tutum alması, İngilizleri hayal kırıklığına uğrattı. 16 Martta işgalin takviye edilip bazı milletvekilleri de dahil çok sayıda milliyetçinin tutuklanması karşısında Meclis, 18 Martta kendi iradesiyle toplantılarını süresiz erteleme kararı aldı. “Böylece, ilerde başka koşullarda ve yerde kendini yeniden toplama olanağını hukuken elinde tutmuş oluyordu. Yeni toplantıya ve toplantı yerine geçişte bu karar bir meşruluk köprüsü oluşturacaktır.”⁹

Bu gelişmeler karşısında Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da toplanacak “salâhiyet-i fevkalâdeyi haiz” (olağan üstü yetkilere sahip) bir meclisin oluşması için, illere seçimlerin yapılması talimatını verdi. Olağanüstü yetkileri haiz bir meclis deyimiyle, bir kurucu meclisin kastedilmiş olduğu açıktır. Yeni seçimlerle seçilen milletvekilleriyle İstanbul Heyet-i Mebusan'ından kaçıp gelebilenlerin oluşturduğu Türkiye Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920'de Ankara'da açıldı. Bu Meclis, iki ayrı seçimle seçilmiş üyeleri içinde barındırması açısından dünya anayasacılık tarihinde tektir. Nitekim Meclis, ilk oturumunda 1 sayılı kararıyla, “Türkiye Büyük Millet Meclisinin bu kere intihap edilen âzâlarla İstanbul Meclis-i Mebusan'ından iltihak eden âzâlardan müteşekkil bulunmasına karar verildi” demek suretiyle, bu durumu tesbit etmiştir. TBMM, ilk oturumunda Mustafa Kemal Paşa'yı başkanlığa seçmiştir. TBMM, 1920-1923 döneminde, adına da uygun olarak gerçek bir kurucu meclis olarak çalışmış ve yeni Türk devletinin temellerini atmıştır.¹⁰

Birinci TBMM güç şartlar altında Milli Mücadeleyi demokratik bir tartışma ortamında yürütmüş olması bakımından önemli bir dönemdir.

Misak-ı Milli nedir, içeriğinde neler vardır? Tartışınız.

1921 ANAYASASINA GİDEN YOL

TBMM'nin 23 Nisan 1920 tarihinde açılmasıyla birlikte, ortaya ciddi bir anayasa sorunu çıkmıştır. Olağanüstü şartlar altında oluşmuş bulunan Meclisin, Kanun-u Esasî hükümlerine göre işlemesi mümkün değildi. Kanun-u Esasî'nin 1909'da uğradığı radikal değişikliklerden sonra bile, padişahın özellikle yürütme alanında hâlâ önemli yetkileri vardı. Bunlar arasında, Sadrâzam ve Şeyhülislâmın seçilmesi ve atanması. Sadrâzâmın oluşturacağı Bakanlar Kurulunun onanması, kanunların onaylanması ve yayınlanması gibi yetkiler yer alıyordu. Bu nedenle, Meclisin karşılaştığı ilk sorun, Kanun-u Esasî hükümlerinden bağımsız bir yürütme gücü oluşturmaktı.

Mustafa Kemal Paşa, 24 Nisan 1920 tarihli birleşimde konunun önemini ve ivediliğini şöyle açıklamıştır: Ülkeyi bölünme ve çöküntü tehlikesinden kurtarmak için, derhal milletin tüm güçlerini esaslı bir teşkilâtla birleştirmek gerekir. Normal olarak hükûmet teşkilâtı, sorumsuz bir devlet başkanının oluşturduğu denge noktası etrafında, bir yasama organı ile, göreve devamı bu organın güvenine bağlı olan bir yürütme gücünden meydana gelir. Böylece bir sistemin uygulanabilmesi ancak padişah ve halife “her nevi cebir ve ikrahtan azade ve tamamiyle hür ve müstakil olarak kendini milletin ağuş-u sadakatinde (sadık kucağında) gördüğü gün” yeniden söz konusu olabilir. Oysa Büyük Millet Meclisi denetleyici ve inceleyici nitelikte bir Meclis-i Mebusan değildir. Dolayısıyla, yalnız kanun yapma ile uğraşacak değil, milletin mukadderatı ile “bilfiil iştiğal” edecektir. Biz toplumun oybirliğine her kuvvetten çok yetki veren İslâmiyet ilkelerini gözönüne alarak, Yüce Meclisinizi milletin tüm işlerine “doğrudan doğruya vazîyüed (el koymuş) tanımak taraftarıyız”.

Mustafa Kemal Paşa, devamla, bu ana ilke kabul edildikten sonra, Meclisin her işi ayrıntılarıyla inceleme ve görüşme imkânı olmayacağına göre, Meclis içinden seçilecek bir bölüm üyenin hükûmet işleriyle görevlendirilmesini; bunların ayrı ayrı ve ortak olarak Meclise karşı sorumlu olmalarını; Meclis Başkanının, bu kurula da başkanlık etmesini, Meclis adına imza ve kararları onaylama yetkisine sahip olmasını ve yürütme işlerinde diğer vekiller (bakanlar) gibi Meclis genel kuruluna karşı sorumlu bulunmasını savunmuştur. Mustafa Kemal Paşa, devlet başkanlığı konusunda ise, padişahlık ve hilâfet gibi kutsal makamların yabancıların esareti altında olduğunu belirterek şunları eklemiştir: “Bu esasa göre Anadolu’da muvakkat (geçici) kaydiyle dahi olsa bir hükûmet reisi tanımak veya bir padişah kaymakamı ihdas etmek hiçbir suretle kabili cevaz değildir. Şu halde reissiz bir hükûmet vücuda getirmek zaruretindeyiz...Meclis-i âliniz, haiz olduğu selâhiyet-i fevkalâdeye binaen karşısına çıkacak bir kuvve-i icraiye-yi yalnız murakabe etmek...gibi vasiyet-i hâziranın mütehammil olamayacağı (şimdiki durumun kaldıramayacağı) mahdut bir vazife-i teşriye (sınırlı bir yasama görevi) ile değil, idare-i umumiye-i milleti (milletin genel yönetimini) fiilen deruhde (üstlenme)...vazife ve selâhiyetiyle teşekkül etmiştir ve artık Meclis-i âlinizin fevkinde (üzerinde) bir kuvvet mevcut değildir”.¹¹

Mustafa Kemal Paşa, bu konuşmasından sonra, hükûmet şeklinin ana ilkelerini belirten bir önerge vermiştir. Bunda, sözü geçen konuşmasına uygun olarak, TBMM’nin yasama ve yürütme yetkilerini kendisinde topladığı, Meclisten ayrılacak ve yetkilendirilecek bir kurulun hükûmet işlerini göreceği, Meclis Başkanının bu kurulun da başkanı olacağı belirtilmekte ve “Padişah ve halife, cebir ve ihrahtan âzâde olduğu zaman, Meclisin tanzim edeceği esasat-ı kanuniye dairesinde (kanunî ilkeler içerisinde) vaziyetini ahzeder” denilmektedir.¹²

Önergenin görüşülmesi sonucunda Meclis, 25 Nisan 1920 tarihli ve 5 sayılı kararıyla “kuvve-i icraiye teşkiline” (yürütme gücü oluşturulmasına), icra vekillerinin (bakanların) nasıl seçilecekleri ve Meclisle ilişkilerinin ne olacağı konusunda bir kanun tasarısı hazırlamak üzere bir Lâyiha Encümeni” (Tasarı Komisyonu) kurulmasına ve bu kanun kabul edilinceye kadar Mustafa Kemal Paşa’nın başkanlığında, onun dışında altı üyeden oluşan bir “muvakkat icra encümeni” (geçici yürütme komisyonu) teşkiline karar vermiştir.

Lâyiha Encümeninin hazırladığı tasarı, 1 ve 2 Mayıs tarihlerinde TBMM’nde görüşülmüştür.¹³ “Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Suret-i İntihabına Dair Kanun” başlığını taşıyan 3 numaralı bu kanun, dört maddeden oluşmaktadır. Birinci maddede İcra vekilleri Heyetinin (Bakanlar Kurulu) hangi vekillerden oluşacağı belirtilmekte, ikinci maddede İcra vekillerinin TBMM tarafından ve kendi üyeleri

arasında mutlak çoğunlukla seçilecekleri hükme bağlanmaktadır. Üçüncü maddeye göre her vekil, üstlendiği işlerin yerine getirilmesinde, mensup olduğu Meclis komisyonunun istişarî görüşünü alabilir. Dördüncü maddeye göre de “İcra vekilleri arasında çıkacak ihtilafı Büyük Millet Meclisi halleder”.¹⁴ Aşağıda daha ayrıntılı olarak açıklanacağı gibi bu sistem, tipik bir meclis hükûmeti sistemidir. Hattâ Meclis görüşmeleri sırasında vekilliklerin ilgili Meclis komisyonlarının başkanlarıncâ üstlenilmesi fikri savunulmuşsa da, sonuçta bu görüş kabul edilmemiş, icra vekillerinin ilgili komisyonlardan istişarî görüş alabilmeleri gibi, daha yumuşak bir formülle yetinilmiştir.¹⁵

5 Eylül 1920 tarihli Nisab-ı Müzakere Kanunu ile, Meclisin toplantı yetersayısı, her seçim çevresinden beş üye seçilmek suretiyle toplam üyelerin bir fazlası olarak belirlenmiştir (m. 5). Bu kanuna, özellikle muhafazakâr milletvekillerinin çabalarıyla eklenen birinci maddeye göre de, “Büyük Millet Meclisi, Hilafet ve saltanatın, Vatan ve Millet istihlas ve istiklalinden (kurtuluş ve bağımsızlığından) ibaret olan gayesinin husûlüne kadar şerait-i âtiye (aşağıdaki şartlar) dairesinde müstemirren inikat eder (süreklilikle toplanır)”.¹⁶

Bilindiği gibi, İcra Vekillerinin seçim şekline dair 2 Mayıs 1920 tarihli Kanun, icra vekillerinin doğrudan doğruya ve ayrı ayrı Meclisçe seçilmelerini öngörüyordu. Zamanla, hükûmet içinde görüş birliği ve dayanışma oluşmasına imkân vermeyen bu yöntemin sakıncaları görülmeye başladı. Özellikle, Mustafa Kemal Paşa'nın bazı açılardan sakıncalı bulunduğu Nâzım Bey'in 4 Eylül 1920 tarihinde Dahiliye (İçişleri) vekilliğine seçilmesi, bir anayasal kriz yarattı. Bunun sonucunda sözü geçen kanunun ikinci maddesi şu şekilde değiştirildi: “İcra Vekilleri, Büyük Millet Meclisi Reisinin Meclis âzâlarından göstereceği namzetler meyanından (adaylar arasından) ekseriyet-i mutlaka ile intihap olunur” (Kanun No.47, 4 Kasım 1920).¹⁷

İcra Vekilleri Heyeti, 13 Eylül 1920 günü TBMM'ye 31 maddelik bir Anayasa Tasarısı sundu. Başlığı “Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Lâyihası” olmakla birlikte bu belge, siyasal tarihimizde daha çok “Halkçılık Programı” adıyla anılmaktadır. Başlangıçta, bu metnin hukukî niteliğinin bir kanun tasarısı mı, bir hükûmet programı mı olduğu tartışılmıştır. Görüşmeler sonucunda Halkçılık Programı, her bölümden (şube) seçilen üçer milletvekilinden oluşan geçici bir özel komisyona (Encümen-i Mahsus) havale edilmiştir. Başkanlığını Yunus Nâdi Bey, raportörlüğünü de İsmail Suphi Beyin yaptığı bu komisyonun raporunun görüşülmesine 18 Kasım 1920 tarihinde başlanmış ve yaklaşık iki ay süren Meclis görüşmeleri, 20 Ocak 1921 tarihinde Anayasanın (Teşkilât-ı Esasiye Kanunu) kabulü ile sonuçlanmıştır.¹⁸

Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Lâyihası, Türk siyasal tarihinde “Halkçılık Programı” olarak da bilinmektedir.

1921 ANAYASASI ÜZERİNDEKİ MECLİS GÖRÜŞMELERİ¹⁹

Tasarının, egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu yolundaki birinci maddesi ile, yürütme gücü ile yasama yetkisinin “milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder (belirir ve toplanır)” yolundaki ikinci maddesi, tartışmasız kabul edilmiştir. Bu, TBMM'nin, açıldığı gündün itibaren bu iki ilkeye kesinlikle bağlanmış olmasının sonucudur. Buna karşılık, saltanat ve hilâfet sorunu, siyasal temsilin temeli, Meclisin yetkileri, Meclis-Hükûmet ilişkileri ve yerinden yönetim konularında uzun ve ateşli tartışmalar yaşanmıştır.

Saltanat ve hilâfet sorunu, radikal reformcularla muhafazakârlar arasında tartışmalara sebep olmuştur. Hükûmet tasarısının beşinci maddesinde, “hilâfet ve saltanat makamının tahlisine (kurtarılmasına) muvaffakiyet hâsıl olduktan sonra padişah ve halife-i Müslimin kavanin-i esasiye (temel kanunlar) dairesinde mevki-i

muhterem ve mübeccelini (saygın ve yüce konumunu) ahzeder” hükmü yer alıyordu. Muhafazakâr milletvekilleri bu ifadenin güçlendirilmesini savunmuşlarsa da, Mustafa Kemal Paşa, tartışılan tasarının “bugün için tesbit edilmek lâzım gelen bazı” görüşleri ihtiva ettiğini, mevcut Kanun-u Esasî'yi tümüyle ilga etmediğini, bu hükümler içinde “mutlaka pek mühim ve nazik olan hilâfet ve saltanat meselesiy-le iştilal etmeyi” uygun görmediğini, hilâfet ve saltanatın korunmasının “zaten birinci esasımız” olduğunu, ikide bir Meclisin “ bu mesele üzerinde müzakere ve münakaşa açmasının caiz” olmadığını, bugün bu makamı işgal eden zatın “bu millet ve memleket için hain bir adam” olduğunu ifade etmiştir.²⁰

Bu konuşmalardan sonra, kanun metnine TBMM'nin amacını açıklayacak bir hüküm eklenmesinden vazgeçilmiştir. Ancak, Teşkilât-ı Esasiye Kanununun ek maddesinde (madde-i münferide) Nisab-ı Müzakere Kanununa atıfta bulunulmuştur. Bilindiği gibi, bu Kanunun birinci maddesi, TBMM'nin amacını, “Hilâfet ve Saltanatın, Vatan ve Millet'in istihlâs ve istiklâlî” olarak tanımlamıştır.

Anayasa Tasarısının en çok tartışılan hükmü, kuşkusuz, temsilin temeline ilişkin olandır. Hükûmet tasarısında sözü edilmemekle beraber, özel komisyon tasarısında, “Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca meslekler erbâbı temsil edilmek üzere doğrudan doğruya müntehap âzadan mürekkeptir” denilmek suretiyle, korporatif ya da meslekî temsil sistemi önerilmiştir. Bu öneri, birçok milletvekili tarafından hararetle savunulmuştur. Meselâ Komisyon raportörü Soysallı İsmail Suphi Bey'e göre,

“Encümenimiz en muvafık şekli-i ihtihabı (temsil-i meslekî) usulünde bulmuştur. Temsil-i meslekî usulü dairesinde, bu memlekette şimdiye kadar söz söylemeye malik olmayan, hukuken malik fakat fiilen malik olmayan halk Meclise gelecek ve hukukunu, sözü ile, fikri ile, rey-i ile müdafaa ve muhafaza edecektir. Binaenaleyh temsil-i meslekî en muvafık usuldür...Rey-i âm (genel oy) usulünü bu memleket bu kadar sene evvel kabul etmiş ve meşrutiyetten beri de tatbik etmekte bulunmuştur...Artık bugün meslekî lâyikiyle temsil zamanı gelmiştir. Şimdiye kadar intihap denildiği zaman ancak bir güzidegân (seçkinler) yahut millet sırtından geçinen münevverler (aydınlar) veya memurlar dediğimiz zevattan mürekkep kimseleler hatırınıza gelir. Fakat bu usulün terki zamanı gelmiştir. Hakikaten halk idaresi yapmak için, halkı memlekete sahip kılmak için, halkı Meclise getirmek lâzımdır... Meslekî temsil sayesinde, bu memlekette ekalliyetin ekseriyete (azınlığın çoğunluğa) tahakkümü gibi bir netice husule gelmeyecektir”.²¹

Görüşmelerde meslekî temsili savunan milletvekillerinin ileri sürdükleri gerekçeler arasında, bu sistemin, devlet memurlarının halka tahakkümünü önleyeceği ve Türkiye'de onun tarihsel köklerinin âhî ve lonca teşkilâtlarında mevcut olduğu noktalarına sık sık değinilmiştir. Bazı milletvekilleri de, “şûradan şûraya seçim” (köy şûrularından, sırasıyla nahiye ve vilâyet şûralarına delege seçilmesi, vilâyet şûralarının da TBMM üyelerini seçmesi), referandum ve halk teşebbüsü gibi diğer sistemlerin kabulünü savunmuşlardır. Sonuçta meslekî temsil ilkesi kabul edilmemiş, hattâ İcra Vekilleri Heyeti tasarısında mevcut olan tek dereceli seçim (“vilâyetler halkınca rey-i âm ile müntehap”) ilkesinden de vazgeçilerek, dördüncü madde, “Büyük Millet Meclisi vilâyetler halkınca müntehap âzadan mürekkeptir” şeklini almıştır.²²

Anayasa görüşmeleri sırasında Meclisin yetkileri ve Meclis-Hükûmet ilişkileri de tartışma konusu olmuş, Meclisin yetkilerine “ahkâm-ı şer'iyenin tenfizi” (şeriat hükümlerinin yerine getirilmesi) eklenmiştir. Meclis-Hükûmet ilişkileri konusunda ise, yürütme işlerinin Meclis komisyonlarınca yerine getirilmesi gibi aşırı istekler kabul görmemiş, hattâ Meclis Başkanlığı ile İcra Vekilleri Heyeti Başkanlığının

(Başbakanlık) birbirinden ayrılması ve İcra Vekillerinin kendi içlerinden bir Başkan seçmeleri kabul edilmiştir. Dokuzuncu maddenin son şekline göre, “İcra Vekilleri Heyeti içlerinden birini kendilerine reis intihap ederler. Ancak Büyük Millet Meclisi Reisi, Vekiller Heyetinin de reis-i tabiüsüdür”. Aslında bu değişiklik, siyasal önemi fazla olmayan salt teknik nitelikteki bir değişiklik değildir. Mustafa Kemal Paşa’ya muhalif olan milletvekilleri, baştan beri onun iktidarını dengeleyebilecek bir karşı ağırlık oluşturmak amacıyla böyle bir değişikliği istemişler, sonunda yukarıda belirtilen ortalama bir formül bulunmuştur. Yerinden yönetim konusunda da ilginç tartışmalar cereyan etmiş ve aşağıda görüleceği gibi, bu konuda Türk siyasal tarihinin en radikal hükümleri kabul edilmiştir.²³

1921 ANAYASASINA GÖRE TBMM HÜKÜMETİNİN HUKUKİ NİTELİĞİ

Yirmiüç madde ve bir ek maddeden (madde-i münferide) oluşan 1921 Anayasası (Teşkilât-ı Esasiye Kanunu) elbette tüm bir anayasa değildi. Bu anayasada, temel hak ve hürriyetler, yargı organı, anayasayı değiştirme yöntemi gibi temel konulara ilişkin hükümler yer almamıştı. 1921 Anayasasının değinmediği konularda Kanun-u Esasî’nin hâlâ yürürlükte olduğu kabul ediliyordu. Dolayısıyla, 1921-1924 dönemi, aynı anda iki anayasanın yürürlükte olması açısından, belki dünya anayasacılık tarihinde tek örnekti. Ancak meclisin mutlak üstünlüğüne dayanan 1921 Anayasası ile, meşrutî (anayasal) bir parlâmenter monarşi kuran Kanun-u Esasî’nin birbiriyle asla uzlaşmayacak derecede farklı oldukları açıktı. Bu anormal durum , ancak 1924 Anayasasının kabulü ile ortadan kalkmıştır.

1921 Anayasasının kurduğu, hattâ TBMM’in açılışından beri uyguladığı hükümet sisteminin tipik bir “meclis hükümeti” sistemi olduğunda kuşku yoktur. Bu sistem, yasama ve yürütme kuvvetlerinin seçilmiş bir mecliste birleşmesine dayanmakta, dolayısıyla bu iki kuvvet arasında yumuşak bir ayrılığı öngören parlâmenter sistemden ayrılmaktadır. Ancak, meclis hükümeti sisteminde de, bütün yürütme işlerinin yüzlerce kişilik bir meclis tarafından yerine getirilmesi pratik açıdan mümkün olmadığına göre, bu sistemde de yürütme işlerinin daha küçük bir kurulla, ya da komiteye bırakılması zorunludur. Dolayısıyla, meclis hükümeti sistemiyle parlâmenter rejim arasındaki farklar, meclisle bu yürütme kurulu arasındaki ilişkilerde gözlemlenmektedir.

1921 Anayasası,²⁴ kayıtsız şartsız millet egemenliği ilkesini kabul etmekle (m.1) ve TBMM’ni “milletin yegâne ve hakikî mümessili” olarak tanımlamakla (m.2), zaten monarşik bir devlet yapısını kesinlikle reddetmiş olmaktadır. Ayrıca, ikinci maddede yasama ve yürütme kuvvetlerinin Büyük Millet Meclisinde belirlediğini ve toplandığını açıklamakla, kurulan sistemin bir meclis hükümeti sistemi olduğu açıkça ifade edilmiş bulunmaktadır. Bunu teyid eden üçüncü maddeye göre de, “Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti ‘Büyük Millet Meclisi hükümeti’ unvanını taşır.”

TBMM ile İcra Vekilleri Heyeti arasındaki ilişkiler de, meclis hükümeti modeline uygun şekilde düzenlenmiştir. Sekizinci maddeye göre, “Büyük Millet Meclisi, hükümetinin inkisam eylediği devairi (bölündüğü daireleri) kanun-u mahsus (özel kanun) mucibince intihap kerdesi olan (seçtiği) vekiller vasıtası ile idare eder. Meclis, icraî hususat için vekillere veçhe tayin (yön gösterir) ve ledelhace (gerektiğinde) bunları tebdil eyler (değiştirir)”. Bu maddenin, özellikle Meclisin yürütme işlerinde vekillere yön gösterebileceğine dair hükmü, meclis hükümetinin tipik özelliklerindedir. Çünkü bir parlâmenter rejimden yasama organı hükümeti de-

1921 Anayasası ve 1924 Anayasası, aynı anda yürürlükte olma özelliği nedeniyle dünya anayasacılık tarihinde tek örnek olarak nitelendirilebilir.

netleyebilir ve düşürebilirse de, bakanlara uyulması zorunlu direktifler veremez. Gene parlâmenter rejimden farklı olarak, Meclis icra vekillerini her zaman görevden uzaklaştırabildiği halde, İcra Vekilleri Heyetinin Meclise karşı kullanabileceği bir silâh olan Meclisi fesih yetkisi elbette yoktur.

BMM hükûmeti döneminde İcra Vekillerinin seçilme şekli de, parlâmenter modelden çok farklı ve meclis hükûmeti sisteminin ruhuna uygundur. Bilindiği gibi, 2 Mayıs 1920 tarihli ve 3 sayılı Kanunla, icra vekillerinin BMM'nin mutlak çoğunluğu ile kendi arasından ve ayrı ayrı seçilmeleri kabul edilmiş, bu sistemin doğurduğu sakıncalar karşısında da, 4 Kasım 1920 tarihli ve 47 sayılı Kanunla icra vekillerinin gene Meclis tarafından mutlak çoğunlukla, ancak BMM Başkanının göstereceği adaylar arasından seçilmesi yönünde bir değişiklik yapılmıştır. Ancak 8 Temmuz 1922 tarihli ve 244 sayılı Kanunla yeniden baştaki sisteme dönülmüştür.²⁵ Kanunun birinci maddesine göre, "İcra Vekilleri Reisi ile İcra Vekilleri Büyük Millet Meclisi tarafından rey-i hafî (gizli oy) ile ve ekseriyet-i mutlaka (salt çoğunluk) ile âzâ-yı Meclis meyanından ayrı ayrı intihap olunurlar". Bu değişiklikte de, Başbakanın şahsında Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğine karşı bir fren yaratma arzusunun yattığı açıktır. İcra vekillerinin, ister doğrudan doğruya, ister Meclis Başkanının gösterdiği adaylar arasından olsun, Meclis tarafından ayrı ayrı seçilmeleri, parlâmenter sistemdeki hükûmet kurma yönteminden çok farklı bir yoldur. Parlâmenter sistemde hükûmet, devlet başkanının (hükümdar veya cumhurbaşkanı) bir kişiyi başbakan adayı olarak görevlendirmesi, onun kabinesini kurup devlet başkanına sunması ve devlet başkanının onayı ile kurulur. TBMM hükûmeti dönemindeki sistemin, hükûmet içinde uyum, görüş birliği ve ortak bir politika oluşturmaya elverişli olmadığı açıktır. Ancak bazı yazarlara göre, meclis hükûmeti sisteminde zaten yürütme organının, Meclisten ayrı ve kendisine özgü bir ortak programının olması düşünülemez. İcra vekilleri, meclisin talimatlarını harfiyen uygulayan uysal hizmetlilerden başka bir şey değillerdir.²⁶

1921 Anayasası metninde yer almamakla beraber, icra vekillerinin seçim tarzına dair 3 numaralı Kanunda yer alan, dolayısıyla 1921 Anayasasının kabulünden sonra da yürürlüğünü sürdüren ve meclis hükûmet sisteminin tipik özelliklerinden olan başka bir hüküm de, anılan Kanunun 4'üncü maddesinde yer almaktadır. Buna göre, "icra vekilleri arasında çıkacak ihtilafı Büyük Millet Meclisi halleder". Böyle bir yöntemin de, hükûmetin ortak sorumluluğu ve hükûmet-içi dayanışma ilkelere dayanan bir parlâmenter rejimde tasavvur edilmesi mümkün değildir.

Görülüyor ki, olağanüstü şartların ve siyasal zorunlulukların zorladığı, zaten dünya tarihinde pek az örneği olan meclis hükûmeti sisteminin uygulanması, sürekli tartışmalara konu olmuştur. Bununla birlikte, uygulanması çok güç olan böyle bir sistemin marjinal değişikliklerle yaklaşık üç yıl sürdürülebilmiş olması kayda değer. Bu tartışmalarda Mustafa Kemal Paşa, kuvvetler birliğini ve meclis hükûmetini güçlü şekilde savunmuştur. Bunun en iyi örneklerinden birini, onun 1 Aralık 1921 tarihli önemli Meclis konuşmasında görmek mümkündür.

"Kanun vaz'ında Heyet-i vekile müstakil bir vaziyet ile Meclis-i âliniz karşısında mevki etmek (konum almak) selâbiyetine malik değildir. Heyet-i celileniz onların mevcudiyetini nazar-ı itibare almayarak kanun vaz'eder. Ve onların vazifesi bu kanuna tebaiyet (uymak) ve itaat etmekten ibarettir...Hakikatte Efendiler, tabiatte Efendiler, âlemde efendiler, taksim-i kuva (kuvvetler bölüşümü) yoktur. Yani irade-i millîye ile ifade ettiğimiz kuvvette taksim-i kuva yoktur".

Mustafa Kemal Paşa, devamla, meşrutî yönetimlerde millî iradenin, yasama organının kanunları yapmasında tecelli ettirildiğini, ancak aslında yürütme gücünün yasama gücünün üzerinde olduğunu ifade ederek şunları eklemektedir: “Her şey kanun yapmaktan ibaret değildir. Bilâkis her şey o kanunları tatbik etmek ve ettirmekten ibarettir..(T)atbik eden, icra eden, karar verenden daima daha kuvvetlidir”. Bu nedenle, gerçek millî egemenliğe dayanan bir sistemde, yürütme gücü de Mecliste olmalıdır.

Birinci TBMM döneminde uygulanan meclis hükûmeti sistemi, Meclisin önündeki en kritik sorunlardan biri olan saltanat ve hilâfet meselesinin uygun şekilde ertelenmesini de sağlamıştır. Çünkü meclis hükûmeti sisteminde kural olarak bir devlet başkanı yoktur; İsviçre’de olduğu gibi tamamen sembolik yetkilere sahip bir devlet başkanı bulunsa bile, onun yürütme kurulu içinde özel ve üstün bir yeri mevcut değildir. Meclis hükûmeti modeli, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına saltanat ve hilâfet konusunda kesin bir tutum almama, bu sorunun çözümünü geleceğe erteleme imkânını vermiştir. Gerçekte, ne 1921 Anayasası, ne dönemin diğer kanunları, bir devlet başkanlığı makamı yaratmıştır. Ancak 1921 Anayasası (m.9) Meclis Başkanına, “Meclis namına imza vaz’ı” ve “heyet-i Vekile mukarreratını (kararlarını) tasdik” etmek gibi, normal olarak bir devlet başkanına ait olması gereken yetkileri vermiştir. Saltanat ve hilâfet sorununun âkibetinin geleceğe ertelenmesi, üyelerinin önemlice bir bölümünün bu kurumların korunmasından yana olduğu BMM’nde çok ciddi bölünmelerin ortaya çıkmasını engellemiştir.

1921 Anayasasının en ilginç özelliklerinden biri de, yerel yönetimlere verdiği önemdir. Yirmiüç maddelik Anayasanın ondört maddesi yerel yönetimlere ayrılmış ve yerel yönetimler çok güçlü yetkilerle donatılmıştır. Buna göre iç ve dış siyaset; şer’î, adlî ve askerî işler, milletlerarası ekonomik ilişkiler, merkezî hükûmetin genel vergileri ve birden fazla vilayeti yarandıracak işler dışında, “evkaf (vakıflar), medaris (medreseler), maarif (eğitim), sıhhiye (sağlık), iktisat, ziraat, nafia (bayındırlık) ve muavenet-i içtimaiye (sosyal yardım) işlerinin tanzim ve idaresi, vilâyet şûralarının selâhiyeti dahilindedir” (m.11). Vilâyet Şûraları, iki yılda bir vilâyet halkınca seçilir ve kendi üyeleri arasından “icra âmiri olacak bir reis” ve bir idare heyeti seçer. Vilâyetlerde “Büyük Millet Meclisinin vekili ve mümessili olmak üzere” Meclisçe seçilecek bir vali bulunursa da, onun görevi, devletin genel ve ortak işlerini görmektir. “Vali, yalnız devletin umumî vezaiifiyle (genel görevleriyle) mahallî vezaif (yerel görevler) arasında taarruz (çatışma) vukuunda müdahale eder” (m. 12-14). Kazaların (ilçelerin) yalnız bir idarî bölüm olarak kabul edilmelerine karşılık, nahiyelerde (bucaklar) de halkça doğrudan doğruya seçilecek bir nahiyet şûrasının ve bu şûra tarafından seçilecek bir idare heyeti ve nahiyet müdürünün bulunması, bunların “kazaî (yargısal), iktisadî ve malî” yetkilere sahip bulunmaları öngörülmüştür (m. 16-21). Türkiye’nin ne o güne kadar, ne o günden günümüze kadar eşini gördüğü bu radikal yerinden yönetimci hükümler, hiçbir zaman uygulanmaya konmamış ve 1924 Anayasasıyla bugünkü merkezî yetki yönetim sistemine geri dönülmüştür.

Türkiye tarihinde çok önemli ve saygın bir yeri bulunan Birinci TBMM dönemi, 1 Nisan 1923 tarihinde bu Meclisin, seçimlerin yenilenmesine karar vermesi ile son bulmuştur. Ancak bu Meclisin, görevini bitirmeden önce yaptığı çok önemli bir iş, saltanatın ilgasına dair 30 Ekim 1922 tarihli 307 sayılı ve 2 Kasım 1922 tarihli 308 sayılı kararlarıdır. Bunlarda, İstanbul’daki padişahlığın “mâdum (yok) ve tarihe müntakil (intikal etmiş) olduğu belirtilerek şunlar eklenmiştir:

“Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile Türkiye halkı, hukuk-u bâkimiyet ve hükümrânesini (egemenlik haklarını) mümessil-i hakikisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin şabsiyet-i maneviyesinde (tüzel kişiliğinde) gayr-ı kabil-i terk ve tecezzi ve ferağ (terk edilmez, bölünmez ve devredilmez) olmak üzere temsile ve bilfiil istimal ve İrade-i Milliyeye istinat etmeyen hiçbir kuvvet ve beyeti tanımamağa karar verdiği cihetle, Misak-ı Millî hudutları dabilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinden başka şekl-i hükümeti tanımaz. Binaenaleyh Türkiye halkı, bâkimiyet-i şabsiyyeye müstenit olan İstanbul'daki şekl-i hükümeti 16 Mart 1336 (1920) dan itibaren ve ebediyen tarihe müntakil addelemiştir.

Hilâfet, hanedan-ı Âli Osmana ait olup Halifelîğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın ilmen ve ablâken erşet ve eslab (en iyi davranışlı ve en doğru) olanı intibap olunur.

Türkiye Devleti, makam-ı hilâfetin istinatgâbidir (dayanağıdır)”.²⁸

BİRİNCİ TBMM'İN SOSYOLOJİK VE SİYASAL ÖZELLİKLERİ

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Birinci TBMM, iki ayrı seçimle seçilen milletvekillerinden oluşmuştur. Bu seçimler yerel Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin denetimi altında yapıldığından, Meclisin büyük çoğunluğunu da müdafaa-i hukukçular oluşturmuştur. Ancak bu dernekler, yerel düzeyde eşrafı, din adamlarını, subayları, devlet memurlarını bir araya getiren geniş tabanlı bir koalisyona dayandığından, TBMM, sosyolojik anlamda toplumu oldukça iyi temsil eden bir yapıya sahip olmuştur. Frederick Frey'in tesbitlerine göre, milletvekillerinin yüzde 43'ü resmî meslekler (yüzde 23 sivil bürokrasi, yüzde 15 ordu, yüzde 3 eğitim); yüzde 18'i serbest meslekler (yüzde 13 hukuk, yüzde 4 tıp, yüzde 1 dişçilik, eczacılık, veterinerlik); yüzde 19'u ekonomik meslekler (yüzde 12 ticaret, yüzde 6 tarım, yüzde 1 bankacılık) mensubudur; yüzde 17'sini din adamları, yüzde ikisini de gazeteciler oluşturmaktadır.²⁹

Bu sosyolojik çeşitliliğe siyasal düşünceler açısından çeşitlilik de eklenmiştir.³⁰ Sivas Kongresinde millî hareketin herhangi bir siyasal partinin, özellikle İttihat ve Terakki'nin devamı olmadığı yolunda karar alınmış ve özellikle “Fırka” deyimini yerine “Cemiyet” deyimini kullanılmıştır. Dolayısıyla Meclis'in açılışını takiben, Tesanüt Grubu, İstiklâl Grubu, Müdafaa-i Hukuk Zümresi, Halk Zümresi, Islahat Grubu gibi çeşitli gruplar oluşmuştur. Bu dağınık yapının Meclis-Hükümet ilişkilerinin işleyişini aşırı derecede güçleştirmesi karşısında Mustafa Kemal Paşa, 1921 Mayıs'ında kendisine bağlı milletvekillerinden oluşan Müdafaa-i Hukuk Grubunu kurmuştur. Yaklaşık bir yıl sonra onun muhalifleri de “İkinci Grup” adı altında örgütlenmişlerdir. Dolayısıyla, Müdafaa-i Hukuk Grubu da Birinci Grup olarak anılır olmuştur. Frey'in tesbitlerine göre Birinci Grup 197, İkinci Grup 118 milletvekilinden oluşmuştur. Onların dışında, gruplardan hiçbirisiyle bağı olmayan ve genelde Mecliste pek aktif rol oynamayan 122 milletvekili vardı.³¹ Birinci TBMM döneminde siyasal mücadele, esas itibarıyla bu iki grup arasında cereyan etmiştir.

İki grubun meslekî kompozisyonlarını karşılaştıran Frey'a göre, iki grup arasındaki en önemli fark, İkinci Grupta avukat (Birinci Gruptaki yüzde 9'a karşılık yüzde 24) ve tüccar (yüzde 10'a karşılık yüzde 14) oranının Birinci Gruptakinden hayli yüksek oluşudur. Buna paralel olarak, İkinci Grupta resmî mesleklere mensup milletvekillerinin oranı, Birinci Gruba oranla daha düşüktür (yüzde 46'ya karşı yüzde 37). Din adamlarının oranı, iki Grupta hemen hemen aynıdır (Birinci Grupta yüzde 13, İkinci Grupta yüzde 15). 1923 seçimleriyle oluşan İkinci Dönem

TBMM'ne Birinci Grup üyelerinin yüzde 58'inin yeniden seçilmelerine karşılık, İkinci Grup üyelerinden ancak üç kişi seçilebilmiştir.³²

Birinci Grup üyelerinin Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğine bağlı daha radikal reformcu milletvekillerinden oluşmasına karşılık, İkinci Grup üyeleri, sosyal bakımdan daha muhafazakâr, siyasal bakımdan da daha liberal görüşlere sahiptiler. İçlerinde önemli bir bölümü, saltanatın bir kurum olarak muhafaza edilmesine, diğer bir deyimle bir meşrutî monarşiye taraftardı. İkinci Grup üyeleri, özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın kişisel liderliğini frenlemeye çalışmışlar ve meselâ yukarıda gördüğümüz gibi bir başbakanlık makamı yaratarak zaman zaman bunda başarılı olmuşlardır.

Millî Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın liderliği, başlıca iki tür muhalefetle karşılaşmıştır. Sol muhalefet olarak tanımlanabilecek olan birinci tür, doktriner komünistlerden değil, "İslâmî, anti-emperyalist, korporatist ve sosyalist fikirlerin bir karışımını destekleyenlerden oluşmuştur. Bunların ortak paydası, batı-karşıtı tutumlarıydı. Bu grubun ilk ciddî siyasal örgütü, 1920 Mayısında (Mustafa Kemal Paşa'nın onayıyla) kurulmuş olan Yeşil Ordu'dur." Aynı çizgide olarak, TBMM içinde de Halk Zümresi adı verilen bir grup oluşturulmuştur. Bu sol muhalefet hareketi, Yeşil Ordu'ya katılmış olan Çerkez Ethem'in ve Mustafa Suphi'nin kurduğu komünist eğilimli Halk İştirakiyun Fırkasının tasfiyesi ile etkisiz kılınmıştır.³³ İkinci tür muhalefet ise, dinî duyguların, saltanat ve hilâfetin önemini vurgulayan muhafazakâr muhalefetti. Bu muhalefetin ilk örgütü, 1921 Martında, Erzurum Kongresinin düzenleyicileri arasında olan Hoca Raif Efendi'nin kurduğu Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyetidir. Bu muhalefete mensup olan milletvekilleri, TBMM'nde İkinci Grup içinde faaliyet göstermişlerdir.³⁴

Özet

Yerel Kongre İktidarları döneminde gerçekleştirilen kongrelerin özelliklerini ve bunların Türk siyasal tarihindeki önemini anlatmak.

5 Kasım 1918 ile 8 Ekim 1920 arasındaki döneme Yerel Kongre İktidarları dönemi denilmekte olup, bu süreçte 28 kongre düzenlenmiştir. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri adı altında örgütlenen yerel direniş örgütlerinin amacı, yörelerinin ezici Türk-Müslüman çoğunluklu olduğunu ve Osmanlı devleti içinde kalmak istediğini vurgulayarak, bunların barış andlaşmasında ülkeden ayrılmasını önlemeye çalışmaktı. Millî ölçekte Sivas, bölgesel düzeyde Büyük Kars Kongresi, Üçüncü Büyük Edirne Kongresi, Erzurum Kongresi ve Alaşehir Kongresi ve çeşitli yörelerde yerel kongreler yapılmıştır. Kayıtlara göre bu toplam 28 kongreye yaklaşık 1295 kişi katılmıştır. 15 Mayıs 1919'da Yunan askerî birliklerinin İzmir'i işgal etmeleri, daha sonra da işgal bölgesini genişletmeleri, millî direniş hareketini genişletmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın 9'uncu Ordu Müfettişi sıfatıyla 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ulaşmasıyla, bu dağınık yerel komiteler ve kongreler ağının, merkezî bir liderlik etrafında birleşmesi süreci başladı. 25 Temmuz-5 Ağustos 1919 tarihleri arasında Erzurum Kongresi düzenlendi. Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığına seçildiği bu Kongrede, Doğu illerinin ve bütün vatanın bağımsızlığını Osmanlı hükûmeti sağlayamazsa, bunun gerçekleşmesi için geçici bir hükûmet kurulmasına, bu hükûmetin millî bir kongre tarafından seçilmesine, manda ve himayenin kabul edilmemesine, feshedilmiş bulunan İstanbul'daki Heyet-i Mebusan'ın derhal toplanmasının talep edilmesine karar verilmiştir.

Misak-ı Millî andlaşmasının ilkelerini sıralamak.

17 Şubat'ta, Sivas Kongresi kararlarını onaylayan Misak-ı Millî'de önemli ilkeler belirlenmiştir. Bu ilkeleler: Osmanlı devletinin Arap çoğunluğuyla meskûn ve Mondros Mütarekesinin imzalanması sırasında düşman işgali altında bulunan bölgelerinin geleceği, halkın serbest iradesiyle belirlenmeli; Batı Trakya'nın geleceği serbestçe yapılacak halkoylamasıyla belirlenmeli; azınlıkların hakları İtilâf devletleriyle diğer bazı devletler arasında yapılan antlaşmalardaki esaslara uygun olarak tanınmalı; siyasal, yargısal ve malî gelişmemizi önleyen sınırlamalar (kapitülasyonlar) kaldırılmalıdır.

TBMM'nin kuruluşunu ve 1921 Anayasası'nın hazırlanma sürecindeki gelişmeleri özetlemek.

16 Mart İngilizlerin işgali ile 18 Martta Meclis, kendi iradesiyle toplantılarını süresiz erteleme kararı aldı. Yaşanan bu gelişmeler karşısında Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da toplanacak olağanüstü yetkilere sahip) bir meclisin oluşması için, illere seçimlerin yapılması talimatını verdi. Türkiye Büyük Millet Meclisi, yeni seçimlerle seçilen milletvekilleri ve İstanbul Heyet-i Mebusan'ından kaçıp gelebilenlerle 23 Nisan 1920'de Ankara'da açıldı. Bu durum ciddi bir anayasa sorununu ortaya çıkarmıştır. Mustafa Kemal Paşa hükûmet şeklinin ana ilkelerini belirten bir önerge vermiştir. Önergenin görüşülmesi sonucunda Meclis, 25 Nisan 1920 tarihli ve 5 sayılı kararıyla yürütme gücü oluşturulmasına, icra vekillerinin nasıl seçilecekleri ve Meclisle ilişkilerinin ne olacağı konusunda bir kanun tasarısı hazırlamak üzere bir Lâyiha Encümeni kurulmasına ve bu kanun kabul edilinceye kadar Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında, onun dışında altı üyeden oluşan bir "muvakkat icra encümeni" teşkiline karar vermiştir. Bu komisyonun hazırladığı "İcra Vekillerinin Suret-i İntihabına dair Kanun" 1-2 Mayıs 1920 tarihlerinde görüşülerek kabul edilmiştir. İcra Vekilleri Heyeti, 13 Eylül 1920 tarihinde TBMM'ne bir Anayasa tasarısı sunmuş, bu tasarı ilkin TBMM'nin özel bir komisyonunda, daha sonra genel kurulunda görüşülerek, 20 Ocak 1921 tarihinde kanunlaşmıştır.

1921 Anayasası tasarısı üzerine gerçekleştirilen Meclis tartışmalarını yorumlamak.

1921 Anayasası'nın birinci maddesi ve ikinci maddesi tartışmasız kabul edilirken; Saltanat ve hilâfet sorunu, radikal reformcularla muhafazakârlar arasında tartışmalara sebep olmuştur. Tasarının en çok tartışılan hükmü, temsilin temeline ilişkin olandır. Bir diğer tartışma ise Meclisin yetkileri ve Meclis-Hükûmet ilişkileri konusunda olmuştur. Yerinden yönetim konusunda da görüş ayrılıkları görülmüştür.

1921 Anayasasına göre TBMM Hükûmetinin bu-kukî niteliğini açıklamak ve parlamenter rejim-den ayrılan yönlerini tartışmak.

1921 Anayasası, hükûmet sisteminin tipik bir "meclis hükûmeti" sistemi olduğunu vurgulamaktadır. Bu sistem, yasama ve yürütme kuvvetlerinin seçilmiş bir mecliste birleşmesine dayanmakta, dolayısıyla bu iki kuvvet arasında yumuşak bir ayrılığı öngören parlâmenter sistemden ayrılmaktadır. Anayasa, kayıtsız şartsız millet egemenliği ilkesini kabul ederek (m.1) ve TBMM'ni "milletin yegâne ve hakikî mümessili" olarak tanımlayarak(m.2), monarşik bir devlet yapısını reddetmiştir. TBMM ile İcra Vekilleri Heyeti arasındaki ilişkiler de, meclis hükûmeti modeline uygun şekilde düzenlenmiştir.Meclisin yürütme işlerinde vekillere yön gösterebileceğine dair hüküm, meclis hükûmetinin tipik özelliklerindedir. İcra Vekillerinin seçilme şekli de, parlâmenter modelden çok farklı ve meclis hükûmeti sisteminin ruhuna uygundur. Birinci TBMM döneminde uygulanan meclis hükûmeti sistemi, Meclisin önündeki en kritik sorunlardan biri olan saltanat ve hilâfet meselesinin uygun şekilde ertelenmesini de sağlamıştır. 1921 Anayasasının en önemli özelliklerinden biri de, yerel yönetimlere verdiği önemdir. Yirmiüç maddelik Anayasanın ondört maddesi yerel yönetimlere ayrılmış ve yerel yönetimler çok güçlü yetkilerle donatılmıştır.

Birinci TBMM döneminin sosyolojik ve siyasal özelliklerini açıklamak.

TBMM, sosyolojik anlamda toplumu oldukça iyi temsil eden bir yapıya sahip olmuştur. Çünkü, yerel düzeyde eşrafı, din adamlarını, subayları, devlet memurlarını bir araya getiren geniş tabanlı bir koalisyona dayanmaktadır. Bu sosyolojik çeşitliliğin yanısıra siyasal düşünceler açısından da çeşitlilik görülmüştür. Meclis'in açılışını takiben, Tesanüt Grubu, İstiklâl Grubu, Müdafaa-i Hukuk Zümresi, Halk Zümresi, Islahat Grubu gibi çeşitli gruplar oluşmuştur. Mustafa Kemal Paşa kendisine bağlı milletvekillerinden oluşan Müdafaa-i Hukuk Grubunu kurmuştur. Onun muhalifleri de "İkinci Grup" adı altında örgütlenmişlerdir. Birinci Grup üyelerinin Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğine bağlı daha radikal reformcu milletvekillerinden oluşmasına karşılık, İkinci Grup üyeleri, sosyal bakımdan daha muhafazakâr, siyasal bakımdan da daha liberal görüşlere sahiptirler.

Kendimizi Sınavalım

1. "Yerel kongre iktidarları" deyimini, aşağıdaki dönemlerden hangisini kapsar?
  - a. Erzurum Kongresinden TBMM'nin açılışına kadar olan dönemi
  - b. Mondros Mütakeresinden TBMM'nin açılışına kadar olan dönemi
  - c. Mondros Mütakeresinden Sivas Kongresine kadar olan dönemi
  - d. Erzurum kongresinden Birinci TBMM döneminin sonuna kadar olan dönemi
  - e. TBMM'nin açılışından, birinci Dönem TBMM'nin sonuna kadar olan dönemi
2. Aşağıdaki sosyal gruplardan hangisi yerel kongrelere **katılmamıştır**?
  - a. Mahalli eşraf
  - b. Gayrimüslim azınlıklar
  - c. Eski İttihat ve Terakkiciler
  - d. Din adamları
  - e. Asker ve sivil bürokratlar
3. Misak-ı Milli hangi kurul tarafından resmen ilan edilmiştir?
  - a. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı
  - b. TBMM
  - c. Sivas Kongresi
  - d. Erzurum Kongresi
  - e. Heyet-i Temsiliye
4. 23 Nisan 1920'de toplanan TBMM'nin hukuki niteliği, aşağıdaki tanımlamalardan hangisine uygun **değildir**?
  - a. Kurucu Meclis
  - b. Salâhiyet-i fevkalâdeyi haiz meclis
  - c. 1876 Anayasası ile bağlı yasama meclisi
  - d. Devrim meclisi
  - e. Millî egemenliğe dayanan meclis
5. TBMM'nin kabul ettiği ilk önemli kanun, aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Dügünlerde İsrâfın Yasaklanması Kanunu
  - b. İcra Vekillerinin Suret-i İntihabına (seçim şekline) Dair Kanun
  - c. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu
  - d. Nisab-ı Müzakere Kanunu
  - e. Bütçe Kanunu
6. 1921 Anayasasının kurduğu hükümet sistemi, aşağıdaki modellerden hangisine uygundur?
  - a. Parlâmenter rejim
  - b. Meclis hükümeti rejimi
  - c. Başkanlık rejimi
  - d. Yarı-başkanlık rejimi
  - e. Tamamen kendine özgü bir sistem
7. Aşağıdaki hususlardan hangisi 1921 Anayasasının gerçekleştirdiği yeniliklerden biri **değildir**?
  - a. Milli egemenlik
  - b. Meclis hükümeti sistemi
  - c. Yerel yönetimlere geniş yetkilerin verilmesi
  - d. Yeni vatandaşlık tanımı
  - e. Devlet başkanının olmadığı bir hükümet
8. Birinci TBMM döneminde faaliyette bulunan Birinci ve İkinci Gruplar arasındaki görüş farkları ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
  - a. İkinci Grup daha muhafazakardır.
  - b. İkinci Grup daha liberaldir.
  - c. İkinci Grup daha cumhuriyetçidir.
  - d. İkinci Grupta avukat ve tüccar kökenli üyelerin oranı daha yüksektir.
  - e. İkinci Grupta resmi meslek kökenli üyelerin oranı daha düşüktür.
9. Aşağıdakilerden hangisi Birinci Dönem TBMM'inde Mustafa Kemal Paşa'ya muhalefet eden gruplardan biri **değildir**?
  - a. Liberal muhalefet
  - b. İslamcı muhalefet
  - c. Kürt milliyetçisi muhalefet
  - d. Sol muhalefet
  - e. Saltanat taraftarı muhalefet
10. Birinci Dönem TBMM ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
  - a. Daha sonraki meclislere oranla temsili karakteri daha güçlü bir meclistir.
  - b. Meclis çalışmaları Mustafa Kemal Paşa'nın kişisel hakimiyeti altında yürütülmüştür.
  - c. Meclis çalışmalarına demokratik bir ruh hakim olmuştur.
  - d. Meclis, birçok hayati konuyu serbestçe tartışmıştır.
  - e. Meclis, siyasal düşünce ve sosyal köken açısından çoğulcu yapıda bir meclistir.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanıtınız yanlış ise “Yerel Kongre İktidarları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanıtınız yanlış ise “Yerel Kongreler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a Yanıtınız yanlış ise “Misak-ı Milli” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c Yanıtınız yanlış ise “TBMM” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. b Yanıtınız yanlış ise “İcra Vekillerinin Seçimi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. b Yanıtınız yanlış ise “Meclis Hükümesi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. d Yanıtınız yanlış ise “1921 Anayasası” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. c Yanıtınız yanlış ise “Siyasal Gruplar” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. c Yanıtınız yanlış ise “Muhalefet” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. b Yanıtınız yanlış ise “TBMM Çalışmaları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Misak-ı Millî ya da Millî Misak (Günümüz Türkçesi ile Millî Yemin ya da Ulusal Ant), Türk Kurtuluş Savaşı'nın siyasî manifestosu olan altı maddelik bildirinin adıdır. İstanbul'da toplanan son Osmanlı Mebusan Meclisi tarafından 28 Ocak 1920'de oybirliği ile kabul edilmiş ve 17 Şubat'ta kamuoyuna açıklanmıştır. Bildiri, I. Dünya Savaşı'nı sona erdirecek olan barış antlaşmasında Türkiye'nin kabul ettiği asgari barış şartlarını içerir.

Bildiri Mecliste Ahd-ı Millî Beyannameşi adıyla kabul edilmiş, ancak daha sonra “Misak-ı Millî” olarak anılmıştır. Her iki deyim de **Ulusal Yemin** anlamına gelir. Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları, bazı ayrıntılar hariç, Misak-ı Millî ilkeleri doğrultusunda oluşmuştur.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- 1 Bülent Tanör, *Türkiye’de Yerel Kongre İktidarları* (1918-1920) (İstanbul: Afa Yayınevi, 1992); aynı yazar, *Kurtuluş Kuruluş* (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1998), s. 59-109.
- 2 Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, s. 59-68; Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 153-154.
- 3 Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, s. 68-71.
- 4 Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 410-11.
- 5 Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, s. 76-78.
- 6 Mahmut Goloğlu, Sivas Kongresi (Ankara, 1969); Uluğ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986); aynı yazar, *Heyet-i Temsilîye Tutanakları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975).
- 7 Millî Mücadele dönemindeki İstanbul hükümetleri hakkında, bkz., Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1983); Nur Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul* (İstanbul: İletişim, 1993).
- 8 Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 413-415; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber* (Ankara: (Türk Tarih Kurumu, 1986), Cilt 2, s. 541.
- 9 Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, s. 107.
- 10 Bu dönem üzerinde bkz; Ergun Özbudun, *1921 Anayasası* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1992); İhsan Güneş, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin Düşünsel Yapısı, 1920-1923* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1985); Samet Ağaoglu, *Kuva-yı Milliye Rubu* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981); Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet, 1920* (Ankara: Başnur Matbaası, 1970); aynı yazar, *Cumhuriyete Doğru, 1921-1922* (Ankara: Başnur Matbaası, 1971); İsmail Arar, *Atatürk’ün Halkçılık Programı* (İstanbul: Baha Matbaası, 1963); Ömür Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu* (Ankara: Birey ve Toplum Yayıncılık, 1984); Elaine Diana Smith, *Turkey: Origins of the Kemalist Movement and Government of the Grand National Assembly, 1919-1923* (Washington, D.C. Judd and Detweiler, 1959); Michael M. Finefrock, “The Second Group in the First Grand National Assembly”, *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, Cilt 3, No. 1 (Fall 1979), s. 3-17; Tarık Z. Tunaya, “TBMM Hükümetinin Kuruluşu ve Siyasî Karakteri”, *İstan-*

- bul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmusa*, Cilt 23, sayı 3-4 (1958), s. 227-246; Recai G. Okandan, "Pozitif Amme Hukukumuzun Gelişmesi Bakımından Millî Mücadele Devri ve Onu Takip Eyleyen Merhale", *Muammer Raşit Seviğ'e Armağan* (İstanbul: İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, 1951), s. 123-143.
- 11 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt 1 (Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, İkinci Baskı, 1961), s. 60-63.
- 12 Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt 2 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984), s. 588.
- 13 Bu konudaki TBMM görüşmeleri için, bkz. Özbudun, *1921 Anayasası*, s. 8-12.
- 14 Kanunun metni için, bkz., Gözübüyük ve Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, s. 90.
- 15 Özbudun, *1921 Anayasası*, s.11.
- 16 Gözübüyük ve Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, s.91-92.
- 17 Bu kriz ve kanun değişikliği hakkındaki Meclis görüşmeleri için, bkz., Atatürk, *Nutuk*, cilt 2, s.670-672; Özbudun, *1921 Anayasası*, s. 15-17.
- 18 *A.g.e.*, s. 19-21.
- 19 *A.g.e.*, s. 23-50.
- 20 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Cilt 1 (Ankara, 1980), s. 132-139.
- 21 *TBMM Zabıt Ceridesi*, İçtima 99, 18.11. 1920, s. 387.
- 22 Bu tartışmalar için bkz., Özbudun, *1921 Anayasası*, s. 26-36.
- 23 *A.g.e.*, s. 37-47.
- 24 Anayasanın metni için, bkz., Gözübüyük ve Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, s. 93-96. Meclis hükûmeti sisteminin özellikleri ve bunların 1921 Anayasasındaki yansımaları hakkında, bkz., Özbudun 1921 Anayasası, s. 51-74.
- 25 Kanunun metni için, bkz., Gözübüyük ve Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, s.97.
- 26 Meselâ bkz. Jacques Cadart, *Institutions Politiques et Droit Constitutionnelle*, Cilt 1 (Press: LGJD, 1979), s. 448. Atatürk de, 1 Aralık 1921 tarihli önemli Meclis konuşmasında, bu yönde fikirler ileri sürmüştür: "Sonra buyuruyorlar ki: Heyet-i Vekilede tesanüt lâzımdır...hakikaten de; bir zatı intihap etmek, o zata kendi rûfeka-i mesaisini (çalışma arkadaşlarını) intihap ettirmek suretiyle bir heyet vücuda getirmek cidden tesanüt temini için çok güzel. Fakat, Efendiler...bendeniz diyorum ki: Heyet-i Vekilede bu kadar tesanüt aramayınız! Madem ki Hükûmet, Meclis-i âlînizdir, madem ki bütün programlar ve evâmîr-i mevcihe (emirler) buradan çıkar...asil tesa-

nüdü heyet-i celilenizde arayınız...Emin olunuz ki heyet-i celilenizin tesanütü; heyet-i celilenizin temsil etmiş olduğu...tesanüt her şeyin zâmini (kefili) olur. O halde böyle mütesanit bir heyetin içinde ve mütesanit bir heyetin nokta-i nazarını, emirlerini temin etmekle muvazzaf (görevli) olan insanlar beyinde (arasında) aranacak tesanüt ikinci derecede kalır" (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt 1, s. 217-218).

27 *A.g.e.*, s. 188, 210-213.

28 Gözübüyük ve Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, s. 98-100.

29 Frederick W. Frey, *The Turkish Political Elite* (Cambridge, Mass: The M.I.T. Press, 1965), s. 311.

30 Güneş, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin Düşünsel Yapısı*.

31 Frey, *The Turkish Political Elite*, s. 307.

32 *A.g.e.*, s. 310-312.

33 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 164-165.

34 *A.g.e.*, s. 166-167.

Yararlanılabilecek Ek Kaynaklar

- Akşin, Sina, *İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1983).
- Güneş, İhsan, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin Düşünsel Yapısı, 1920-1923* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1985).
- Özbudun, Ergun, *1921 Anayasası* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1992);
- Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, İkinci Cilt, Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975* (İstanbul: E yayınları, 1983).
- Tanör, Bülent, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)* (İstanbul: Afa Yayınevi, 1992).
- Tanör, Bülent, *Kurtuluş Kuruluş* (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1998).

6

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Halk Fırkasının kurulmasını ve cumhuriyetin ilânını anlatabilecek,
- 1924 Anayasasının yapılış gerekçelerini ve ilkelerini açıklayabilecek,
- Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunu, kurucu üyelerini, parti programını anlatabilecek,
- Türk tek-parti sisteminin örgütsel, ideolojik, çoğulculuk niteliklerini açıklayabilecek,
- Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş sürecini ve sonrasında yaşanan gelişmeleri özetleyebilecek,
- CHP'nin ideolojisini ve demokrasiye bakış açısını açıklayabilecek bilgi ve becerilere sahip olacaksınız.

Anahtar Kavramlar

- Halk Fırkası
- 1924 Anayasası
- Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
- Tek Parti Rejimi
- Müstakil Grup
- Serbest Cumhuriyet Fırkası

İçindekiler

Türkiye'nin Siyasal Gelişmesi

Tek-Parti Rejiminin Doğuşu ve Yerleşmesi

- GİRİŞ
- HALK FIRKASININ KURULMASI
- CUMHURİYETİN İLANI
- HİLAFETİN İLGASI
- 1924 ANAYASININ YAPILIŞI
- TÜRK TEK-PARTİ SİSTEMİ'NİN NİTELİĞİ
- SERBEST CUMHURİYET FIRKASI DENEYİMİ

Tek-Parti Rejiminin Doğu ve Yerleşmesi

GİRİŞ

Türk tek-parti sisteminin, 1925 yılında muhalif Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının (TCF) bastırılmasından, 1945-1946 yıllarında çok-partili hayata geçilmesine kadar yaklaşık yirmi yıl sürdüğü kabul edilebilir. Bu dönemde saf tek-parti rejiminden tek ve tartışmalı sapma, aşağıda değinilecek olan Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimidir. CHP'nin tek-parti statüsü hiçbir zaman resmen ve hukuken ilân edilmiş olmamakla beraber, bu dönemdeki uygulamanın, otoriter tek-parti tipine uygun düştüğünde kuşku yoktur.

Birçok başka ülkede olduğu gibi, Türkiye'de de otoriter rejimin konsolidasyonu (pekişmesi), belli bir zaman dilimi içinde gerçekleşmiştir. Birinci dönem (1920-1923) TBMM, yukarıda gördüğümüz gibi, zaman zaman kaotik ölçüye varan çoğulcu bir yapıya sahipti. Bu dönemde İkinci Grup, aktif ve zaman zaman etkili bir muhalefet partisi fonksiyonu ifa etti. Kemalistlerin kontrolünde yapılan 1923 seçimlerinde İkinci Gruptan ancak üç üyenin seçilebilmesi, Birinci Dönemdeki çoğulculuğun tasfiyesi yönünde atılmış önemli bir adım oldu. Bununla birlikte, bu çoğulculuğun tümüyle tasfiyesi, ancak aşağıda görüleceği gibi, 1925 yılı ilkbaharında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kapatılmasıyla gerçekleşmiştir. Bu yarı-çoğulcu dönemde, Halk Fırkasının kurulması, cumhuriyetin ilânı ve 1924 Anayasasının kabul edilmesi gibi çok önemli olaylar yaşanmıştır.

HALK FIRKASININ KURULMASI

TBMM seçimlerinin yenilenmesinden az sonra Mustafa Kemal Paşa, Meclisteki Müdafaa-i Hukuk Grubunun (Birinci Grup) Halk Fırkasına (HF) dönüşeceğini açıklayan Dokuz Umde (Ilke) bildirisini yayınlamıştır. Seçimleri ezici çoğunlukla Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adaylarının kazanmasının ardından, TBMM'nin ikinci dönemi, 11 Ağustos 1923 günü açılmış, 9 Eylülde HF resmen kurulmuştur.² Aşağıda ayrıntılı olarak görüleceği gibi Mustafa Kemal Paşa HF'ni tanıtan konuşmalarında, başka ülkelerde çeşitli sınıfların ve bu sınıfları temsil eden partilerin bulunduğunu, oysa Türkiye'de menfaatleri birbirine karşıt sınıfların mevcut olmadığını, dolayısıyla HF'nin belli bir sınıfı değil, bütün milleti temsil ettiğini sık sık vurgulamıştır.

CUMHURİYETİN İLANI

TBMM'nin açılışı ile birlikte uygulanmaya başlanan hükûmet sisteminin, özünde bir cumhuriyet rejimi olduğunda kuşku yoktu. Kayıtsız şartsız milli egemenlik ilkesinin ve bütün yasama ve yürütme yetkilerinin Mecliste toplandığı bir meclis hükûmeti sisteminin, meşruti de olsa bir monarşik devlet yapısıyla bağdaşmadığı açıktı. Bununla birlikte, Birinci Dönem TBMM üyeleri arasında saltanat ve hilafet kurumlarının korunmasından yana olanların hayli çok sayıda oluşu nedeniyle, Mustafa Kemal Paşa ve taraftarları, yerinde bir düşünceyle saltanat sorununu gündeme getirmemişler ve bunu geleceğe ertelemeyi tercih etmişlerdir. Saltanatın ilgasına dair 30 Ekim - 2 Kasım 1922 tarihi 307 ve 308 sayılı TBMM kararlarından sonra bile, cumhuriyet kelimesi telaffuz edilmemiş ve rejimin "Büyük Millet Meclisi Hükûmeti" olarak adlandırılmasına devam edilmiştir.

1923 yazında TBMM seçimlerinin yenilenmesiyle Kemalistler Mecliste tam hâkimiyeti sağladıktan sonra, artık devlet şeklinin adının konması zamanı gelmişti. 29 Ekim 1923 tarihinde yapılan Anayasa değişikliği ile (Teşkilat-ı Esasiye Kanununun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun)³, birinci maddeye, "Türkiye Devletinin şekli-i Hükûmeti Cumhuriyettir" cümlesi eklenmiştir. İkinci maddede, Türkiye Devletinin dininin İslam dini, resmî dilinin de Türkçe olduğu belirtilmektedir. On ve onbirinci maddelerde yeni kurulan Cumhurbaşkanlığı makamı düzenlenmiştir. Onuncu maddeye göre, "Türkiye Reisicumhuru, Türkiye Büyük Millet Meclisi Heyet-i Umumiyesi (Genel Kurulu) tarafından ve kendi âzâsı meyanından (arasından) bir intihap devresi için intihap olunur. Vazife-i Riyaseti, yeni Reisicumhurun intihabına kadar devam eder. Tekrar intihap olunmak caizdir." Onbirinci maddeye göre, "Türkiye Reisicumhuru Devletin Reisidir. Bu sıfatla lüzum gördükçe Meclise ve Heyet-i Vekileye riyaset eder."

Onikinci madde ile de, hükûmetin kuruluş yöntemi, parlamenter rejimlerdekine benzer şekilde düzenlenmiştir. Buna göre, "Başvekil Reisicumhur tarafından ve meclis âzâsı meyanından intihap olunur. Diğer Vekiller Başvekil tarafından gene Meclis âzâsı arasından intihap olunduktan sonra heyet-i umumiyesi Reisicumhur tarafından meclisin tasvibine arz olunur. Meclis hal-i içtimada (toplantı halinde) değil ise, keyfiyeti tasvip, Meclisin içtimasına tâlik olunur."

SIRA SİZDE

Türkiye'de tek parti sistemi ne kadar sürmüştür, bu dönemde uygulanan sistem hangi parti tipine uygun düşmektedir? Tartışınız.

HİLAFETİN İLGASI

Bilindiği gibi, 2 Kasım 1922 tarihli ve 308 sayılı TBMM kararı, saltanatı ilga etmekle birlikte, hilâfetin Osmanlı hanedanına ait olduğunu ve bu makama TBMM tarafından bu hanedanın "ilmen ve ahlâken" en doğru ve iyi olanın seçileceğini hükme bağlamış ve buna göre Milli Mücadeleye sempatisiyle bilinen Abdülmecid Efendi Halife seçilmiştir. Ancak, Kemalistlerin radikal devrim projelerine karşı çekinceleri olan daha muhafazakâr eğilimli milletvekillerinin Halife etrafında bir karşı ağırlık merkezi yaratma çabaları karşısında, Mustafa Kemal Paşa hilafetin de kaldırılmasına karar verdi. Bu, 3 Mart 1924 tarihli ve 431 sayılı Kanunla gerçekleştirildi. Kanunun birinci maddesine göre, "Halife hal' edilmiştir. Hilafet, Hükûmet ve Cumhuriyet mâna ve mefhumunda (anlam ve kavramında) esasen mündemiç (içinde var) olduğundan, Hilafet makamı mülgadır." Kanun, ayrıca, halledilmiş bulunan Halife, Osmanlı hanedanının erkek kadın bütün üyeleri, damatlar ve bu kadınlardan doğmuş

çocukların, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde oturma hakkından “ebediyen memnu” olduklarını, en çok on gün içinde ülkeyi terk etmek zorunda bulduklarını ve Türk vatandaşlığı sıfat ve haklarından yoksun bırakıldıklarını hükme bağlamıştır.⁴ Meclis görüşmeleri sırasında bazı milletvekilleri çekincelerini ifade etmiş olmakla beraber, kanun, görünüşe göre oybirliği ile kabul edilmiştir. Hilafetin ilgasına dair Kanunla aynı tarihte, iki önemli kanun daha kabul edilmiştir: “Şeriyeye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair” 429 sayılı Kanun ve 430 sayılı “Tevhid-i Tedrisat” (öğretim birliği) kanunları. Bu üç kanun, Türkiye’nin lâikleştirilmesi sürecinde devrimci bir aşama oluşturmuşlardır.⁵

1924 ANAYASANIN YAPILIŞI

1921 Anayasasının, bir anayasada düzenlenmesi gereken tüm konuları kapsamayan kısa ve bir anlamda geçici bir anayasa olduğuna ve Kanun-u Esasî’nin bu anayasaya aykırı olmayan hükümlerinin yürürlüklerini koruduğuna yukarıda değinmiştik. Bu garabet, Cumhuriyetin ilanına ilişkin anayasa değişikliğinden sonra da devam etmiştir. Dolayısıyla, yeni Cumhuriyetin tümüyle yeni bir anayasaya ihtiyacı olduğu açıktı. Bu anayasa, İkinci Dönem TBMM (1923-1927) tarafından yapılmış olan 491 sayılı 1924 Anayasasıdır (Teşkilat-ı Esasiye Kanunu). Belirtmek gerekir ki, İkinci Dönem TBMM, özel olarak bu amaçla seçilmiş bir “kurucu meclis” değil, olağan bir yasama organıydı. Bununla birlikte Meclis, bir kurucu meclis olarak çalışmakta tereddüt etmemiş, ancak bu kanunun “salt çoğunluğun üçte iki çoğunluğu” ile müzakere ve kabul edilmesini kararlaştırmıştır.⁶

1923 yılında seçilen TBMM, hemen tümüyle HF’nin hakimiyetinde olmakla birlikte, anayasanın görüşülmesi sırasında, tek-parti rejimi henüz pekişmiş değildi. Dolayısıyla anayasa tartışmaları nisbi bir serbestlik ortamında cereyan etti. Meclis görüşmelerinde milletvekillerinin çoğunluğunun, Meclisin egemen konumunu kiskanıklıkla koruma konusunda hassas ve kararlı davranmış olmaları ilginçtir. Mustafa Kemal Paşa’nın prestijinin dorukta olduğu bir dönemde Meclisin, Cumhurbaşkanına Meclisi feshedebilme yetkisi verilmesi yönündeki Kanun-u Esasî Encümeni (Anayasa Komisyonu) önerisini reddetmiş olması ilginçtir. Bu konuda Saruhan Milletvekili Reşat Bey’in şu sözleri, Meclisin ruh haletini yansıtmaya açısından kayda değer: “Farz-ı muhal olarak Allah Reisicumhur olsa... Melâike-i Kiram (Yüce Melekler) Heyet-i Vekile olsa fesih selahiyetini verecek yoktur.” Benzer şekilde, Anayasa Komisyonu teklifinde yer alan, Cumhurbaşkanına bütün silahlı kuvvetlerin başkumandanlığı yetkisini veren hükümle (m. 41), cumhurbaşkanının kanunları bir kere daha görüşülmek üzere meclise iadesi halinde o kanunun kabulü için üçte iki çoğunluğun gerekeceği yolundaki hüküm (m. 36) Meclisçe reddedilmiştir. Sonuçta kabul edilen metne göre, Başkumandanlığın, TBMM’nin “şahsiyet-i maneviyesinde mündemiç olup Reisicumhur tarafından temsil” olunacağı, silahlı kuvvetlerin emir ve komutasının barış zamanında Genelkurmay başkanlığına, savaş zamanında da Bakanlar Kurulunun önerisiyle Cumhurbaşkanı tarafından atanacak kişiye ait olacağı hükme bağlanmıştır (m. 40). Kanunların görüşülmesinde de Cumhurbaşkanının güçleştirici veto yetkisi, basit bir yeniden görüşülme isteğine indirgenmiştir. Buna göre Meclisin, o kanunu yeniden kabul etmesi için, nitelikli bir çoğunluk gerekmemektedir.⁷

1924 Anayasasının belirgin özellikleri:

- Hükûmet Sistemi
- Anayasanın Sertliği
- Laiklik
- Kamu Hürriyetleri

1924 Anayasasının Özellikleri

İkinci Dönem T.B.M.M., seçilmesinden az sonra yeni bir anayasa yapma sorununa eğilmek durumundaydı. Çünkü 1876 Osmanlı Kanunu Esasîsi henüz resmen ilga edilmiş olmadığı gibi, 1921 Teşkilâtı Esasîye Kanunu da, yeni devletin ihtiyaçlarına cevap verecek derecede uzun ve ayrıntılı bir metin değildi. Yeni Anayasa, 20 Nisan 1924'te T.B.M.M. tarafından kabul edilerek, 23 Nisan 1924'te yayınlandı. 1924 Anayasasının bazı temel ilkeleri, aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

Hükûmet Sistemi

1924 Anayasasının, meclis hükûmeti ile parlâmenter rejim arasında karma bir sistem kurduğu söylenmiştir. Gerçekten Anayasada, her iki hükûmet şekline has özellikler yer almaktadır. 1924 Anayasasının meclis hükûmetini andıran yönleri şunlardır: (a) Anayasaya göre, Türk Milletini ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi temsil eder ve Millet adına egemenlik hakkını yalnız o kullanır (m.4). Yasama yetkisi ve yürütme erki Büyük Millet Meclisinde belirir ve onda toplanır (m.5) (b) Meclis, Hükûmeti her zaman denetleyebileceği ve düşürebileceği (m.7) halde, Hükûmetin meclisi feshetme yetkisi yoktur. Hükûmete fesih yetkisi tanınması önerisi, Anayasa görüşmeleri sırasında uzun tartışmalara konu olduktan sonra, reddedilmiştir.

Öte yandan, 1924 Anayasası, bazı yönleriyle de parlâmenter sistemi andırmaktadır: (a) Meclis yasama yetkisini kendi kullandığı (m.6) halde, yürütme yetkisini ancak Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu eliyle kullanabilir (m.7). Öyleyse, yürütme yetkisi teorik olarak Mecliste bulunmakla beraber, Meclisin yürütme işlemlerini bizzat yapması söz konusu değildir. Bu sistemi, anayasacılarımız, kuvvetler birliği ve görevler ayrılığı sistemi olarak adlandırmışlardır. (b) Hükûmetin kurulması konusunda parlâmenter sisteme uygun bir model kabul edilmiştir. Anayasanın 44'üncü maddesine göre, Başbakan, Cumhurbaşkanınca Meclis üyeleri arasından tayin olunur. Öteki bakanlar Başbakanca seçilip tamamı Cumhurbaşkanı tarafından onandıktan sonra Meclise sunulur. Meclis toplanık değilse sunma işi Meclisin toplanmasına bırakılır. Hükûmet, tutacağı yolu ve siyasî görüşünü en geç bir hafta içinde Meclise bildirir ve ondan güven ister. Görülüyor ki, bugünkü hükûmet kurma yöntemimizle hemen hemen aynı olan bu sistem, Birinci T.B.M.M. dönemindeki sistemden, hattâ 29 Ekim 1923 tarihli Anayasa değişikliğinin getirdiği sistemden açıkça ayrılmaktadır. Hatırlanacağı gibi, 1923 değişikliğine göre, seçilen Başbakan ve bakanlar, Meclisin onayına sunulmaktadır. 1924 Anayasasında ise, Meclisin onayı şartı kaldırılmış, sadece güven için Meclise sunulma ilkesi getirilmiştir. Bu iki sistem arasında doğuracakları hukukî sonuçlar bakımından önemli bir fark vardır. 1923 sisteminde Başbakanlık ve Bakanlık sıfatı, ancak Meclisin onayıyla kazanılabildiği halde, 1924 Anayasasının (ve bugünkü Anayasamızın) kabul ettiği sistemde, bu sıfatlar Cumhurbaşkanınca onanma anında kazanılmaktadır. (c) 1924 Anayasası, gene parlâmenter sistemin temel ilkelerinden biri olan hükûmetin kolektif sorumluluğu ilkesini açıkça kabul etmiştir. Anayasanın 46'ıncı maddesine göre Bakanlar Kurulu, Hükûmetin genel politikasından birlikte sorumludur. Oysa, Birinci T.B.M.M. dönemi sırasında, bakanlar arasında çıkacak uyuşmazlıkların Büyük Millet Meclisince çözülebileceği kabul ediliyordu (B.M.M. İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun, m.4).

Anayasanın Sertliği

1924 Anayasası, sert bir anayasaydı. Bu Anayasanın 102'nci maddesine göre, Anayasada değişiklik teklifinin Meclis üye tamsayısının en az üçte biri tarafından imzalanması şarttı. Değişiklik tekliflerinin kabulü de, üye tamsayısının en az üçte ikisinin oyuyla mümkündü. Gene, bugünkü Anayasamızda da olduğu gibi, bu Anayasanın Devlet şeklinin Cumhuriyet olduğu hakkındaki birinci maddesinde değişiklik ve başkalaştırılması hiçbir türlü teklif edilemezdi. 1924 Anayasası, bunun dışında, Anayasanın hiçbir maddesi hiçbir sebep ve bahane ile savsanamaz ve işlerlikten alıkonamaz. Hiçbir kanun Anayasaya aykırı olamaz (m.103) hükmünü de taşıyordu.

Ancak anayasa üstünlüğünü koruyucu bu hükümlerin gerçek etkinlik kazanabilmesi, kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyecek bağımsız bir yargı mekanizmasının varlığına bağlıdır. 1924 Anayasası ise, böyle bir denetim sistemi kurmuş değildir. Gerçi Anayasa'da, mahkemelerin böyle bir yetkisi bulunmadığını açıkça belirten bir hüküm de yoktu. Dolayısıyla, mahkemelerin, hukukun genel ilkelerinden hareket ederek, Anayasaya aykırı kanunları uygulamama yetkisini kendilerinde görmeleri imkânsız değildi. Nitekim A.B.D. Anayasasının da hiçbir hükmü, kanunların anayasaya uygunluğunun mahkemelerce denetlenebileceği açıkça yazmadığı halde, mahkemeler kendilerini buna yetkili görmüşlerdir. Türkiye'de ise, mahkeme kararları bu yönde gelişmemiş ve kanunların anayasaya uygunluğunun denetimi sistemi, 1961 Anayasasının kabulüne kadar yerleşmemiştir. Böylece, Anayasanın sertliği gerçek bir müeyyideye kavuşmamış, âdi kanunlarla Anayasaya aykırı hükümler kabul etmek, yani dolaylı yoldan Anayasayı değiştirmek mümkün olmuştur.

Laiklik

1924 Anayasasının getirdiği en önemli yeniliklerden biri de, lâiklik ilkesidir. Gerçi bu ilke, 1924 Anayasasında baştan beri yer almış değildir. Anayasanın ilk şeklinde, Türkiye Devletinin dini, Din-i İslamdır ifadesi yer aldığı (m.2) gibi, Meclisin yetkileri arasında ahkâm-ı şer'iyenin tenfizi (şeriat hükümlerinin uygulanması) hususu da sayılmıştır (m.26). Bu hükümler, 1928 yılındaki Anayasa değişikliği ile çıkarılmış, 1937 değişikliği ile de lâiklik ilkesi resmen kabul olunmuştur.

Kamu Hürriyetleri

1924 Anayasası, hürriyetler konusunda, Fransız Devriminden beri süregelmekte olan tabii hak anlayışını kabul etmiştir. Anayasanın 68'inci maddesine göre, "Her Türk hür doğar, hür yaşar. Hürriyet, başkasına zarar vermeyecek her şeyi yapabilmektir. Tabii haklardan olan hürriyetin herkes için sınırı, başkalarının hürriyeti sınırıdır. Bu sınırı ancak kanun çizer."

Bu hürriyetçi anlayışa rağmen, 1924 Anayasası, hürriyetleri geniş ve ayrıntılı şekilde düzenlememiş, çoğu zaman bunların sadece adını saymak ve sınırlarının kanunla çizileceğini belirtmekle yetinmiştir. Böylece Meclis, hürriyetleri dilediği gibi sınırlandıracak kanunlar çıkarabiliyordu. Üstelik, kanunların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi sistemi de yerleşmiş olmadığından, Meclis çoğunluğunun oyuyla, azınlığın haklarının ölçsüz şekilde sınırlandırılması mümkündü.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası⁸

İkinci dönem TBMM içinde de, kısa zamanda bir ayrışma ortaya çıktı. Millî Mücadelede Mustafa Kemal Paşa'nın yanında önemli rol oynayan komutanların liderliğindeki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) 17 Kasım 1924 tarihinde kurulmuş, başkanlığına Kâzım Karabekir Paşa, ikinci başkanlıklarına Rauf (Orbay) ve Adnan (Adıvar) Beyler, genel sekreterliğe de Ali Fuat Paşa seçilmiştir. HF'ından istifa eden toplam 29 milletvekili, yeni partiye katılmıştır. TCF, bir yandan Mustafa Kemal Paşa ve taraftarlarının radikal değişim programına karşı daha tedrici ve evrimsel bir değişimi savunan liberal-muhafazakar görüşü temsil ediyor, bir yandan da Mustafa Kemal Paşa'nın güçlenen kişisel iktidarını frenlemeyi amaçlıyordu. Partinin Programında "hürriyetperverlik (Liberalizm) ve halkın hâkimiyeti (Demokrasi) fırkanın meslek-i esasîsidir" denilmekte (m. 2), partinin "umumi hürriyetlere şiddetle taraftar" olduğu ifade edilmektedir. Partinin "efkâr ve itikadat-ı diniyeye (fikirlere ve dini inançlara) hürmetkâr" olduğu belirtilmekle (m. 6) beraber, kanunların yapılmasında şeriata uygunluktan söz edilmeyip, "halkın ihtiyacı, menafii (menfaatleri), temayülâtı (eğilimleri), asrın icabatı (yüzyılın gerekleri) ve adalet prensipleri" gibi tamamen laik kriterlerin vurgulanması (m. 3) ilginçtir ve bu partiye yöneltilen irtica suçlamasının dayanıksızlığını göstermektedir. Programda ayrıca, tek dereceli seçim, devletin görevlerinin asgariye indirilmesi, yerinden yönetimin geliştirilmesi gibi diğer liberal ilkeler de yer almaktadır.⁹

Frey'in ilginç tesbitine göre TCF milletvekilleri, HF milletvekillerine oranla daha iyi eğitilmiş, daha az yerel, daha yüksek oranda resmî mesleklere mensup kişilerdi. Resmî (kamusal) meslek sahiplerinin oranı, HF'ında yarı, TCF'inde dörtte üçtü. Daha da önemlisi, HF milletvekillerinin yüzde 18'inin asker kökenli olmasına karşılık, TCF milletvekillerinin yüzde 44'ü asker kökenliydi. Frey'in ifadesiyle, TCF muhalefeti, "Kemalistlerle tam da aynı kaynaklardan -aydınlar, bürokratlar ve özellikle askerler- güç alan bir muhalefetti. Bu niteliği açısından Kemalistlerin gözünde muhtemelen en ölümcül gelişmeydi; çünkü başarılı olduğu takdirde, Kemalistlerin gücünün temellerinin ta kendisini tehdit edecekti. Her şeyden önce bu sebepten dolayı, TCF ezildi."¹⁰ Nitekim TCF, ancak birkaç ay yaşayabilmiş, Şeyh Saîd isyanıyla ilişkili olduğu gibi hiç inandırıcı olmayan bir suçlamayla, 3 Haziran 1925 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından kapatılmıştır.

İttihatçı kadroların önde gelen isimlerinin ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucularının, İzmir suikastı girişimiyle ilişkilendirilerek, bir bölümünün idam edilmesi, bir bölümünün de itibarsızlaştırılması ile konsolidasyon, doruk noktasına ulaşmıştı. Lâikleştirici yöndeki temel hukuk devrimlerinin, bu konsolidasyon safhasının sonuçlanmasından sonra gerçekleştirilebilmesi, süphesiz, bir rastlantı eseri değildir.

Rejimin, konsolidasyonu sağlamak amacıyla başvurduğu şiddet, meselâ Fransız, Rus, Çin ve Meksika devrimlerine oranla çok sınırlı olmakla birlikte, gene de azımsanmayacak ölçüdedir. Verdikleri idam kararları TBMM'nin onayına tâbi olmayan Şark ve Ankara İstiklâl Mahkemeleri, 1925-1927 döneminde, 357'si vichâî, 303'ü gıyabî olmak üzere, 600'ün üzerinde idam kararı vermişlerdir. Asker kaçaklığı nedeniyle verilen idam kararları, bu sayının dışında ve çok üstündedir.¹¹ Şiddet yöntemlerinin hedefinde, muhafazakâr İslâmcılar, Kürtler ve eski İttihatçılar olmak üzere başlıca üç grup vardır. Birinci grupta, lâikleştirici reformlara karşı muhalefetin, resmî ulemadan değil, tarikatlardan gelmiş olduğu görülmektedir. Gerçekten, ulemanın Osmanlı devletinde de devlet aygıtının bir parçası olmasına karşılık, kökleri

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası milletvekilleri ve Halk Fırkası milletvekilleri arasında sınıfsal ve mesleki farklılıklar söz konusudur. Bu farklılıklar partilerin geleceğinde etkili olmuştur.

halk kültüründe olan tarikatların devletle ne kurumsal ne de kültürel anlamda bağlantıları vardı.¹² Nitekim Kemalist rejimin bu iki gruba karşı davranışı da çok farklı olmuştur. Resmî ulemanın, yeni kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde devlet bürokrasisine dahil edilmesine karşılık, tarikatların öncülük ettiği isyanlar şiddetle bastırılmış, tarikatlar yasaklanmış, tekke ve zaviyeler kapatılmıştır.

Tek-parti rejiminin konsolidasyonunda önemli rol oynayan araçlardan biri de, 4 Mart 1925 tarihinde kabul edilen 589 sayılı Takrir-i Sükûn Kanunudur. Kanunun birinci maddesine göre, “irticaa ve isyana ve memleketin içtimaî nizamını, huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlâl e bas bilumum teşkilat ve tahrikat ve teşvikat ve teşebbüsât ve neşriyatı, hükûmet, reisicumhurun tasdiki ile, re’sen ve idareten men’e mezundur”. Bu kanuna dayanılarak bir çok muhalif gazete ve dergi kapatılmış ve çok sayıda gazeteci İstiklâl Mahkemelerinde yargılanmıştır. TCF’nin 3 Haziran 1925’te Bakanlar Kurulu kararı ile kapatılması da aynı kanuna dayandırılmıştır.¹³

Frederick Frey, bu dönemi, millî bağımsızlık savaşı ertesinde radikal devrimcilerle daha muhafazakâr görüşlü reformcuların ayrıştığı ve hemen daima radikallerin zaferi ile sonuçlanan diğer ülkelerle karşılaştırmaktadır.¹⁴ Bu durum, siyasal elitin değişen kompozisyonunda açıkça gözlemlenmektedir. Birinci dönem TBMM üyelerinin yüzde 43’ü resmî mesleklere (asker, bürokrat, eğitimci) mensup oldukları halde, 1923 ve 1927 Meclislerinde bu oran yüzde 54’e çıkmıştır. Buna karşılık, tarım ve ticaret gibi ekonomik mesleklere mensup olanların oranı, 1920’de yüzde 19’dan yüzde 14’e, büyük çoğunluğu (yüzde 17) din adamlarından oluşan diğer mesleklerin oranı da, 1920’deki yüzde 21’den, 1923’te yüzde 11’e, 1927’de yüzde 9’a düşmüştür. Dinî meslekler kökenli milletvekillerinin oranı, daha sonraki TBMM dönemlerinde de azalmaya devam ederek, 3. Dönemde (1927) yüzde dörde, 4. Dönemde (1931) yüzde üçe, 6. Dönemde (1939) yüzde ikiye ve 5. Dönemde (1943) yüzde bire düşmüştür.¹⁵ Görülüyor ki, konsolidasyon süreci ile birlikte, birinci TBMM döneminin çoğulcu ve hiç değilse sosyolojik anlamda temsîlî yapısından iyice uzaklaşarak, rejimin dayandığı temel sosyal güç olan devlet elitleri, hâkimiyetlerini sağlamışlardır. Özellikle, Millî Mücadele koalisyonunun önemli bir unsurunu oluşturan din adamları kategorisinin büyük ölçüde marjinalleştirildiği görülmektedir.

TÜRK TEK-PARTİ SİSTEMİNİN NİTELİĞİ

Türk tek-parti rejimi, esas itibarıyla, Linz’in tipolojisindeki “bağımsızlık-sonrası mobilizasyoncu otoriter rejimler” kategorisine uygun düşmektedir.¹⁶ Millî Mücadele döneminde bağımsızlık hedefi doğrultusunda oldukça etkili bir kitle mobilizasyonu ve farklı toplum kesimlerini içine alan geniş bir koalisyon oluşturulmuş olmakla birlikte, çoğulculuk ve muhalefet unsurları, birinci TBMM döneminde İkinci Grup, ikinci dönemde de TCF biçiminde kendisini göstermiştir. Bu muhalefetin bertaraf edilmesi, sert baskı tedbirlerini gerektirmiştir. Millî Mücadele dönemindeki ve onun hemen ertesindeki siyasal çoğulculuğun nedenleri arasında, şüphesiz, İkinci Meşrutiyet döneminin kısa da olsa parlâmenter deneyimi ve çok-partili siyasal hayatı da vardır. Ayrıca, Osmanlı bürokratik elitinin önemli bir bölümünün Cumhuriyet yönetimine intikal ettiği de unutulmamalıdır.¹⁷ Öte yandan, Cumhuriyet dönemi çok-partili hayat deneyimi, Mısır, Irak, Ürdün ve Suriye gibi ülkelere oranla çok kısa olmuş, TCF ancak yaklaşık yedi ay (17 Kasım 1924-3 Haziran 1925) yaşayabilmiştir. Ömrü ancak üç ay olabilen Serbest Cumhuriyet Fırkası, aşağıda ele alınacaktır.¹⁸

TCF’nin 1925 yılında Şeyh Said isyanıyla ilişkilendirilerek kapatılması ile birlikte, tek-parti rejimi konsolide olmuş (pekişmiş) sayılabilir. Ancak, tek-parti sistemi hiçbir zaman resmen tescil edilmemiş, fiilî (de facto) bir olgu niteliğini korumuştur. Nitekim 1930 yılında, bizzat Atatürk’ün teşvikiyle yeni bir muhalefet partisi, Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) kurulmuş, fakat o da, üç ay içinde kendisini feshetmek zorunda kalmıştır.

Türkiye’de tek-parti yönetiminin kurulması, bir anda gerçekleşmiş değildir. Millî Mücadele dönemi Birinci Dönem TBMM’nin seçimlerin yenilenmesine karar vermesinin ardından, Mustafa Kemal Paşa, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini Halk Fırkası (HF) adı altında yeni bir parti olarak örgütlenmiş ve HF, 1923 seçimlerinde milletvekillerinin hemen tümünü elde etmiştir.

Linz'in bağımsızlık-sonrası tek-parti rejimlerinin, kısa süre sonra, mobilizasyoncu niteliklerini kaybettikleri yolundaki gözlemi,¹⁹ Türk tek-partisine de uygun düşmektedir. Millî Mücadele döneminin geniş koalisyonu ve oldukça etkili kitle mobilizasyonu, savaşın kazanılmasından sonra çok daha bürokratik ağırlıklı bir tek-parti yönetimine dönüşmüş, Millî Mücadele koalisyonunun önemli ortakları olan dinî muhafazakârlar, Kürtler ve liberal demokratlar, bilinen nedenlerle devlet yönetiminden dışlanmışlardır.²⁰

Türk Tek-Parti Rejiminin Örgütsel Nitelikleri

Örgütsel açıdan CHP, modern bir totaliter partiden çok, eski tipte bir kadro partisine benziyordu. Bu, Linz'in, totaliter sistemlerin mobilizasyon ve katılmaya önem vermelerine karşılık, otoriter rejimlerin ilgisizlik (*apathy*) ve siyasetten uzaklaşmayı (*depoliticization*) teşvik ettikleri yolundaki gözlemine²¹ uygun düşmektedir. Gerçekten CHP, bütün tek-parti dönemi boyunca, devlet elitlerinin hâkimiyetindeki bir kadro partisi olarak kalmış, köylü kitlelerini mobilize ederek partinin halk desteğini genişletmeye çalışmamış, bunun yerine ilgisini Batılılaşmış dar elit zümre üzerinde yoğunlaştırmıştır. Frey'in ifade ettiği gibi, Türk devriminin özü, Batılılaşmış aydınların zaptettikleri kırılğan köprübaşının genişletilip pekiştirilmesi ve her türlü tehdiye karşı güvenliğinin sağlanmasına odaklanmış olmasıdır. Türk Devrimi, "alttan gelen bir devrim, köylü kitlelerinden başlayarak toplumu yeniden şekillendirme yolunda bir teşebbüs değildi. Böyle bir teşebbüs, ne hareketin tarihçesine, ne de liderlerinin tutumlarına uygun olurdu. Üstelik, böyle bir yaklaşımın gerektireceği görev, çok ağırdı. Gelişen milletlerin çoğunda olduğu gibi, daha küçük bir tutamak, daha kolay kavranabilecek bir kaldıraç gerekliydi."²² Dankwart Rustow da, Türk devriminin niteliğine ilişkin olarak benzer bir değerlendirmede bulunmaktadır. Ona göre Atatürk, "sosyal ve ekonomik değişime karşı, bu kavramların Meksika, Rus ve sömürgecilik-karşıtı devrimlerden bu yana anlaşıldığı anlamda, pek ilgi göstermemiştir. Onun görüşünce ekonomik gelişme ve sınıf farklarının azaltılması, derinden hissedilen beşerî adalet ve onur ihtiyaçlarından çok, millî dayanışma ve milletlerarası itibarın pratik gerekleriydi."²³ Bu niteliği itibarıyla CHP tek-parti rejiminin kitle mobilizasyonuna ağırlık vermemiş olmasını tabii karşılamak gerekir. Hattâ böyle bir teşebbüste bulunulsaydı bile, Türkiye'de elit kültürü ile halk kültürü arasındaki büyük uçurum²⁴ nedeniyle, bunun başarıya ulaşabileceği çok şüpheliydi.

Parti örgütünün, elit kadro partisi tipine daha uygun düştüğü yolunda birçok kanıt ileri sürülebilir. Partinin üst yönetici elitinin pek çok üyesi, bu konuma, parti örgütü içindeki faaliyetleri nedeniyle değil, ya Millî Mücadeleye erken katılmış olmaları, ya da devlet bürokrasisindeki başarılı performansları nedeniyle erişmişlerdir. Frey'in gözlemlerine göre bakanların çoğunun, ilk defa bakanlığa geldikleri anda, uzun bir parlâmenter deneyimleri bulunmuyordu; bu ön parlâmento deneyimi süresi, ortalama olarak, dört yıldan biraz daha uzundu.²⁵ Bu durum, siyasal elitin üst noktalarının, arkalarında uzun bir parti örgütü veya parlâmento deneyimi olan kişilerden çok, başarılı bir bürokratik kariyer sahiplerince doldurulduğunu göstermektedir. Partinin, üye sayısını arttırmaya fazla istekli olmadığına bir kanıtı da, 1927'deki İkinci Büyük Kongresinde yapılan bir tüzük değişikliği ile, parti üyesi olabilmek için, iki üyenin kefilliği şartının getirilmiş olmasıdır. Aynı tüzük değişikliği ile, o zamana kadar Fırka Divanına ait olan milletvekili adaylarını belirleme ve seçim işlerini yürütme görevinin, "umumî reis"e devredilmiş olması da ilginçtir.²⁶

1931'de Türk Ocaklarının yerine geçmek üzere CHP bünyesinde kurulan Halkevlerinin bir ideoloji aşılama veya mobilizasyon çabası olarak görülmesi de pek mümkün değildir. Bu girişime partice büyük önem verilmiş ve 1949 Şubatına kadar ülkede 478 Halkevi ve daha küçük yerleşim birimlerinde 4.322 Halkodası kurulmuştur. Ancak Halkevlerinin, bir ideolojik mobilizasyon amacından çok, bir sosyal özgürleşme (*emancipation*) ve genel kültür seviyesini yükseltme aracı olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Bu, Halkevlerinin faaliyet kollarının niteliğinden de anlaşılmaktadır: Dil, edebiyat ve tarih, güzel sanatlar, temsil kolu, spor, içtimaiyat, sosyal yardım, halk dersaneleri ve kursları, kitaplık ve neşriyat, köycülük, müzeler ve sergiler.²⁷

CHP Genel Sekreteri Recep Peker de, Halkevlerinin kuruluş amacını, “siyasi hayata girmiş veya girmemiş vatandaşları müşterek bir Halk terbiyesiyle istikbale hazırlamak” olarak tanımlamıştır.²⁸ CHP'nin kitle mobilizasyonu alanındaki girişimlerinden biri de, 1931 yılından sonra kurulmaya başlanan “Halk Hatıpları Teşkilâtı”dır. Bu Teşkilâtın amacı şöyle açıklanmıştır: “CHF'nin prensiplerini ve büyük ideallerimizi ve günlük politika vaziyetine göre fikir ve maksatlarımızı en müessir telkin vasıtalarından olan söz ile de halka anlatmak için fırkanın hatıpları teşkilâtı yapılacaktır. Teşkilâtın maksat, esaslı telkinlerimizin, gelişi güzel ve hazırlıksız olarak herhangi bir zevat tarafından yapılmasına meydan bırakmayarak bu mühim işi itinalı bir surette yetiştirilecek, müessir söz söylemeğe liyakatli arkadaşlarımıza yaptırmak ve bu arkadaşları her zaman söz söyleyecek esaslar ve malûmat ile her hale karşı evvelden hazır bulundurmaktır.”²⁹ Ancak Halkevleri gibi, bu girişim de etkin bir kitle mobilizasyonu sağlamış görünmemektedir.

Bu analiz, Türk tek-partisinin, Huntington'un ayrımındaki “dışlayıcı” (*exclusionary*) tek-parti tipine uygun düştüğünü düşündürmektedir. Türkiye'de de tek-parti sisteminin doğuşu, Huntington'un değindiği keskin “ikileşme” (*bifurcation*) olgusunun sonucudur. Türkiye örneğinde bu iki güç, daha çok bürokratik devlet elitlerinden oluşan Batılılaşmış ve Batıcı aydınlarla, dinî duyguları güçlü ve büyük ölçüde köylü kitlelerden oluşan muhafazakâr çoğunluktur. Çatışma bunlardan ilkinin zaferi ile sonuçlanmış ve dışlayıcı tek-parti, Huntington'un gözlemlerine paralel bir politika izlemiştir. Bu da, toplumdaki ikileşmeyi kabullenmek, partiyi kendi tabanını mobilize edecek bir araç olarak kullanmak, öte yandan yenik sosyal gücün siyasal faaliyetlerini bastırmak veya sınırlandırmak olarak özetlenebilir.³⁰ Esasen Huntington'un “devrimci” tek-parti olarak tanımladığı diğer tipin politikalarını izlemek, yani yenik sosyal gücü tasfiye etmek, ya da özümleyerek bünyesine katmak ve böylece başlangıçtaki ikileşmeyi ortadan kaldırmak, Türkiye örneği bakımından mümkün olmadığına göre, CHP'nin izleyebileceği alternatif bir strateji de yoktu.

Türk tek-partisinin dışlayıcı niteliği, onun elitçi ve vesayetçi karakterini de açıklamaktadır. Bu parti, normal anlamda bir siyasal parti olarak değil, halkı eğitecek, aydınlatacak ve ona rehberlik edecek bir araç olarak tasavvur edilmiştir. Nitekim Atatürk, CHP'nin niteliğini ve amaçlarını şöyle açıklamıştır: “Münevveran (aydınlar) ve ulemaya terettüp eden vazife halkın içine girerek onları irşat ve ilâ etmek (aydınlatacak ve yüceltmek) ve onlara terakki ve temeddünde pişva (ilerleme ve uygarlaşmada öncü) olmaktır...Biz hepimiz o suretle çalışalım ki, kuracağımız şey millî bir müessese olsun. Bu da millete terbiye-i siyasiye vermekle olur...Cumhuriyet Halk Fırkası diğer memleketlerde olduğu gibi alelâde sokak politikası yapan bir fırka değildir...Halk Fırkası Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti gibi bütün milleti tenvir ve bütün millete delâlet vazifesiyle mükelleftir. Fırkamıza âdi politikacılık atfedener nankör insanlardır. Memleket mütesanit bir vahdete muhtaçtır. Alelâde politikacılıkla milleti parçalamak hiyanettir”.³¹

Halkevleri, bir siyasal mobilizasyon aracı olmaktan çok, bir sosyal özgürleşme ve halkın genel kültür seviyesini yükseltme aracı olarak faaliyet göstermişlerdir.

1927 Tüzük değişikliğine göre milletvekili adayları, Genel Başkan, Genel Başkan Vekili ve Parti Genel Sekreterinden meydana gelen kurul tarafından belirlenir.

Türk tek-partisinin vesayetçi, elitçi ve dışlayıcı niteliği çeşitli göstergelerde de kendisini göstermektedir. Yukarıda değinilen 1927 Tüzük değişikliğinden sonra, milletvekili adaylarının belirlenmesi, tümüyle Genel Başkan (Atatürk), Genel Başkan Vekili (İnönü) ve Parti Genel Sekreterinden oluşan üç kişilik bir kurula bırakılmıştır.³² Bunun sonucunda, gösterilen ve seçilen adayların önemli bir bölümü, temsil ettikleri seçim çevresiyle hiçbir bağı olmayan aydın ve bürokratlardan oluşmuştur. Frey'ın temsil ettikleri ilde doğmuş olan milletvekillerinin toplam milletvekili sayısına oranı olarak tanımladığı “yöresellik” (*localism*) oranı, Birinci TBMM dönemindeki (1920-1923) hayli yüksek yüzde 72'den, İkinci Dönemde (1923-1927) yüzde 64'e, Üçüncü Dönemde (1927-1931) yüzde 55'e, Dördüncü Dönemde (1931-1935) yüzde 56'ya, Beşinci Dönemde (1935-1939) yüzde 41'e, Altıncı Dönemde (1939-1943) yüzde 47'ye, Yedinci Dönemde (1943-1946) yüzde 49'a düşmüştür. Bu oranın, serbest seçimlerle oluşan Dokuzuncu Dönem (1950-1954) TBMM'nde yüzde 68'e yükselmiş olması ilginçtir.³³

CHP il yönetim kurullarının mesleki kompozisyonu da, TBMM üyelerinkine benzerlik göstermektedir. Bu kurullara, büyük ölçüde, memurların, serbest meslek sahiplerinin, öğretmenlerin ve tüccarların hâkim olduğu gözlemlenmiştir. ³⁴ Kayıtlı üye sayısı hayli yüksek (meselâ 1941 yılında 1.512.719, veya toplam nüfusun yüzde 8.5'i) olmakla beraber,³⁵ bunların büyük çoğunluğunun pasif ya da kağıt üzerindeki üyeler olduğunda kuşku yoktur. CHP'nde uzun yıllar Bayındırlık Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, Parti Genel Sekreterliği ve Parti Genel Başkan Vekilliği gibi önemli görevlerde bulunmuş olan Hilmi Uran, SCF döneminde ve sonrasında parti örgütünün etkisizliğini şu sözlerle anlatmıştır: “Serbest Fırka artık ortadan çekilmiş ve yine tek parti hayatına dönülmüş olmakla beraber, Halk Partisi, mücadele sırasında kendi bünyesinde beliren uyuşukluğu yine de giderme yollarını aramaya tevessül etmişti...Fakat bütün bunlar, bir an için yaşamış, sonra dinamizmini kaybetmiş hareketler ve tedbirler olmuş ve tek parti hayatı yine eski uyuşuk temposuna dönmüştü”.³⁶

Tek-parti rejimi, anayasal bir yönetim şeklinin dış görüntülerini korumaya özen göstermiş, parlamento seçimleri düzenli olarak yapılmış, 1924 Anayasasının 4'üncü maddesindeki “Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegâne ve hakikî mümessili olup millet namına hakkı-ı hâkimiyeti istimal eder” efsanesi şeklen korunmuştur. Ancak çeşitli faktörler, bu seçimlerin demokratik anlamını tamamen ortadan kaldırmış, bunun sonucunda da teoride “milletin yegâne ve hakikî mümessili olup millet namına hakkı-ı hâkimiyeti” kullanan TBMM, pratikte Cumhurbaşkanı ve parti liderine bağımlı, göstermelik bir onay organı haline gelmiştir. Tabii, en başta gelen faktör, fiilî tek-parti yönetimi nedeniyle, örgütlü bir muhalefetin mevcut olmaması, dolayısıyla seçimlerin yarışmacı seçimler niteliği taşıyamasıdır. İkincisi, seçimler, Meşrutiyetten kalan uygulamayı devam ettirerek, 1946 yılına kadar açık oy, gizli tasnif esasıyla iki dereceli olarak yapılmıştır. Az sayıdaki ikinci seçmenler (müntehib-i sâni) üzerinde yönetim organlarının çok daha etkili olacakları açıktır. Zaten ikinci seçmenleri her ilde partinin il idare kurulları belirlemektedir.³⁷ Nihayet, yukarıda değinildiği gibi, 1927 tüzük değişikliği ile, milletvekili adaylarını belirleme yetkisinin genel başkan, genel başkan vekili, ve genel sekreterden oluşan üçlü kurula verilmiş olması, rejime muhalif bir kişinin milletvekili seçilebilmesini tümüyle imkânsız kılmaktadır.

1931 seçimlerinden itibaren seçim uygulamasında, az sayıda bağımsız adayın TBMM'ne girmesini sağlayacak bazı ufak değişiklikler yapılmıştır. 1931 seçimlerinde CHF, 22 seçim çevresinde 30 kadar milletvekilliği için aday göstermeyerek, bunların bağımsızların adaylığına açılmasını kararlaştırmıştır. Atatürk, bu kişilerde “lâik, cumhuriyetçi, milliyetçi ve samimî olmak” dışında hiçbir nitelik aranmayacağını belirtmiştir.³⁸ Ancak, bağımsızları seçecek ikinci seçmenlerin tümünün, parti tarafından belirlenmiş parti üyeleri olduğu unutulmamalıdır. Nitekim bunların ancak 20'si seçilebilmiş, geri kalan on üyelik, daha sonra CHF adaylarınca doldurulmuştur. Zaten bağımsızların onbiri de, daha sonra CHF'na katılmışlardır.³⁹ 1935 seçimlerinde boş bırakılan üyelik sayısı 16'ya düşmüştür. 1939 seçimlerinde gayri müslim azınlıklara mensup bağımsız adaylar için dört kontenjan ayrılırken, aşağıda değineceğimiz Müstakil Grup da kurulmuştur. 1943 seçimlerinde ise 38 ilde bu illerin çıkaracağı toplam milletvekili sayısından daha fazla aday gösterilerek, ikinci seçmenlerin bunlar arasında tercih yapabilmeleri sağlanmıştır.⁴⁰

CHP'nin tekelciliğini bir ölçüde hafifletme yolundaki bir girişimi de, 1939 yılındaki Beşinci Büyük Kurultayından sonra, partili milletvekilleri arasından Büyük Kurultayın seçtiği bir **“Müstakil Grup”**un oluşturulmasıdır. Başlangıçta 21 üyeden oluşan, daha sonra sayısı 35'e çıkarılan bu gruba mensup milletvekilleri, CHP Meclis grubu toplantılarına katılabilecekler, fakat burada görüş belirtemeyecek ve oylamaya katılamayacaklardı. Buna karşılık Meclis Genel Kuruluna katılabilecek, görüş belirtebilecek, oy kullanabilecekler, bakanlara soru ve gensoru yöneltebilecekler, güvensizlik önergesi verebileceklerdi. Müstakil Grubun güdümlü niteliği, Parti Tüzüğü'nün 128'inci maddesindeki şu ifadeden de anlaşılmalıdır: “Müstakil grup reis vekili, parti hükûmetinin muvaffakiyetine yardım etmeye; nifak, ihtiras ve şahsiyete mâni olmaya bilhassa dikkat eder”. Uygulamada da Müstakil Grubun, Meclisin denetim faaliyetlerine katkısı, tahmin edilebileceği gibi, sınırlı olmuştur. Bu durum, CHP Genel Sekreteri Hilmi Uran'ın anılarında şöyle ifade edilmektedir: “Meclisin aleni toplantılarında ise müstakil grup, asıl ana parti grubundan hattâ daha çekingen, daha ihtiyatlı davranırdı. Öte taraftan, başı yine Halk Partisi Genel Başkanına bağlı ve yalnız adı müstakil olduğunu herkesin bildiği böyle sunî bir muhalefet ve tenkit unsurundan, emniyet edip de, sonuna kadar kimse de bir şey ummamıştı ve sunîlik grubun büyük zaafı olmuştu”. Nitekim Müstakil Grup, çok-partili hayata geçmesiyle anlamını tümüyle kaybettiğinden 1946 Olağanüstü Parti Kurultayınca lağvedilmiştir.⁴¹

Türk tek-parti sistemi bakımından, seçimlerin fonksiyonlarının daha çok, eğitime ve meşrulaştırma fonksiyonları olduğu söylenebilir. Gerçekten, sistemde bazı bağımsızlara yer verme ve Müstakil Grup gibi uygulamalar, parti sözcülerince demokratik seçim süreçleri açısından bir “öğrenme süreci” olarak takdim edilmiş, basınca da böyle algılanmıştır.⁴² Buna karşılık, bu seçimlerin bazı totaliter ülkelerde görülen kitle mobilizasyonu fonksiyonunu etkili şekilde yerine getirdikleri söylenemez. Rejimin seçimlere katılmayı teşvik edici yoğun çabalarına rağmen, oy verme oranları, hiçbir zaman totaliter sistemlerde görülen yüzde 99'luk çoğunluklara ulaşmamış, hattâ bu oran 1927 seçimlerinde yüzde 23, 1931 seçimlerinde yüzde 45 gibi hayli düşük oranlarda kalmıştır. Daha sonraki seçimlerde bu oranın yükseldiği (1935'te yüzde 68.5, 1939'da yüzde 77.8, 1943'te yüzde 85) görülmekle birlikte, bu sayıların abartılı olduğu yolunda ciddi kuşkular vardır.⁴³

Müstakil Grup:1939-1946 yılları arasında Beşinci Büyük Kurultayda oluşturulan hükümet ve parti çalışmalarını denetlemek amacıyla, CHP bünyesinde oluşturulan topluluk.

Türk Tek -Parti Rejiminin İdeolojik Nitelikleri

Juan Linz, totaliter rejimlerle otoriter rejimleri ayıran üç boyuttan biri olarak, bunlardan birincisinin ideolojilere, ikincisinin ise “zihniyet”lere (*mentality*) dayanmasını göstermiştir. Gerçekten de, CHP tek-parti yönetiminin zihinsel tutumunun, özellikle rejimin oluşum ve konsolidasyonu aşamasında, bir ideolojiden çok, bir zihniyete uygun düştüğünü söylemek mümkündür. 1931 yılından itibaren bu zihniyetin daha katı bir ideolojiye dönüşmesi süreci aşağıda incelenecektir.⁴⁴

Millî Mücadele yıllarında bütün millî güçleri savaş yolunda seferber etme ihtiyacı, Atatürk'ü doktriner tutumlar almaktan alıkoymuştur. Bu dönemde ortaya çıkan fikrî ilkeler, tam bağımsızlık ve oldukça müphem bir “halkçılık” kavramıdır. Anılan dönemde halkçılık, daha çok, halk egemenliği anlamında kullanılmış, ancak gerek Atatürk, gerek dönemin diğer bazı önemli simaları, bu kavrama anti-emperyalist, hattâ anti-kapitalist vurgular da yüklemişlerdir. Atatürk'ün 1 Aralık 1921 tarihinde TBMM'ndeki konuşması bunu tipik bir örneğidir:

“Mahiyetimizi bilelim. Kurtulmak, yaşamak için çalışan ve çalışmaya mecbur olan bir halkız! Binaenaleyh her birimizin hakkı vardır. Salâhiyeti vardır. Fakat çalışmak sayesinde bir hakkı iktisap ederiz. Yoksa arka üstü yatmak ve hayatını sâyden muarra (çalışmaktan uzak) geçirmek isteyen insanların bizim heyet-i içtimaiyemiz içinde yeri yoktur, hakkı yoktur... Halkçılık, nizam-ı içtimaişini sâyine, hukukuna istinadettirmek isteyen bir meslek-i içtimaidir... Biz bu hakkımızı mahfuz bulundurmamak, istiklâlimizi emin bulundurabilmek için...bizi mahvetmek isteyen emperyalizme karşı ve bizi yutmak isteyen kapitalizme karşı heyet-i milliyeye mücadeleyi caiz gören bir mesleği takip eden insanlarız. Binaenaleyh...hükûmetimizin istinad ettiği esasın, ilm-i içtimaiye müstenit bir esas olduğunu bâriz bir surette görürüz! Fakat ne yapalım ki demokrasiye benzemiyormuş, sosyalizme benzemiyormuş, hiçbir şeye benzemiyormuş! Efendiler biz benzememekle ve benzetmekle iftihar etmeliyiz! Çünkü biz bize benzeyoruz Efendiler”.⁴⁵

Ancak, Millî Mücadele yıllarında halkçılık ilkesine, çok muhtemelen Sovyet desteğini sağlama amacıyla yüklenen bu anti-emperyalist ve anti-kapitalist vurgu, savaşın başarıyla sonuçlandırılmasından sonra terkedilmiş, halkçılığın millî egemenliğe dayanan halk hükûmeti anlamı bir süre için ön plana çıkmıştır. Atatürk'ün, 1923 seçimlerinden önce Meclisteki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun Halk Fırkasına (HF) dönüşeceğini açıklayan 6 Aralık 1922 tarihli Dokuz Umde bildirisinde, sık sık “hâkimiyet-i milliyeye esasına müsteniden bir halk devleti ve hükûmeti”, “hâkimiyet-i milliyeye”, “halk hâkimiyeti” deyimleri kullanılmış, 1921 Anayasasının ifadelerine paralel olarak birinci umdede “hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil tedvir etmesi esasına müstenittir. Milletın hakikî ve yegâne mümessili (Türkiye Büyük Millet Meclisi) dir. Türkiye Büyük Millet Meclisinin haricinde hiçbir kuvvet ve hiçbir makam mukadderat-ı milliyeye hâkim olamaz” denilmiştir.

Benzer şekilde, HF'nın 1923 tarihli Nizamnamesinde partinin gayesi, “millî hâkimiyetin halk tarafından ve halk için icrasına rehberlik etmek” olarak tanımlanmaktadır. Ancak, halkçılık kavramına, kanun önünde eşitlik ve her türlü ayrıcalığın reddi gibi unsurlar da eklenmiştir. Buna göre, “Halk Fırkası nazarında halk mefhumu, herhangi bir sınıfa münhasır değildir. Hiçbir imtiyaz iddiasında bulunmayan ve umumiyetle kanun nazarında mutlak müsavata kabul eden bütün fertler halktandır. Halkçılar, hiçbir ailenin, hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatin, hiçbir ferdin imtiyazlarını kabul etmeyen ve kanunları vaz'etmekteki mutlak hürriyet ve istiklâlî ta-

nıyan fertlerdir". 1927 tarihli Nizamnamede de benzer bir tanım yer almıştır. Aşağıda görülebileceği gibi, 1931'den başlayarak halkçılık kavramı bir değişim daha geçirmiş ve özü itibarıyla anti-demokratik bir dayanışmacılık (*solidarism*) doktrinine dönüşmüştür.

Benzer bir dönüşüm, milliyetçilik ilkesi bakımından da gözlemlenmektedir. Millî Mücadele döneminde, Anadolu'da yaşayan bütün farklı etnik grupları, özellikle Kürtleri, tek bir hedef yönünde seferber edebilmek için, Türk milliyetçiliği vurgulanmamış, "camia-ı Osmaniye", "bilcümle anâsır-ı, İslâmiye", "İslâm ekseriyet-i kâhiresi", "memâlik-i Osmaniye", "Osmanlı İslâm ekseriyeti" gibi deyimlerin kullanılması tercih edilmiştir. Erzurum ve Sivas Kongreleri beyannameleri ile Misak-ı Millî gibi üç önemli belgede, Türklük, Türk Milleti, Türk milliyetçiliği gibi deyimlerin bir kere dahi kullanılmamış, ülke halkının Osmanlılık ve Müslümanlık gibi geleneksel kriterlerle tanımlanmış olması ilginçtir. "Bilcümle anâsır-ı İslâmiye" yi birbirine bağlayan bağlar, "öz kardeşlik", "karşılıklı saygı ve fedakârlık duygusu" ("yekdiğerine karşı hürmet-i mütekaabile ve fedakârlık hissiyatıyla meşhun"), "saadet ve felâkette iştirak-ı tam" ve "mukadderatı hakkında aynı maksadı" taşımak olarak ifade edilmiştir. Belki daha da ilginç, her üç belgede de hemen hemen aynı ifadelerle, bu unsurların "hukuk-u ırkiye ve içtimaiyelerine ve şerait-i muhitiyelerine (ırksal ve sosyal hakları ve çevre şartları veya özellikleri) tamamiyle riayetkâr" olunacağından söz edilmiş olmasıdır. Bu kavramların içeriği açıklığa kavuşturulmamış olmakla birlikte, verilmek istenilen mesajın, kültürel kimlikler bakımından çoğulculuğu benimseyen bir "çeşitlilik içinde birlik" mesajı olduğu kuşkusuzdur. Unsurların "şerait-i muhitiyelerine riayet" ise, geniş kapsamlı bir yerinden yönetim olarak yorumlanabilir. Nitekim 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanununun, Türkiye'nin ne o ana kadar, ne de daha sonra gördüğü genişlikte bir yerel yönetim görmüş olması da, bu bağlamda açıklanabilir.⁴⁶

Atatürk'ün 1 Mayıs 1920 günü TBMM'nde yaptığı konuşma da, kendisinin bu konudaki duyarlılığını çok iyi yansıtmaktadır: "Burada maksut olan ve Meclis-i âlinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkes değildir, yalnız Kürt değildir, yalnız Laz değildir. Fakat hepsinden mürekkep anâsır-ı İslâmiye'dir, samimî bir mecmuadır. Binaenaleyh bu heyet-i aliyenin temsil ettiği...emeller, yalnız bir unsur-u İslâm'a münhasır değildir. Anâsır-ı İslâmiyeden mürekkep bir kütleye aittir...Bu mecmuayı teşkil eden her bir unsur-u İslâm, bizim kardeşimiz ve menafii tamamiyle müşterek olan vatandaşımızdır ve yine kabul ettiğimiz esasatın ilk satırlarında bu muhtelif anasır-ı İslâmiye ki: Vatandaşlar, yekdiğerine karşı hürmet-i mütekaabile ile riayetkârdırlar ve yekdiğerinin her türlü hukukuna, ırkî, içtimaî, coğrafi hukukuna daima riayetkâr olduğunu tekrar ve teyidettik ve cümlemiz bugün samimiyetle kabul ettik. Binaenaleyh menafiiimiz müşterektir. Tahlisine azmettiğimiz vahdet, yalnız Türk, yalnız Çerkes değil hepsinden memzuç bir unsur-u İslâmdır."⁴⁷ Buna karşılık, rejim konsolide oldukça, bu çoğulcu söylemin unutulduğu ve giderek Türk milliyetçiliğinin vurgulandığı bir gerçektir. Bu da, Atatürk ve Millî Mücadelenin yönetici kadrolarının, daha baştan beri Türk milliyetçiliğine dayanan yeni bir devlet kurma kararlılığında oldukları, ancak Millî Mücadelenin yukarıda değinilen zorunlulukları nedeniyle, o yıllarda bunu telâffuz etmemeye özen gösterdikleri görüşüne haklılık kazandıracak niteliktedir. Başka bir deyişle, burada da, Atatürk'ün "tatbikatı birtakım safhalara ayırmak ve ....kademe kademe yürüyerek hedefe vâsil olmaya çalışmak" şeklinde özetlediği⁴⁸ liderlik stratejisinin bir örneğine tanık olunmaktadır.

Milliyetçilik ilkesi, CHF'nın 1927 tarihli Nizamnamesine (Tüzüğüne) açık olarak girmiştir. Nizamnamenin birinci maddesinde Fırka, kendisini “cumhuriyetçi, halkçı, milliyetçi, siyasî bir cemiyet” olarak tanımlamakta ve beşinci maddesinde milliyetçilik anlayışının içeriğini şöyle açıklamaktadır: “Fırka; vatandaşlar arasında en kavi râbitanın (güçlü bağın) dil birliği, his birliği, fikir birliği olduğuna kâni olarak Türk dilini ve Türk kültürünü bîhakkın tâmin ve inkişaf ettirmeyi (yaymayı ve geliştirmeyi) ve bütün şubât-ı faaliyette (faaliyet dallarında) bu esas mevki-i itibar ve mer'iyette bulundurmaya....umde-i esasiye (ana ilke) olarak takdir eder (kararlaştırır)”.

Bu tanımda ırksal ve etnik unsurlar bulunmamakla beraber, özellikle dil birliğinin, Türk dili ve kültürünün vurgulanması, farklı dil ve kültürlerin varlığını meşru kabul eden çoğulcu bir toplum anlayışının benimsenmesini çok güçleştirmiştir. Aşağıda görüleceği gibi, 1931 sonrasında otoriter rejimin güçlenmesi safhasında, Türk milliyetçiliği ideolojisi daha katılaşmış, şoven hattâ ırkçı çağrışımlara elverişli bir zemin yaratmıştır.

CHF'nın 1927 tarihli Tüzüğü, lâiklik deyimine yer vermemekle beraber, onun içeriğini şöyle tanımlamıştır (m.3): “Fırka; itikadat ve vicdaniyatı siyasetten ve siyasetin mütenevvi ihtilâtatından (çeşitli çatışmalarından) kurtararak milletin, siyasî, içtimaî bilcümle kavanin, teşkilât ve ihtiyacatını müsbet ve tecrübevî ilim ve fenlerin muasır medeniyete bahş ve temin ettiği esas ve eşkâle tevfikân tahakkuk ettirmeyi, yani devlet ve millet işlerinde din ile dünyayı tamamen birbirinden ayırmayı en mühim esaslarından addeyleyir”. Böylece, bu tarihte, cumhuriyetçilik, halkçılık ve milliyetçilikle birlikte, lâikliğin de CHF'nın temel ilkelerinden biri haline geldiği görülmektedir. Aynı bir ilke olarak formüle edilmiş olmamakla beraber, maddede “müsbet ve tecrübevî ilim ve fenler”e ve “muasır medeniyet”e atıfta bulunulması, pozitivist bir çağdaşlaşma (modernleşme) idealinin, CHP zihniyetine hâkim olduğunu gösterir. Çağdaşlaşma düşüncesine lâiklikle birlikte aynı maddede değinilmiş olması, bizi CHF yöneticilerinin zihniyetinde bu iki kavramın neredeyse anlamdaş olarak kullanıldığı sonucuna götürmektedir.⁴⁹ Bu ilkelerin, gerçekten de, bir ideolojiden çok, bir zihniyete uygun düştüğü söylenebilir. 1930'da kontrollü bir biçimde de olsa, bir muhalefet partisinin (Serbest Cumhuriyet Fırkası, SCF) kurulmasına izin verilmesi, hattâ bunun teşvik edilmesi, rejimin siyasal çoğulculuğu ilke olarak reddetmediğinin kanıtıdır. Ancak, 1931'den sonra, bu nisbeten esnek zihniyet, katı bir ideoloji haline dönüşme eğilimi göstermiştir.

Türk Tek-Parti Rejimi ve Sınırlı Plüralizm

Bilindiği gibi, Linz'in totaliter ve otoriter rejimleri ayırt etmekte kullandığı üçüncü kriter çoğulculuğun, ya da plüralizmin derecesidir. Totaliter rejimlerin çoğulculuğu hemen hemen tümüyle yok etmelerine karşılık, otoriter rejimler sınırlı bir çoğulculuğa izin verirler.⁵⁰ Türkiye'de Takrir-i Sükûn Kanununa dayanılarak 1925 yılında muhalif TCF'nın kapatılması ve İstiklâl Mahkemelerinin icraatıyla muhalif basının susturulması, şüphesiz, siyasal çoğulculuğa son vermiştir. Bu yöndeki son adım, İttihatçıların önde gelen isimlerinin, 1926 İzmir suikastı teşebbüsü ile ilişkilendirilerek idam edilmeleri olmuştur. Bunun yanında, 1925 yılında çıkarılan Şapka İktisâsı hakkında 671 sayılı kanun ile, “Tekke ve Zâviyelerle Türbelerin Seddi-ne ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlğasına dair” kanun ve bu kanunlara karşı muhalefetin gene İstiklâl Mahkemeleri vasıtasıyla şiddetle bastırılması,⁵¹ İslâmî muhalefeti de etkisiz hale getirmiştir. Buna rağmen CHF'nın politikalarına muhalefet etmeyen ve siyasal nitelik taşımayan bazı dernekler, faaliyetle-

rini sürdürebilmişlerdir. Dolayısıyla, 1931 yılına kadarki dönemi, Linz'in tanımına uygun bir sınırlı çoğulculuk dönemi olarak kabul etmek mümkündür. Öyle görünüyor ki, CHP tek-parti yönetiminin evriminde 1931 yılı, gerek örgütsel, gerek ideolojik, gerekse çoğulculuğa gösterilen hoşgörü açısından, bir kırılma noktasıdır. Bu dönemin, başarısız SCF deneyimini izlediği düşünülürse, bu deneyimi daha yakından incelemek yerinde olacaktır.

SERBEST CUMHURİYET FIRKASI DENEYİMİ

SCF muhalefeti, daha önceki TCF muhalefetinden çok farklıdır. TCF'nın kendi inisiyatifi ile doğmuş, bağımsız bir muhalefet partisi olmasına karşılık SCF, bizzat Atatürk'ün teşvik ve garantisiyle onun yakın arkadaşı Fethi Bey'e (Okyar) kurdurulmuş, yeni partiye katılacak CHF milletvekilleri Atatürk tarafından belirlenmiş, hattâ Atatürk'ün kız kardeşi Makbule Atadan'ın da partiye katılması sağlanmış, büyük ölçüde yapay bir muhalefet partisidir. Parti, devrimin temel ilkeleri olan cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve lâiklik ilkelerine sıkı sıkıya bağlı kalacak, CHF'nın iktidar tekeli tehdit etmeyecek, daha çok Meclis içinde, özellikle ekonomik konularda sınırlı bir denetim ve eleştiri fonksiyonu yerine getirecek bir uydu parti olarak tasavvur edilmiştir. SCF'nın kuruluşu vesilesiyle Atatürk'ün Fethi Bey'e yazdığı şu mektup, SCF'nın nasıl bir muhalefet partisi olarak düşünüldüğünü açıkça ortaya koymaktadır:

“Büyük Millet Meclisinde ve millet önünde, millet işlerinin serbest münakaşası ve iyiniyet sahibi zatların ve fırkaların düşüncelerini ortaya koyarak milletin yüksek menfaatlerini aramaları, benim gençliğimden beri âşık ve taraftar olduğum bir sistemdir... Memnuniyetle tekrar görüyorum ki, lâiklik esasında beraberiz. Zaten benim siyasi hayatta bir taraflı olarak daima aradığım ve arayacağım temel budur. Binaenaleyh Büyük Mecliste aynı temele dayanan yeni bir fırkanın faaliyete geçerek millet işlerini serbest münakaşa etmesini cumhuriyet esaslarından sayarım. Bu itibarla, görüşlerinizi takip için siyasî mücadeleye girmenizi şüphesiz iyi karşıladım. Cumhurbaşkanı bulunduğum müddetçe, Cumhurbaşkanlığının bana verdiği yüksek ve kanunî vazifeleri, hükûmette olan ve olmayan fırkalara karşı âdilâne ve tarafsız ifa edeceğime ve lâik cumhuriyet esası dahilinde fırkanızın her nevi siyasî faaliyet ve cereyanlarının bir engele uğramayacağına emniyet edebilirsiniz efendim”⁵³

Atatürk, iki-partili sistem içinde kendi rolünü de şöyle algılamaktadır: “Cumhuriyet Halk Fırkası reisleriyle çok mücadele edeceklerini tahmin ediyorum. Fakat ben, Cumhuriyet esaslarının kuvvetlenmesini temin edecek olan bu mücadeleleri memnuniyetle müşahade edeceğim ve şimdiden söyleyebilirim ki, en çok kavgalı olduğunuz geceler sizi soframda birleştireceğim ve o zaman tekrar tekrar ayrı ayrı her birinize soracağım. Sen ne dedin? Ne için dedin? Senin cevabın ne idi? Neye istinat ediyordun? Bu günden itiraf ederim ki, bu benim için yüksek bir zevk olacaktır.”⁵⁴

Bu ifadeler, SCF deneyimi başarıya ulaşmış olsaydı dahi, bu parti için öngörülen rolün sınırlı bir eleştiri ve denetim rolünün ötesine geçmediğini, bu partinin, ancak hegemonyacı bir tek-parti sistemindeki uydu partilerin rolünü oynayabileceğini göstermektedir. Bilindiği gibi, bu partilerin, hegemonyacı parti ile eşit şartlar altında mücadele etmeleri söz konusu değildir. Burada iktidarın el değiştirmesi olayı sadece fiilen imkânsız değil, bunun teorik bir ihtimal olarak bile düşünülmesi imkânsızdır. Oyunun temel kuralı, hegemonyacı partinin daima iktidarda kalmasıdır. Bu parti sisteminin başlıca örneği, demokrasiye geçiş öncesi Polonya'dır. Bu ülkede, Birleşik İşçi Partisi (Komünist parti) dışında, teorik olarak köylü ve burjuva sınıflarını temsil eden Birleşik Köylü Partisi ve Demokratik Parti gibi iki siyasal

parti ve Katolik cemaatini temsil eden üç Katolik dernek mevcut olmuştur. Bu partiler ve dernekler, seçimlere Komünist partiyle ortak listeler içinde katılmışlardır. Dolayısıyla, yönetim makamlarında pay sahibi olmalarına ve bir ölçüde kamu oyunun oluşumunda rol oynamalarına rağmen, Komünist partinin hegemonyacı konumuna karşı bir tehdit oluşturmamışlardır. Sistem, iktidarın el değiştirmesine, hattâ etkin bir muhalefete imkân vermeyecek şekilde tasarlanmıştır.⁵⁵

SCF için öngörülen rol bu derece sınırlı olduğuna göre, böyle bir teşebbüse niçin gerek duyulduğu sorulabilir. Bu konuda CHF liderliğinin çeşitli muhtemel saiklerinden söz etmek mümkün olmakla beraber, temel saikin meşrulaştırma, yani iç ve dış kamu oyuna karşı demokratik bir görüntü vermek olduğu kabul edilebilir. Atatürk'ün, partinin kuruluşundan önce Fethi Bey'e söylediği şu sözler, onun bu konudaki duygularının bir ifadesidir:

“Bugünkü manzaramız aşağı yukarı bir *dictature* manzarasıdır. Vakıa bir meclis vardır. Fakat dahilde ve hariçte bize diktatör nazarıyla bakıyorlar. Halbuki ben cumhuriyeti şahsî menfaatlerim için yapmadım. Hepimiz fâniyiz. Ben öldükten sonra arkamda kalacak müessese bir istibdat müessesesidir. Ben ise millete miras olarak bir istibdat müessesesi bırakmak ve tarihe o suretle geçmek istemiyorum.”⁵⁶

Ancak, SCF'nın, gerek CHF liderlerinin, gerek kendi liderlerinin beklentilerinin aksine hızlı bir gelişme göstermesi; toplantılarında, özellikle olaylı İzmir gezisinde büyük halk kitlelerinin coşkulu gösterileri, 1930 Ekimindeki belediye seçimlerine katılarak bütün baskılara rağmen Samsun il merkezi dahil 30 civarında belediye başkanlığı kazanması, CHF çevrelerinde ciddî bir alarm duygusu yaratmış; bu durum, Atatürk'ün de başlangıçta kendisi için öngördüğü tarafsızlık rolünden ayrılarak CHF lehinde tutum almasına yol açmıştır. Sonuçta Fethi Bey, 17 Kasım 1930 günü Dahiliye vekâletine gönderdiği şu dilekçeyle SCF'nı kapattığını açıklamıştır:

“(T)ahakkuk eden şekle nazaran fırkamız âtiyen Gazi Hazretleriyle siyasi sahadada karşı karşıya gelmek vaziyetinde kalabileceği anlaşılmıştır. Bu vaziyette kalacak siyasî bir teşekkülün mevcudiyetini fırka müessisi sıfatıyla muhafaza ve idameyi muhal buluyorum. Bu sebeple SCF'nin feshine karar verdim.”⁵⁷

Özet

Halk Fırkasının kurulmasını ve cumhuriyetin ilânını anlatmak.

TBMM seçimlerinin yenilenmesinden az sonra Mustafa Kemal Paşa, Meclisteki Müdafaa-i Hukuk Grubunun (Birinci Grup) Halk Fırkasına (HF) dönüşeceğini açıklayan Dokuz Umde (İlke) bildirisini yayınlamıştır.

Seçimleri ezici çoğunlukla Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adaylarının kazanmasının ardından, TBMM'nin ikinci dönemi, 11 Ağustos 1923 günü açılmış, 9 Eylülde HF resmen kurulmuştur.

1923 yazında TBMM seçimlerinin yenilenmesiyle Kemalistler Mecliste tam hâkimiyeti sağladıktan sonra, 29 Ekim 1923 tarihinde yapılan Anayasa değişikliği ile (Teşkilat-ı Esasiye Kanununun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun), birinci maddeye, "Türkiye Devletinin şekli Hükûmeti Cumhuriyettir" cümlesi eklenmiştir. İkinci maddede, Türkiye Devletinin dininin İslam dini, resmî dilinin de Türkçe olduğu belirtilmektedir. Bunun yanı sıra, 3 Mart 1924 tarihli ve 431 sayılı Kanunla hilafetin de kaldırılmasına karar verildi. "Şeriyeye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair" 429 sayılı Kanun ve 430 sayılı "Tevhid-i Tedrisat" (öğretim birliği) kanunları ile Türkiye'nin lâikleştirilmesi sürecinde devrimci bir aşama başlatıldı.

1924 Anayasasının yapılış gerekçelerini ve ilkelelerini açıklamak.

1921 Anayasasının, bir anayasada düzenlenmesi gereken tüm konuları kapsamayan kısa ve bir anlamda geçici bir anayasa olması ve yeni Cumhuriyetin tümüyle yeni bir anayasaya ihtiyacı nedeniyle İkinci Dönem TBMM (1923-1927) tarafından 491 sayılı 1924 Anayasası yapılmıştır. 1924 Anayasası, hürriyetleri geniş ve ayrıntılı şekilde düzenlememiş, çoğu zaman bunların sadece adını saymak ve sınırlarının kanunla çizileceğini belirtmekle yetinmiştir.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunu, kurucu üyelerini, parti programını anlatmak.

İkinci dönem TBMM içinde ortaya çıkan görüş ayrılıklarıyla 17 Kasım 1924 tarihinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) kurulmuş ve başkanlığına Kâzım Karabekir Paşa, ikinci başkanlıklarına Rauf (Orbay) ve Adnan (Adıvar) Beyler, genel sekreterliğe de Ali Fuat Paşa seçilmiştir. Partinin Programında "hürriyetperverlik (Liberalizm), halkın hâkimiyeti (Demokrasi) fırkanın meslek-i esasıdır" denilmekte (m. 2), partinin "umumi hürriyetlere şiddetle taraftar" olduğu ifade edilmektedir. Partinin "efkâr ve itikadâtı dini yeye (fikirlere ve dini inançlara) hürmetkâr" olduğu belirtilmekle (m. 6) beraber, kanunların yapılmasında şeriata uygunluktan söz edilmeyip, "halkın ihtiyacı, menafii (menfaatleri), temayülâtı (eğilimleri), asrın icabatı (yüzyılın gerekleri) ve adalet prensipleri" gibi tamamen laik kriterler vurgulanmaktadır (m. 3). Programda ayrıca, tek dereceli seçim, devletin görevlerinin asgariye indirilmesi, yerinden yönetimin geliştirilmesi gibi diğer liberal ilkeler de yer almaktadır. 4 Mart 1925 tarihinde kabul edilen 589 sayılı Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanılarak 3 Haziran 1925'te Bakanlar Kurulu kararı ile TCF kapatılmıştır.

Türk Tek-Parti Sisteminin örgütsel, ideolojik, çoğulculuk niteliklerini açıklamak.

Millî Mücadele döneminde bağımsızlık hedefi doğrultusunda oldukça etkili bir kitle mobilizasyonu ve farklı toplum kesimlerini içine alan geniş bir koalisyon oluşturulmuş olmakla birlikte, çoğulculuk ve muhalefet unsurları, birinci TBMM döneminde İkinci Grup, ikinci dönemde de TCF biçiminde kendisini göstermiştir. Türk tek-parti rejimi, esas itibarıyla, Linz'in tipolojisindeki "bağımsızlık-sonrası mobilizasyoncu otoriter rejimler" kategorisine uygun düşmektedir. CHP, bütün tek-parti dönemi boyunca, devlet elitlerinin hâkimiyetindeki bir kadro partisi olarak kalmış, köylü kitlelerini mobilize ederek partinin halk desteğini genişletmeye çalışmamış, bunun yerine ilgisini Batılılaşmış dar elit zümre üzerinde yoğunlaştırmıştır. Bu nedenle örgütsel açıdan CHP, modern bir totaliter partiden çok, eski tip-te bir kadro partisine benzemektedir. Türk tek-partisinin dışlayıcı niteliği, onun elitçi ve vesayetçi karakterini de açıklamaktadır. Bu parti, normal anlamda bir siyasal parti olarak değil, halkı eğitecek, aydınlatacak ve ona rehberlik edecek bir araç olarak tasavvur edilmiştir. CHP tek-parti yönetiminin zihinsel tutumunun, özellikle rejimin oluşum ve konsolidasyonu aşamasında, bir ideolojiden çok, bir zihniyete uygun düştüğünü söylemek mümkündür. Millî Mücadele yıllarında ortaya çıkan fikrî ilkeler, tam bağımsızlık ve oldukça müphem bir "halkçılık" kavramıdır. Halkçılık ilkesine, çok muhtemelen Sovyet desteğini sağlama amacıyla yüklenen anti-empyralist ve anti-kapitalist vurgu, savaşın başarıyla sonuçlandırılmasından sonra terkedilmiş, halkçılığın millî egemenliğe dayanan halk hükûmeti anlamı bir süre için ön plana çıkmıştır. Benzer bir dönüşüm, milliyetçilik ilkesi bakımından da gözlemlenmektedir.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş sürecini ve sonrasında yaşanan gelişmeleri özetlemek.

SCF, bizzat Atatürk'ün teşvik ve garantisiyle onun yakın arkadaşı Fethi Bey'e (Okyar) kurduurulmuş, yeni partiye katılacak CHF milletvekilleri Atatürk tarafından belirlenmiş yapay bir muhalefet partisidir. Parti, CHF'nin iktidar tekeli tehdit etmeyecek, daha çok Meclis içinde, özellikle ekonomik konularda sınırlı bir denetim ve eleştiri fonksiyonu yerine getirecek bir uydu parti olarak tasavvur edilmiştir.

CHP'nin ideolojisini ve demokrasiye bakış açısını açıklamak.

CHP'nin halkçılık ve milliyetçilik ilkeleri, halkı, aynı dil, kültür ve ideali paylaşan, menfaatleri arasında derin çatışmalar bulunmayan uyumlu ve yekpâre bir kitle olarak tasavvur etmiştir. Çok-partili sistemin reddedilişindeki temel meşrulaştırıcı gerekçe, başka ülkelerde siyasal partilerin, değişik sınıfların menfaatlerini temsil etmek üzere ortaya çıkmış oldukları, Türkiye'de ise böyle bir sınıf farklılaşması olmadığına göre, çok-partili sistemin de gerekli olmadığıdır.

Kendimizi Sınavalım

1. Cumhuriyetin ilanından sonra ortaya çıkan **ilk** muhalefet partisi aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. İkinci Grup
  - b. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
  - c. Serbest Cumhuriyet Fırkası
  - d. Türkiye Komünist Partisi
  - e. Milli Kalkınma Partisi
2. Halk Fırkası, hangi siyasal örgütün dönüşümü ile oluşmuştur?
  - a. İttihat ve Terakki
  - b. Hürriyet ve İtilaf
  - c. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
  - d. Halk Zümresi
  - e. İkinci Grup
3. 1924 Anayasasına göre, başbakanın seçimi ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?
  - a. Başbakanı Cumhurbaşkanı seçer.
  - b. Başbakanı TBMM seçer.
  - c. Başbakan halk tarafından seçilir.
  - d. Başbakan, TBMM'nin önerdiği üç aday arasından Cumhurbaşkanı'nca seçilir.
  - e. Başbakan, Cumhurbaşkanı'nın önerdiği üç aday arasından TBMM'nce seçilir.
4. 1924 Anayasasının kurduğu hükümet sistemi, aşağıdaki modellerden hangisine uygundur?
  - a. Başkanlık sistemi
  - b. Yarı-başkanlık sistemi
  - c. Meclis hükümeti sistemi
  - d. Meclis hükümeti ile parlâmenter rejim arasında karma bir sistem
  - e. Saf parlâmenter sistem
5. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının başkanı aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Rauf Orbay
  - b. Kazım Karabekir Paşa
  - c. Ali Fuat Paşa (Cebesoy)
  - d. Adnan Adıvar
  - e. Refet Paşa (Bele)
6. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının programında aşağıdaki ilkelerden hangisi yer **almamıştır**?
  - a. Siyasal liberalizm
  - b. Dini inançlara saygılılık
  - c. Saltanatın geri getirilmesi
  - d. Tedrici ve evrimsel değişim
  - e. Yerinden yönetimin geliştirilmesi
7. Tek-parti rejiminin konsolidasyonunda (pekişmesinde) aşağıdaki faktörlerden hangisi rol **oynamamıştır**?
  - a. Takrir-i Sükûn Kanunu
  - b. 1924 Anayasasının otoriter niteliği
  - c. İstiklal mahkemeleri
  - d. Sıkıyönetim
  - e. İzmir suikastı yargılamaları
8. CHP'nin 1939 yılında bir denetim mekanizması olarak kurduğu kuruluşun adı aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Serbest Cumhuriyet Fırkası
  - b. Müstakil Grup
  - c. Anayasa Komisyonu
  - d. İnsan Hakları İnceleme Komisyonu
  - e. Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Yargısal Denetimi
9. CHP tek-parti ideolojisi, aşağıdaki kavramlardan hangisine uygun **değildir**?
  - a. Halkçılık
  - b. Dayanışmacılık
  - c. Liberalizm
  - d. Milliyetçilik
  - e. Lâiklik
10. Serbest Cumhuriyet Fırkası için tasavvur edilen rol, aşağıdakilerden hangisine uygun **değildir**?
  - a. Sadık muhalefet
  - b. Uydu parti
  - c. Gerçek bir muhalefet partisi
  - d. Emniyet supabı
  - e. Meclis içi muhalefetle sınırlı parti

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız yanlış ise "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. c Yanıtınız yanlış ise "Halk Fırkası" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a Yanıtınız yanlış ise "Başbakanın Seçimi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. d Yanıtınız yanlış ise "1924 Anayasası" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. b Yanıtınız yanlış ise "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. c Yanıtınız yanlış ise "TCF Programı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. b Yanıtınız yanlış ise "1924 Anayasası" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. b Yanıtınız yanlış ise "Müstakil Grup" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. c Yanıtınız yanlış ise "Liberalizm" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. c Yanıtınız yanlış ise "Serbest Cumhuriyet Fırkası" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Türk tek-parti sisteminin, 1925 yılında muhalif Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının (TCF) bastırılmasından, 1945-1946 yıllarında çok-partili hayata geçilmesine kadar yaklaşık yirmi yıl sürdüğü kabul edilebilir. Bu dönemde saf tek-parti rejiminden tek ve tartışmalı sapma, Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimidir. CHP'nin tek-parti statüsü hiçbir zaman resmen ve hukuken ilân edilmiş olmamakla beraber, bu dönemdeki uygulama, otoriter tek-parti tipine uygun düşmektedir.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- 1 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek-Parti Rejiminin Kurulması* (1923-1931) (Ankara: Yurt Yayınları, 1981), s. 47-60.
- 2 Dokuz Umde Beyannamesi için bkz., *a.g.e.*, s. 354-356; HF'nın 1923 tarihli ilk Nizamnamesi (tüzüğü) için, bkz., *a.g.e.*, s. 362-369.
- 3 Anayasa değişikliğinin metni için, bkz., Gözübüyük ve Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, s. 105.
- 4 Kanunun metni için, bkz., *a.g.e.*, s. 108-109.
- 5 Bu kanunlar hakkındaki TBMM görüşmeleri için, bkz., Reşat Genç, *Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar: 3 mart 1924 Tarihli Meclis Müzakereleri ve Kararları* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998).
- 6 11 Mart 1924 tarihli ve 83 sayılı bu karar için, bkz., Gözübüyük ve Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, s. 110. Anayasanın tam metni için, bkz., *a.g.e.*, s. 111-136.
- 7 A. Şeref Gözübüyük ve Zekai Sezgin, *1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri* (Ankara: AÜSBF Yayını, 1957), tümü; Reşat Bey'in sözleri için, bkz., s. 188; keza Ergun Özbudun ve Ömer Faruk Gençkaya, *Türkiye'de Demokratikleşme ve Anayasa Yapımı Politikası* (İstanbul: Doğan Kitap, 2010), s. 20-23.
- 8 Terakkiper Cumhuriyet Fırkası hakkında, bkz. Erik Jan Zürcher, *Political Opposition in the Early Turkish Republic: The Progressive Republican Party, 1924-1925* (Leiden: E.J. Brill, 1991); Nevin Yurdsever Ateş, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiper Cumhuriyet Fırkası* (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1994); Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hâtıralar*, II. Kısım (İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları Basimevi, 1960); Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, s. 99-126.
- 9 TCF Program ve Nizamnamesinin metni için, bkz., *a.g.e.*, s. 371-381.
- 10 Frey, *The Turkish Political Elite*, s. 323-335, alıntı, s. 334.
- 11 Tunçay, *Türkiyede Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, s. 159-171, özellikle s. 169; keza, Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975).
- 12 Aynı yönde, Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London: Oxford University Press, 1968), s. 409-410.
- 13 Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, s. 142-149; Esat Öz, *Otoriterizm ve Siyaset: Türkiye'de Tek-parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)* (Ankara: Yetkin Yayınevi, 1996), s. 71-74.
- 14 Frey, *The Turkish Political Elite*, s. 327-330, 410-414.
- 15 *A.g.e.*, s. 180-184, özellikle Tablo 7.5.
- 16 Juan J. Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler* (çev. Ergun Özbudun) (Ankara: Liberte Yayınları, 2008), s. 206-212.
- 17 Dankwart A. Rustow, "The Military: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1954), s. 388. Rustow'a göre Osmanlı İmparatorluğundaki kurmay subayların yüzde 93'ü Türkiye Cumhuriyetinde hizmete devam etmiş, ancak yüzde 7'si diğer halef devletlerde görev almışlardır. Sivil bürokratların da yüzde 85'i, Osmanlı devletinden Türkiye Cumhuriyetine intikal etmiştir.
- 18 Rustow, Kemalist rejimin gelişiminde üç dönemi ayırdetmektedir: Mustafa Kemal'in mümkün olan bütün güçleri etrafında topladığı İstiklâl Savaşı dönemi; otoritesini güç kullanarak konsolide ettiği 1923-1927 dönemi; ve bu otoriteyi yumuşak biçimde kullandığı sonraki dönem: Dankwart A. Rustow, "Atatürk as Founder of a State", *Prof. Dr. Yavuz Abadan'a Armağan* (Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayını, 1969), s.532. Benim görüşümce konsolidasyon safhası, TCF'nin kapatılmasıyla 1925 yılında tamamlanmıştır. Daha sonraki dönemde otoritenin yumuşak biçimde (*leniently*) kullanıldığını söylemek güçtür.
- 19 Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 211.
- 20 Taha Akyol, *Ama Hangi Atatürk* (İstanbul: Doğan Kitap, 2008).
- 21 Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 144-146.
- 22 Frey, *The Turkish Political Elite*, s. 40.
- 23 Rustow, "Atatürk as Founder of a State", s. 569.
- 24 Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayını, 1969), s. 101-114.
- 25 Frey, *The Turkish Political Elite*, s. 286.
- 26 Öz, *Otoriterizm ve Siyaset*, s. 76-78.

- 27 A.g.e., s. 93-96; Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1959), s. 380-381; meselâ Prof. Nermin Abadan-Unat, 1940'lı yıllarda şahsen katıldığı Eminönü Halkevi'ndeki faaliyetleri şöyle tasvir etmektedir: "Her türlü program yapıldı. Hastalığa karşı halkı aydınlatma programı, müzik programı, dans programı. Meselâ ben Beethoven'in senfonilerini anlattım...Cüneyt Gökçer, Kral *Oidipus*'ü ilk defa Eminönü Halkevi'nin sahnesinde oynadı. Klasik müzik konserleri düzenlendi. Halk dansları teşvik edildi. Yavuz [Abadan] her iki haftada bir, İstanbul'un değişik yerlerinden folklor ekiplerini getiriyor, orada gösteri yaptırıyordu. Çok yoğun bir kültür programı vardı, savaşa rağmen": Sedef Kabaş, *Hayatımı Seçen Kadın: "Hocaların Hocası" Nermin Abadan-Unat* (İstanbul: Doğan Kitap, 2010), s. 88.
- 28 Öz, *Otoriterizm ve Siyaset*, s. 94.
- 29 A.g.e., s. 101; Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, s. 455-458.
- 30 Samuel P. Huntington, "Social and Institutional Dynamics of One-Party Systems", Samuel P. Huntington ve Clement H. Moore (der.), *Authoritarian Politics in Modern Society: The Dynamics of Established One-Party Systems* (New York: Basic Books, 1970), s. 15-16; Ergun Özbudun, "Established Revolution Versus Unfinished Revolution: Contrasting Patterns of Democratization in Mexico and Turkey", a.g.e., s. 380-405.
- 31 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II (Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, İkinci Baskı, 1959), s. 98, 224.
- 32 Frey, *The Turkish Political Elite*, s. 431-433.
- 33 A.g.e., s. 190. TBMM'nin mesleksel kompozisyonundaki değişimlerin ayrıntılı analizi için, bkz. a.g.e., s. 180-184.
- 34 Öz, *Otoriterizm ve Siyaset*, s. 169.
- 35 A.g.e., s. 163-166.
- 36 Hilmi Uran, *Hâtıralarım* (Ankara, 1959), s. 229-230.
- 37 Öz, *Otoriterizm ve Siyaset*, s. 125-126.
- 38 A.g.e., s. 149.
- 39 A.g.e., s. 150.
- 40 A.g.e., s. 148-154; Ergun Özbudun, "Turkey", Myron Weiner ve Ergun Özbudun (der.), *Competitive Elections in Developing Countries*. (Durham: American Enterprise Institute-Duke University Press, 1987), s. 337-340.
- 41 Uran, *Hâtıralarım*, s. 345; Öz, *Otoriterizm ve Siyaset*, s. 154-159; Frey, *The Turkish Political Elite*, s. 343-347.
- 42 Özbudun, "Turkey", s. 339.
- 43 Öz, *Otoriterizm ve Siyaset*, s. 127-139.
- 44 CHP tek-parti rejiminin ideolojisi veya zihniyeti hakkında pek çok yayın mevcuttur. Bunların en önemli gördüğüm bazıları şunlardır: Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları, Cilt 1: Atatürk'ün Nutuk'u (İstanbul: İletişim, 1991); Cilt 2: Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (İstanbul: İletişim, 1991); Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u (İstanbul: İletişim, 1992); Taha Parla ve Andrew Davison, Corporatist Ideology in Kemalist Turkey: Progress or Order?* (Syracuse: Syracuse University Press, 2004); Taner Timur, *Türk Devrimi: Tarihî Anlamı ve Felsefî Temeli* (Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayını, 1968); Suna Kili, *Kemalizm* (İstanbul: Robert College, 1969); aynı yazar, *Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1983); Aykut Kansu, *1908 Devrimi* (İstanbul: İletişim, 2001), s. 5-34; Karpat, *Turkey's Politics* s. 251-348; Ahmet Mumcu ve diğerleri, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, III, Atatürkçülük (Atatürkçü Düşünce Sisteminin Temelleri)* (Ankara: Yükseköğretim Kurulu Yayınları, 1986).
- 45 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, T.B.M. Meclisinde ve C.H.P. Kurultaylarında (1919-1938)* (Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1961), s. 196-197; Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, s. 214-298.
- 46 Ergun Özbudun, "Millî Mücadele ve Cumhuriyet'in Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu", Artun Ünsal (der.), *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998), s. 151-153.
- 47 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I*, s. 73-74.
- 48 Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt I (İstanbul: Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1960), s. 14-15.
- 49 Taner Timur da, Türk devriminin felsefi temelini, "positivist bir espri" olduğunu ifade etmektedir: *Türk Devrimi*, s. 112-117.
- 50 Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 139-140.
- 51 Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, s. 149-159.

Yararlanılabilecek Ek Kaynaklar

- 52 SCF hakkında bkz., Walter Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and its Aftermath* (Leiden: E.J. Brill, 1973); Çetin Yetkin, *Serbest Cumburiyet Fırkası Olayı* (İstanbul: Karacan Yayınları, 1982); Cemil Koçak, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumburiyet Fırkası* (İstanbul: İletişim, 2006); Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam* (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980); Ahmed Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları* (İstanbul: Nebioğlu Yayınları, 1960).
- 53 Yetkin, *Serbest Cumburiyet Fırkası Olayı*, s. 251-252.
- 54 Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, II, s. 255-256.
- 55 Jerzy J. Wiatr, "The Hegemonic Party System in Poland", Erik Allardt ve Stein Rokkan (der.), *Mass Politics: Studies in Political Sociology* (New York: The Free Press, 1970), s. 312-321.
- 56 Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 392-393. Keza Okyar'a göre Atatürk, CHF ile SCF arasındaki yarışmada "elbette tarafsız kalacağım" ifadesini kullanmıştır (a.g.e., s. 409).
- 57 Tunçay, *Türkiye Cumburiyet'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, s. 273.
- Akyol, Taha, *Ama Hangi Atatürk* (İstanbul: Doğan Kitap, 2008).
- Ateş, Nevin Yurdsever, *Türkiye Cumburiyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumburiyet Fırkası* (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1994).
- Gözübüyük, A. Şeref ve Zekai Sezgin, 1924 *Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri* (Ankara: AÜSBF Yayını, 1957).
- Kansu, Aykut, 1908 *Devrimi* (İstanbul: İletişim, 2001).
- Koçak, Cemil, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumburiyet Fırkası* (İstanbul: İletişim, 2006).
- Linz, Juan J., *Totaliter ve Otoriter rejimler* (Çev.Ergun Özbudun) (Ankara: Liberte Yayınları, 2008).
- Okyar, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam* (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980).
- Öz, Esat, *Otoriterizm ve Siyaset: Türkiye'de Tek-parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)* (Ankara: Yetkin Yayınevi, 1996).
- Parla, Taha, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları, Cilt 1: Atatürk'ün Nutuk'u* (İstanbul: İletişim, 1991); Cilt 2: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (İstanbul: İletişim, 1991); Cilt 3: *Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u* (İstanbul: İletişim, 1992).
- Timur, Taner, *Türk Devrimi: Tarîhî Anlamı ve Felsefî Temeli* (Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayını, 1968).
- Tuncay, Mete. *Türkiye Cumburiyetinde Tek-Parti Rejiminin Kurulması (1923-1931)* (Ankara Yurt Yayınları, 1981).

7

Amaçlarımız

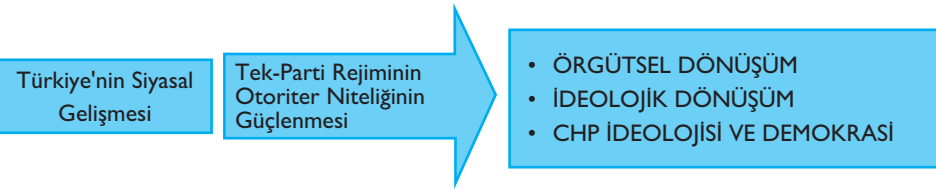
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- CHP yönetiminde gerçekleşen örgütsel değişimleri ve gerekçelerini açıklayabilecek,
- CHP yönetiminde gerçekleşen ideolojik değişimleri ve gerekçelerini açıklayabilecek,
- CHP yönetiminin demokrasiye bakış açısını saptayabilecek bilgi ve becerilere sahip olacaksınız.

Anahtar Kavramlar

- Plüralizm
- İdeolojik Dönüşüm
- Vesayetçi Demokrasi
- Sınırlı Plüralizm

İçindekiler

Tek-Parti Rejiminin Otoriter Niteliğinin Güçlenmesi

ÖRGÜTSEL DÖNÜŞÜM

SCF deneyiminin çok kısa zamanda ve başlangıçtaki yüksek beklentilere rağmen başarısızlıkla sonuçlanması, Türk tek-parti rejiminin evriminde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. SCF'nın bütün tahminleri üzerinde hızlı bir gelişme göstermesi ve CHF'nın tekeli konumunu tehdit edebileceği endişesi, CHP yönetimini, devrimlerin henüz yerleşmemiş olduğu teşhisiyle, rejimin otoriter niteliğini çok daha güçlendirecek bir dizi karar almaya sevk etmiştir. Gerek ideolojik, gerek örgütsel alanlarda, gerekse parti-devlet ve parti-toplum ilişkilerinde gerçekleştirilen değişiklikler, rejimin yapısını, totalitarizmden de bazı izler taşıyan, çok daha katı bir otoriter rejime dönüştürmüştür. Bunda, henüz devrimleri yeterince özümsememiş olduğuna kanaat getirilen halkın, daha etkili şekilde eğitilmesi ve mobilize edilmesi arzusu yanında, başta güçlü Genel Sekreter Recep Peker olmak üzere, Falih Rıfkı (Atay), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Yunus Nadi (Abalıoğlu) gibi önde gelen partili aydınların, Komünist ve Faşist totaliter rejimlerin etkin kitle mobilizasyonu yöntemleri takdirle anmaları ve Türkiye'nin onlardan örnek almasını savunmaları da, rol oynamış görünmektedir.¹ Meselâ Falih Rıfkı, Rusya gezisinden sonra yazdığı Yeni Rusya adlı kitabında şunları söylemektedir:

"Rusya'dan ben bir ders getiriyorum: Bu ders, Türk ibtilâlini organize etmek, yeni gençliği yetiştirmek ve Türk cemiyetini birkaç hamlede terbiye etmek usulleridir... Türkiye'nin iktisat ve inşaa plânını yapmak, İnkılâp Fırkasını komünist ve faşist, yani eski nizamdan yeni bir nizama geçen memleketlerin fırkalarından örnek alarak kurmak, bürokrasi yerine ibtilâlcî metodlar almak, hiç durmaksızın büyük yığınım terbiyesine geçmek".²

SCF denemesinin başarısızlıkla sonuçlanmasından hemen sonra Atatürk'ün uzun bir yurt gezisine çıkarak çeşitli halk gruplarıyla temas etmesi de, CHF'nın devrimleri halka benimsetmekteki görünür başarısızlığı karşısında, daha etkili bir örgütlenme ve mobilizasyon modeli arayışı olarak nitelendirilebilir.³

Örgütsel planda, yukarıda işaret edildiği gibi, parti politikaları doğrultusunda hareket eden fakat belli ölçüde özerkliğini koruyan Türk Ocaklarının lağvedilip yerine tamamen partiye bağlı Halkevlerinin kurulması, Halk Hatipleri Teşkilatının yaratılması, kitleleri eğitime ve mobilize etme amacına yönelik çabalar olarak kabul edilebilir. Ancak bunların yüksek düzeyde bir mobilizasyon sağlamadığına yukarıda değinmiştik.

1935 yılında toplanan Dördüncü Büyük Kongrede alınan kararların bir bakıma totaliter örgütlenme modelini yansıttığı söylenebilir.

Parti-devlet ilişkileri konusunda önemli bir değişiklik, 1935 yılında toplanan Dördüncü Büyük Kongrede gerçekleştirilmiştir. Buna göre, parti genel sekreterliği görevi İçişleri Bakanınca, parti il başkanlığı görevi valilerce yerine getirilecektir. Bu değişiklik parti-devlet kaynaşmasını daha ileri bir düzeye taşımaya açısından bir bakıma totaliter örgütlenme modelini çağrıştırmakla beraber, bunun parti örgütünü güçlendirdiği mi, yoksa zayıflattığı mı tartışılabilir. Hâkim görüş, sözkonusu değişikliğin partiyi büyük ölçüde bürokrasinin hegemonyası altına sokmuş ve dinamizmini büsbütün öldürmüştüğüdür. Nitekim, şikayetler üzerine, 1939 Kurultayında bu uygulamadan vazgeçilerek eski sisteme dönmüştür.⁴

Sınırlı Plüralizmin Tasfiyesi

Bilindiği gibi, Linz'e göre otoriter ve totaliter rejimleri ayırdeden kriterlerden biri, totaliter rejimlerin sosyal ve siyasal plüralizmi tümüyle yok etme çabalarına karşılık, otoriter rejimlerin özellikle siyasal olmayan alanlarda belli ölçüde bir sınırlı plüralizme izin vermeleridir. CHP yönetiminde de, 1931 yılına gelene kadar, yukarıda değindiğimiz bir sınırlı plüralizm yaşanmıştır. Siyasal muhalefetin 1925 yılında TCF'nin kapatılmasıyla tasfiye edilmiş olmasına karşılık, amaçları rejimin amaçlarıyla örtüşen fakat bir ölçüde özerkliğini koruyan Türk Ocakları gibi sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerine hoşgörü gösterilmiştir.

1931 ve sonrası, örgütsel ve ideolojik açılardan olduğu gibi, bu sınırlı plüralizmin tasfiyesi açısından da bir kırılma noktasıdır. Bu yeni politikanın en iyi ifadesini belki Atatürk'ün 25 Mart 1931 tarihli şu demecinde bulmak mümkündür:

*"Milletin taribinde bazı devirler vardır ki; muayyen maksatlara erebilmek için mad-dî ve manevî ne kadar kuvvet varsa hepsini bir araya toplamak ve aynı istikâmete sevk etmek lâzım gelir... Memleketin ve inkılâbın içerden ve dışardan gelebilecek tehlikelere karşı masuniyeti için bütün milliyetçi ve cumhuriyetçi kuvvetlerin bir yerde toplanması lâzımdır... Aynı cinsten olan kuvvetler müşterek gaye yolunda birleşmelidir."*⁵

Nitekim, bu telkinlerin etkisi altında, Türk Ocakları, Mason Cemiyeti ve Türk Kadınlar Birliği gibi sivil toplum kuruluşları, "kendi arzu ve iradeleriyle" kendilerini feshederek faaliyetlerine son vermişlerdir. Sınırlı plüralizmin tasfiyesine yönelik diğer adımlar arasında, 25 Temmuz 1931 tarihli ve 1881 sayılı Matbuat Kanunu ile Bakanlar Kuruluna "memleketin umumî siyasetine dokunacak neşriyattan dolayı" gazete ve dergileri kapatma yetkisinin verilmesi; 1933 üniversite reformu ile, rejimin ideolojik ilkelerini benimsememiş oldukları varsayılan öğretim üyelerinin tasfiye edilmesi sayılabilir.⁶

Bu otoriter tedbirler dizisinin en önemli halkalarından biri de, 1938 yılında çıkarılan 3959 sayılı Cemiyetler (Dernekler) Kanunudur. Bu kanun, getirdiği pek çok yasak arasında "sınıf esasına veya adına dayanan" dernekleri de yasaklamak suretiyle, meselâ sendikaların kurulmasını da imkânsızlaştırmıştır. Robert Bianchi'nin tesbit ettiği gibi, "Kemalist yönetimin son yılında kabul edilen aşırı yasakçı 1938 Cemiyetler Kanununun etkisiyle, derneklerin toplam sayısı 1938'deki bir avuç 205 kuruluştan, 1946'da mütevazı 820 sayısına çıkmıştır. Sosyal sınıf esasına dayanan derneklerin açıkça yasaklanmış olması sebebiyle, bu dönemdeki dernek hayatı esas itibarıyla, İstanbul, Ankara ve İzmir gibi metropoliten merkezlerde toplanmış mahallî spor klüplerinden ibaret kalmıştır".⁷

CHP tek-parti rejiminin, 1931'den sonra geçirdiği dönüşümün, gerek örgütsel, gerek ideolojik, gerekse sınırlı plüralizmin tasfiyesine yönelik tedbirler açısından, onu otoriter rejimden, totaliter-benzeri bir rejime dönüştürmüş olduğu ileri sürülebilir.

İDEOLOJİK DÖNÜŞÜM

1931 yılından itibaren parti, ideolojik açıdan da bir dönüşüm geçirmiş ve o zamana kadar daha çok, Linz'in kullandığı anlamda bir "zihniyet" niteliği taşıyan fikrî yapısı, daha katı bir ideolojiye dönüşmüştür. 1931 Büyük Kongresinde, daha önceden partinin ana ilkeleri olarak belirlenen cumhuriyetçilik, halkçılık, milliyetçilik ve lâiklik ilkelerine, devletçilik ve inkılâpçılık da ilâve edilerek altı ok tamamlanmış, 1937 Anayasa değişikliği ile de bu ilkeler Anayasa hükmü, diğer bir deyimle devletin resmî ideolojisi haline getirilmiştir. Bunun dışında, milliyetçilik ilkesi daha katı biçimde uygulanmış, halkçılık ilkesi Millî Mücadele yıllarındaki demokratik içeriğinden tamamen arındırılarak dayanışmacılık felsefesini yansıtacak şekilde tanımlanmış, tek-parti sistemi geçici bir zorunluluk olarak değil, ideal ve kalıcı bir model olarak sunulmuştur.

Milliyetçilik konusunda 1931 yılında kabul edilen CHF Programı, 1927 Nizamnamesinden farklı bir ifade kullanmamıştır. 1927 Nizamnamesinde "vatandaşlar arasında en kavi râbitanın dil birliği, his birliği, fikir birliği" olduğu ifade edilmiş, 1931 Programında da aynı doğrultuda olarak millet, "dil, kültür ve mefkûre birliği ile bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasî ve içtimaî hayat" tarzında tanımlanmıştır. 1935 parti programı da, bu tanımları sadece dilini öz Türkçeleştirme suretiyle tekrarlamıştır. Ayrıca, 1931 ve 1935 Programlarında, milliyetçiliğin şovenist anlamda kullanılmadığını gösteren şu ifadeler de yer almıştır: "Fırka, terakki ve inkişaf yolunda ve beynelmîlî temas ve münasebetlerde bütün muasır milletlere muvazi ve onlarla bir ahenkte yürümekle beraber Türk içtimaî heyetinin hususî seciyelerini ve başlı başına müstakil hüviyetini mahfuz tutmayı esas sayar".⁸

Bu ifadeler, CHP'nin millet tanımının, esas itibariyle sübjektif millet anlayışına uygun düştüğü, ırksal, etnik veya dinsel çağrışımlara yol açmadığı; diğer çağdaş milletlerle eşit şartlar içerisinde "âhenk" li ilişkiler sürdürmeyi amaçladığı anlamına gelmektedir. Atatürk'ün Medenî Bilgiler kitabında verdiği millet tanımı da, bu anlayışa uygundur: "Bir harstan (kültürden) olan insanlardan mürekkep cemiyete millet denir, dersek milletin en kısa tarifini yapmış oluruz". Atatürk bu kısa tanımları şu şekilde genişletmiştir:

- a) Zengin bir bâtırâ mirasına sabîp bulunan;*
b) Beraber yaşamak hususunda müşterek arzu ve muvafakatte samimî olan;
c) Ve sabîp olunan mirasın muhafazasına beraber devam hususunda iradeleri müşterek olan insanların birleşmesinden meydana gelen cemiyete millet namı verilir. Bu tarif tetkik olunursa, bir milleti teşkil eden insanların rabitalarındaki kıymet, kuvvet ve vicdan hürriyetiyle insanî hisse gösterilen riayet, kendiliğinden anlaşılır. Gerçekten, maziden müşterek zafer ve yeis mirası; istikbalde gerçekleştirilecek aynı program, beraber sevinmiş olmak, beraber aynı ümitleri beslemiş olmak; bunlar el-bette bugünün medenî zihniyetinde, diğer her türlü şartların üstünde mâna ve şümül alır".⁹

Görülüyor ki, bu tanım, esas itibariyle, Ernest Renan'ın sübjektif millet anlayışına uygundur. Fakat dil ve kültür birliği üzerindeki vurgulamanın, dilsel ve kültürel çeşitliliğin tanınmasını ve korunmasını güçleştirdiği de açıktır. Nitekim Atatürk'e göre, "Türk dili Türk milleti için mukaddes bir hazinedir. Çünkü Türk milleti geçirdiği nihayetsiz badireler içinde, ahlâkının, an'anelerinin, hâtralarının, menfaatlerinin, elhâsıl bugün kendi milliyetini yapan her şeyin dili sayesinde muhafaza olduğunu görüyor. Türk dili, Türk milletinin kalbidir; zihnidir".¹⁰ Keza, Ata-

CHP'nin ana ilkeleri olarak cumhuriyetçilik, halkçılık, milliyetçilik, lâiklik, devletçilik ve inkılâpçılık belirlenmiştir.

türk'ün etnik farklılıklara ve bilinçlere sıcak bakmadığı da, onun şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

*“Bugünkü Türk milleti siyasî ve içtimaî camiası içinde kendilerine kürtlük fikri, çerkeslik fikri ve hattâ lâzlık fikri veya boşnaklık fikri propaganda edilmek istenmiş vatandaş ve millettaşlarımız vardır. Fakat mazinin istibdat devirleri mabsulü olan bu yanlış tevsimler (adlandırmalar), birkaç düşman âleti, mürteci beyinsizlerden mada hiçbir millet ferdi üzerinde teallüden (kederlenmeden) başka bir tesir hâsıl etmemiştir. Çünkü, bu millet efradı da umum Türk camiası gibi aynı müşterek maziye, tarihe, ablâka, hukuka sabip bulunuyorlar”.*¹¹

Tek-parti rejiminin millet ve milliyetçilik anlayışının, ana çizgileri itibariyle, kültürel ya da sübjektif millet anlayışına uygun olmasına rağmen, 1930'lar ve 1940'lardaki bazı uygulamaların, şoven hattâ ırkçı unsurlardan tümüyle arınmış olduğunu iddia etmek güçtür. Baskın Oran, “dil ve tarih girişimlerinde milliyetçiliğin şovenlik ve hattâ ırkçılıkla olan sınırı oldukça oynak ve ince olmuştur” sonucuna varmıştır.¹² Bunun kanıtları arasında Türk Tarih tezi, Güneş Dil Teorisi, “Vatandaş Türkçe konuş” kampanyaları, askerî okullara girmenin “Öz Türk ırkından” olmak şartına bağlanmış olması, Türk ırkının antropolojik özellikleri konusundaki araştırmaların teşvik edilmesi, 1927 Şark Islahat Planı, 1934 tarihli İskân Kanunu, 1935 tarihli Tunceli Kanunu, Trakya'daki 1934 Yahudi pogromları, 1942-1943 Varlık vergisi v.b. sayılabilir.¹³ Belki bu anlayışın en tipik ifadeleri, CHP'nin önde gelen bakan ve ideologlarından Mahmut Esat Bozkurt'un “bu memleketin efendisi Türktür. Öz Türk olmayanların Türk vatanında bir hakkı vardır, o da hizmetçi olmaktır, köle olmaktır”¹⁴ yolundaki sözleri; Parti Genel Sekreteri Recep Peker'in İnkılâp Dersleri'ndeki “insanlık tarihi yirminci yüzyıla açılırken en büyük imha vasıtaları ve en ezici hâdiselerle bile bozulması mümkün olmayan tek bir şey, Türk kanı, bütün bu güürültüler içinde temiz kalmıştı... Dünyaya batırlık örneği gösteren Osmanlı ordusunun yüksekliği... bu orduları yaratan bay Türk Ulusu'nun kanındaki yücelikten ileri geliyordu”¹⁵ yollu ifadeleridir. Taha Parla'ya göre, “Cumhuriyet şefleri ve altşefleri, Gökalp'in milliyetçiliğini aşarak, bu tür bir dışlayıcı etnik milliyetçiliğin ideolojisini yapmışlardır... ‘Halkçılık’ ilkesiyle toplumu tam bir çıkarlar uyumu içinde bulunan monolitik, kaynaşmış bir kitle olarak gören Kemalizm'in ‘Milliyetçilik’ ilkesi, azınlıklar konusunda buna paralel bir etnik egemenlik-tekelcilik-dışlayıcılık boyutu taşır... Millî kültür zaten öyle tanımlanıyor ki, etnik kökenli çok-kültürlülüğe yer bırakmıyor. Egemen bir millî kültürün yanında/içinde yaşayabilecek başka kültürel özelliklere alan kalmıyor. Monolitik millet-halk ve kültür birliği yaklaşımı, etnik çoğulluğun inkârına varıyor. Kültürel Türk milliyetçiliği, dışlayıcı-tekçi bir etnik Türk milliyetçiliğine dönüşüyor”.¹⁶

Ancak, 1931-sonrasında CHP ideolojisinde görülen en önemli değişiklik, muhtemelen, bu ideolojinin halkçılık boyutuna ilişkindir. Millî Mücadele yıllarında halk egemenliği, onun hemen sonrasında kanun önünde eşitlik ve her türlü ayrıcalığın reddi anlamında kullanıldığını gördüğümüz bu ilke, 1931 Parti Programı ile birlikte, özü itibariyle antidemokratik bir dayanışmacılık doktrinine dönüşmüştür. 1931 CHF Programı, halkçılığı şöyle tanımlamaktadır:

“Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdî ve içtimaî hayat için iş bölümü itibariyle muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telâkki etmek esas prensiplerimizdendir.

a) Küçük çiftçiler,

b) Küçük sanayi erbabı ve esnaf,

c) Amele ve işçi,

ç) Serbest meslek erbabı, büyük arazi ve iş sahipleri ve tüccar, Türk camiasını teşkil eden başlıca çalışma zümreleridir. Bunların her birinin çalışması, diğerinin ve umumî camianın hayat ve saadeti için zarurîdir. Fırkamızın bu prensiple istibdaf ettiği gaye sınıf mücadelesi yerine içtimâî intizam ve tesanüt temin etmek ve birbirini nakzetmeyecek surette menfaatlerde âbenk tesis eylemektir. Menfaatler kabiliyet ve çalışma derecesiyle mütenasip olur".¹⁷

Parti Genel Sekreteri Recep Peker'in halkçılık ilkesine ilişkin açıklamaları da, tamamen aynı yöndedir:

"Filbakiyka biz memleketin saadetini, vatandaşlardan birinin menfaati ötekini sel-beden sınıf zibniyetinin hâkimiyeti altında yaşamamasında görüyoruz... Bir vatan içinde menfaatler, mulaka bazı vasıfların benzeyişi ve müşterekleşmesi iddiasından gidilerek sınıflaşmak yolu ile temin edilemez... Bütün dünyada görülen misallere bakarsak sınıflaşma fikri, insafsız, ibtirash ve taassuplu bir sınıf mücadelesini ve bu da vatandaşların mütemadî çatışmasını doğuruyor. Bu çatışma, bir devletin yaşamasında ve tehlikelerden korunmasında en büyük kuvvet olan millî birliği ve milliyet fikirlerini yavaş yavaş tabrip ediyor... Bu sebeple biz, sınıflaşmayı reddediyor ve bunun yerine milletçe kütleleşmek fikrini müdafaa ediyoruz".¹⁸

Bu halkçılık anlayışının, dayanışmacı ve korporatist nitelikte olduğunda kuşku yoktur. Parla'nın sözleriyle, "sınıfların siyasi mücadelesi şöyle dursun, sınıfların çıkar çatışmasını hattâ varlığını bile reddeden, iş kollarının ya da meslek zümrelerinin çıkar birliğini ve tek-parti çatısı altında hepsinin birlikte ve uyum içinde temsil edildiğini ilan eden bu korporatist halkçılık... hem anti-liberal hem anti-sosyal bir halkçılıktır... Durkheimcı-Gökalpçı solidarist korporatizmin, hem bir sosyolojik teori olarak, hem de bir siyasi teori-ideoloji olarak bundan daha özlü, reçetevari bir tanımı olamaz".¹⁹

Bu dayanışmacı ve korporatist halkçılık anlayışının, farklı ekonomik menfaatleri bağdaştırmak ve uyumlaştırmak amacıyla, devletin ekonomik hayatta önemli ve aktif bir rol oynamasını gerektireceği açıktır. Bu, Parti Programına 1931 yılında devletçilik ilkesinin eklenmesini de açıklamaktadır. 1931 Programında devletçilik, ekonomik yönüyle ve oldukça ılımlı terimlerle ifade edilmiştir: "Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mâmuriyete eriştirmek için memleketin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde -bilhassa iktisadî sahada- Devleti fiilen alâkadar etmek mühim esaslarımızdandır". Bu anlamıyla devletçilik, özellikle özel teşebbüsün giremediği veya girmek istemediği alanlarda, hızlı sanayileşmeyi sağlayacak bir devlet teşebbüsçülüğünü ifade eden bir "kalkınmacı" (*developmentalist*) doktrin olarak kabul edilebilir. Bu politikanın içeriğinin, ihtiyaçlara ve konjonktüre bağlı olarak hayli esnek nitelik taşıyacağı, zaten uygulamada da böyle olduğu söylenebilir.

Ancak CHP doktrininde devletçiliğin, sırf bir ekonomik kalkınmacılık politikası olmanın ötesine geçen daha derin bir anlamı vardır. Yukarıda değinildiği gibi, halkçılık ilkesinin doğal ve zorunlu sonucu, devletin, çeşitli menfaatlerin bağdaştırılmasında ve uyumlaştırılmasında aktif bir rol yüklenmesidir. Atatürk, 1931 yılındaki bir konuşmasında, devletçiliğin Türk halkının tabiatına uygunluğunu şu sözlerle ifade etmiştir: "Fırkamızın takip ettiği program... iktisadî nokta-i nazardan

devletçidir... Halkımız tab'an devletçidir ki, her türlü ihtiyacı devletten talebetmek için kendisinde bir hak görüyor. Bu itibarla milletimizin tabayii (tabiati) ile firkamızın programında tamamiyle bir mutabakat vardır... (S)iyasi firkalar, mahdut maksatlarla teşekkül ederler... Halbuki bizim firkamız böyle mahdut bir nazar takibeden bir teşekkül değildir. Bilâkis her sınıf halkın menfaatlerini müsavi bir surette, bir diğerini mutazarır etmeden temin etmeyi istihdaf eden bir teşekküldür".²⁰

Benzer şekilde Genel Sekreter Recep Peker, 1935 yılındaki program açıklamasında, CHP'nin halkçılık anlayışının sınıf mücadelesini reddettiğine değinerek, devlete düşen menfaatlerin uyumlulaştırılması fonksiyonunu şöyle tanımlamıştır:

"Bir taraftan işçilerin çokluğa ve parti kuvvetine dayanan kuvvetle ulusal çalışmanın abengini bozacak zorlu hareketlerine ve öte taraftan sermaye sahiplerinin, büyük iş sahiplerinin para ve varlık gücüne dayanarak işçilerinin haklarını çiğnemesine yol bırakmıyoruz. Binaenaleyh sınıf kavgası, tahakküm, imtiyaz zibniyetlerini kökünden silen bir zibniyet, bu memleketin zibniyetini tamamlayacaktır... (Y)eni doğan bu işçi sınıfının patronlarla münasebatı noktasında... abenk, anlaşma, uyuşma haline irca ediyor. Aralarında uyuşma yolu yetmezse devletin koyacağı bakem yolu çatışmaları önliyecektir. Programda Türkiyede grev ve lok-avt sınıf çarpışması yasak edilecektir... Türkiyede istismarcı yolda çalışacak tröstler ve karteller de yasak olacaktır... (B)iz Türk varlığında bu müstabsiller-müsteblikler çatışmasına da yer vermeyeceğiz... Türkiyede teklerin menfaati umumun menfaati sınırı içinde bulunacaktır".²¹

Görülüyor ki, CHP'nin dayanışmacı-korportatist halkçılığı, gerek liberal kapitalizmden, gerek sosyalizmden farklı ve onlardan üstün bir "üçüncü yol" olarak takdim edilmektedir. Bu üçüncü yolun faşist korporatizme ne ölçüde benzer ve ne ölçüde ondan farklı olduğu tartışılabilir. Parla'ya göre, "C.H.P. devresi kapanmış, tam faşist bir ideoloji ve rejime sahip değildi... (R)ejim ve daha çok da ideoloji planında yer yer faşizm boyutları ve açılımları vardı, ama net bilançoda korporatizmin faşist değil solidarist alt-türüne yakındı. Korporatizmi, dar anlamda korporatif/korporasyoncu faşist alt-türe dönüşmemişti; ama daha yumuşak solidarist-dayanışmacı alt-türün tüm özelliklerini de taşıyordu".²²

Aslında Peker de, yukarıda değinilen konuşmasında, CHP'nin halkçılığı ile İtalyan tipi faşist korporatizm arasına mesafe koymaya özen göstermiştir. Ona göre, "acaba korporatif bir devlet düşüncesi mi hâkimdir fikri hatıra gelebilir. Bunu da karşılamak için programımızda bir önemli madde vardır... Türkiyede istismarcı yolda çalışacak tröstler ve karteller de yasak olacaktır".²³ Parla, Peker'in ifadesini "kendi başına ilginç bir nokta" olarak nitelendirerek şunları söylemektedir:

"En azından, tehlikeli sulara yaklaşmış olduğunun farkında. İkincisi, o dönemin birçok solidarist ve faşist korporatif 'üçüncü yol' olma iddiasındaki rejim, ideoloji ve ideologlarında görülen 'bizimki farklı, bizimki özgün' sendromunu da görüyor olabiliriz burada. Bu, tamamen farklı ya da karşıt olma iddiası değil, anti-liberal ve anti-sosyalist olma ekseninde birleşen, geniş bir üçüncü yol (tertium genus) kategorisi içindeki iç ve küçük farklılıkların siyasî-ideolojik narizmi".²⁴

Bu görüşler ışığında devletçilik ilkesini, sadece kalkınmacı bir ekonomik politika anlayışı olarak değil, dayanışmacı halkçılık ideolojisinin zorunlu bir sonucu ve tamamlayıcısı olarak görmek gerekir. Gene Parla'nın belirttiği gibi,

*“C.H.P. ’nin... devletçiliği, iktisadi alanda ılımlı olabilir, ama devletçilik, devlet güdümü ve denetimi, kültür ve eğitimi de içine alacaktır. Kemalist devletçilik bu bakımdan ‘ılımlı iktisadî devletçilik’ten ibaret değildir. Entegralist ve totaliter boyutları da olan, bir idarî-siyasî devletçiliktir aynı zamanda. Bu boyutların bir kısmı tam bir kısmı yarım kurumlaşmış, bir kısmı ideolojik planda tasavvurlar olarak kalmıştır”.*²⁵

Halkçılık ilkesinin 1931’den itibaren geçirdiği dönüşümün, konumuz açısından en önemli yanı, o zamana kadar teorik bir meşruluk temeline oturtulmamış olan tek-parti yönetiminin, artık ideal ve kalıcı bir model olarak sunulmaya başlanmış olmasıdır. Bu noktanın tartışılması, şüphesiz, CHP ideolojisi ile demokrasi arasındaki sorunlu ilişkinin aydınlatılmasına da yardımcı olacaktır.

CHP İDEOLOJİSİ VE DEMOKRASİ

Yukarıda görüldüğü gibi, CHP’nin halkçılık ve milliyetçilik ilkeleri, halkı, aynı dil, kültür ve ideali paylaşan, menfaatleri arasında derin çatışmalar bulunmayan uyumlu ve yekpâre bir kitle olarak tasavvur etmiştir. Bu halk anlayışının çoğulcu bir parti sistemini meşrulaştırabileceğini söylemek güçtür. Çok-partili sistemin reddedilişindeki temel meşrulaştırıcı gerekçe, başka ülkelerde siyasal partilerin, değişik sınıfların menfaatlerini temsil etmek üzere ortaya çıkmış oldukları, Türkiye’de ise böyle bir sınıf farklılaşması olmadığına göre, çok-partili sistemin de gerekli olmadığıdır. Nitekim Atatürk, daha HF kurulmadan yaptığı konuşmalarda bu görüşü açıkça ifade etmiştir:

“Bu milletin siyasî fırkalarından çok canı yanmıştır. Şunu arz edeyim ki, memaliki sairede fırkalar bebemabal iktisadî maksatlar üzerine teessüs etmiş ve etmektedir. Çünkü o memleketlerde muhtelif sınıflar vardır. Bir sınıfın menfaatini muhafaza için teşekkül eden siyasî bir fırkaya mukabil diğer bir sınıfın menfaatini muhafaza maksadıyla bir fırka teşekkül eder. Bu pek tabiidir. Güya bizim memleketimizde de ayrı ayrı sınıflar varmış gibi teessüs eden siyasî fırkalar yüzünden şabit olduğumuz neticeler malûmdur. Halbuki Halk Fırkası dediğimiz zaman bunun içinde bir kısım değil, bütün millet dabilirdir. Bir defa balkımızı gözden geçirelim. Biliyorsunuz ki, memleketimiz çiftçi memleketidir. O halde milletimizin ekseriyeti âzimesi çiftçi ve çobandır. Bu böyle olunca buna karşı büyük arazi ve çiftlik sahipleri vâridi hatır olur. Bizde büyük araziye kaç kişi malikidir? Bu arazinin miktarı nedir? Tetkik edilirse görülür ki, memleketimizin vüsatine nazaran hiç kimse büyük araziye malik değildir. Binaenaleyh bu arazi sahipleri de himaye edilecek insanlardır. Sonra sanat sahipleriyle kasabalarda ticaret eden küçük tüccaran gelir. Bittabi bunların menfaatlerini, bal ve âtilerini temin ve muhafaza mecburiyetindeyiz. Çiftçilerin karşısında olduğunu farzettığımız büyük arazi sahipleri gibi bu ticaret erbabının karşısında da büyük sermaye sahibi insanlar yoktur. Kaç milyonerimiz var? Hiç. Binaenaleyh biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilâkis memleketimizde birçok milyonerlerin, hattâ milyarderlerin yetişmesine çalışacağız. Sonra amele gelir. Bugün memleketimizde fabrika, imalâthane vesaire gibi müessesat çok mabduttur. Mevcut amelemizin miktarı yirmi bini geçmez. Halbuki memleketi taali eylemek için çok fabrikalara muhtacdır. Bunun için de amele lâzımdır. Binaenaleyh tarlada çalışan çiftçilerden farklı olmayan ameleyi de himaye ve siyanet etmek icabeder. Bundan sonra münevveran ve ulema denilen zevat gelir. Bu münevveran ve ulema kendi kendilerine toplanıp halka düşman olabilir mi? Bunlara terettüp eden vazife, halkın içine girerek onları irşat ve ilâ etmek ve onlara terakki ve temeddünde pişva olmaktır. İşte ben mil-

Otoriter rejimlerle totaliter rejimler arasındaki geçişler, demokrasiden otoritarizme geçişteki gibi temel bir kesinti göstermemekte; nadir istisnalar bir yana, zora dayanan değişimler, iç savaşlar ve askerî darbeler söz konusu olmamaktadır. Sınırın belirsizliği, bu ikisi arasındaki gri bölgeyi tasvir etmek üzere, totalitarizm-benzeri, totalitarizm-sonrası, rasyonelleştirilmiş totalitarizm, terörsüz totalitarizm, vb. deyimlerin gitgide daha çok kullanılır olmasından da anlaşılmalıdır.

Türkiye'de diğer ülkeler gibi değişik sınıfların menfaatlerini temsil eden sınıfsal farklılaşmanın olmaması nedeniyle çok-partili sisteme gerek olmadığı düşünülmüştür.

letimizi böyle görüyorum. Binaenaleyh mesaliki muhtelif erbabının menafii yekdiğerine memzuç olduğundan (çeşitli meslekler mensuplarının menfaatleri birbirleriyle uyumlu olduğundan) onları sınıflara ayırmak imkânı yoktur ve beyeti umumiyesi halktan ibarettir".²⁶

Atatürk'ün bu yöndeki beyanlarına daha birçok örnek verilebilir. Meselâ 16.1.1923 tarihinde İstanbul gazeteleri temsilcilerine şunları söylemiştir:

"(B)ütün sunufu (sınıfları) yekdiğerine lâzımı gayrı müfarik (birbirinden ayrılmaz) olan, çünkü menfaatleri de yekdiğerinden tebalüf eylemeyen (çelişmeyen), halkımızın müşterek ve umumî olan menafi ve saadetini temin için 'Halk Fırkası' namı altında bir fırka teşkili tasavvur edilmektedir. Fakat millî maksatlardan ziyade şabsî menfaatler esasına müstenit siyâsî teşekküllerden ve bu teşekküllerin içfallerinden, müsademelerinden tevellüt etmiş (doğmuş) olan tarzların elân cezasını çekmekte olan milleti aynı mahiyette bir takım bisût iştigallere sevk etmek kadar kebairden (büyük) günah yoktur... (Dsmi fırka olan halk teşekkülünden maksat evlâdı milletten bir kısmının, sunufu abaliden bazılarının, diğer evlâd ve sunufun zararına menafii temin etmek değildir. Belki birbirinden ayrı ve hariç olmayıp halk namı altında bulunan umum milleti müşterek ve müttebit bir surette müşterek ve umumî olan refahı hakikiye isal için faaliyete getirmektir".²⁷

Ancak belirtmek gerekir ki, 1931 öncesindeki bu ifadeler, çok-partili demokratik sistemin ilkesel ve ideolojik planda kategorik olarak reddedilmesi anlamını taşımamaktadır. Tek-parti yönetimi, daha çok, ülkenin o günkü gelişme düzeyi itibarıyla menfaatleri birbiriyle çatışan sınıfların mevcut olmaması ve ortaya çıkabilecek menfaat farklarının solidarist bir devlet anlayışı içinde uyumlaştırılabileceği gibi daha pragmatik gerekçelerle meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Nitekim 1930 yılında bizzat Atatürk'ün teşvikiyle SCF'nin kurulmuş olması, çok-parti sisteminin ilke olarak reddedilmediğinin bir kanıtıdır. Rejimin kırmızı çizgileri olan cumhuriyetçilik, lâiklik ve milliyetçilik sınırları içinde sâdık bir muhalefet partisinin faydalı bir denetim ve eleştiri fonksiyonu ifa edebileceği düşünülmüştür.

Bu deneyin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından otoriter rejimin güçlenmesi safhasında ise, tek-parti sisteminin kalıcı ve ideal olarak takdim edildiği, liberal demokratik devlet anlayışına çok daha ideolojik ifadelerle saldırıldığı görülmektedir. Liberalizmin bu keskin reddiyesinin en iyi örneklerinden birini, Recep Peker'in 1935 tarihli Program açıklamasında bulmak mümkündür. Ona göre, liberal devlette:

"Haklarda hürriyetin suiistimali insanları yıkıp çürüten bir anarşi devrine götürdü. Herkes kendini hür sayıyor, kendi varlığının hürriyetini sınırsız bir genişlikte kullanırken kendi öz varlığının yanında bütün tek varlıkların yekûnunu da korumak ödevinde bulunan devlet kudretinin masuniyeti hiç göz önüne alınmıyordu... Bunun neticesinde bütün hakları çiğnenenler, liberalizmin yaptığı çatışmalardan doğan büyük nefret duyguları içinde karşı karşıya cepbeler kurdular, boğuşular, insan yığınları ardi arası gelmiyen bir kavga içinde yaşadılar. Liberal devlet sinesinde her türlü zarar ve karışıklık unsurları yaşamaya müsaid bir zemin buldu... (L)iberal devlet tipinin de bütün bu sebeplerle artık can çekişmekte olduğunu söylemeliyim. Feodal devlet battı, onun yerine gelen liberal devlet de kendi içinde tefessüh neticesinde dünyanın her yerinde çöküyor".²⁸

Peker'in aynı açıklamasında demokrasi konusunda kullandığı şu ifadeler de aynı doğrultudadır.

“Demokrasi bir nas, bir âyet değildir. Bir rub, bir espri ve bir mânâdır. Yapılan işler akıl denilen bir süzgeçten geçirildikten sonra muhit denilen bir icaba uydurulduktan sonra tatbik edilirse fayda verir, kök tutar. Zigana dağının üzerine portakal ağacı dikilmez. Biz filân millet veyabud filân yerde böyle yapmışlar, biz de aynını tatbik edelim, diyenlerden değiliz. Biz memleketimize uygun olan ulus işine elvereni tatbik ederiz ve ulus işlerinde taklid ve dış görünüşle beğendirme yerine hayata uygun yolları doğru buluruz.”²⁹

Peker’in bu sözleri ile, günümüzde de sık sık işittiğimiz, “Türkiye’nin kendisine özgü şartları”, “bize özgü bir demokrasi” gibi ifadeler arasındaki benzerlik ilgi çekicidir.

Gene 1943 yılında parti tarafından yayınlanan Yirmi Yıl İçinde Cumhuriyet Halk Partisi başlıklı broşürde CHP, dünya milletlerine bir örnek olarak gösterilmektedir:

“Eminiz ki yirminci asırda da Türkün devlet ve rejim telâkkisi, gene dünya milletlerinin bir çoğu üzerinde söylenerek veya söylenmiyerek örnek gibi görülecektir. Şimdiden olaylara dayanarak bu tesirleri incelemek ilim adamları için ilgi çekici bir konu olsa gerekir.”³⁰

Bu dönemde, tek-parti sisteminin gelip geçici bir zorunluluk değil, ideal ve kalıcı bir sistem olarak sunulduğu da görülmektedir. Meselâ partinin 1935 Programının girişinde, “yalnız bir kaç yıl için değil, geleceği de kapsayan tasarılarımızın ana hatları burada toplu olarak yazılmıştır. Partinin güttüğü bütün bu esaslar, Kamilizm prensipleridir” ifadesi kullanılmıştır.³¹ Aynı doğrultuda Başbakan Refik Saydam, Beşinci Büyük Kurultay’ın (1939) açılış vesilesiyle şunları söylemiştir: “C.H.P.’nin, başka memleketlerdeki klâsik partilere hiç benzemeyen bir hususiyeti vardır. C.H.P., yeni Türk varlığı ile beraber doğmuş, beraber yürümüş ve bütün dünyada hayranlık yaratan muazzam eseri başarmıştır. C.H.P. demek Türk Devleti demektir; bu mefhumlar birbirine o kadar sıkı şekilde bağlıdır ki, birini diğerinden ayırmak imkânsızdır”. İsmet İnönü de 1943 yılındaki bir konuşmasında, “Partimizin, yer yüzünün en ileri kurumu olduğunu söylemeye hakkımız vardır” sözleri ile Türk tek-parti sistemini idealleştirmişti.³²

SCF deneyiminin sonundan itibaren CHP’nin otoriter karakterinin yoğunlaşması, iç ve dış sebeplerle açıklanabilir. İç sebepler arasında, SCF deneyiminin uyardığı büyük halk ilgisinin, CHP yöneticilerinde bir alarm duygusu yaratmış, devrimlerin henüz yeterince benimsenmemiş olduğu düşüncesini uyandırmış olması zikredilebilir. Bu tesbitle birlikte, partinin gerek ideolojik, gerek örgütsel açıdan güçlendirilmesi, halk kitlelerinin siyasal eğitimine daha fazla ağırlık verilmesi zorunlu görülmüştür. Dış faktörler arasında ise, faşizmin yükselen câzibesini, Avrupa’nın birçok ülkesinde faşist veya faşist-benzeri rejimlerin kurulması, bunlara Avrupa’nın en güçlü devletlerinden Almanya’nın da katılması, liberal demokrasilerin bütün dünyada gerileme süreci içinde bulunması³³ sayılabilir. Sovyetler Birliği de, ideolojik yönden olmamakla birlikte, kitle mobilizasyonunu ve hızlı ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmedeki başarısı nedeniyle, her zaman için ilgi çekici bir örnek olmuştur. Bu dönemde çeşitli parti yetkilileri, milletvekilleri ve aydınların, faşizme açık bir sempati ifade eden konuşma ve yazıları bilinmektedir.³⁴

Taha Parla, 1930’lardaki dönüşümün, görüldüğü kadar radikal olmadığını, özellikle bu süreçte Recep Peker’e izafe edilen rolün abartılı olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, CHP ideolojisindeki otoriter öz, ilk yıllardan beri mevcuttu.

Peker ise, “Atatürk’ün ve C.H.P.’nin kurumsal ideolojisinin sadık bir temsilcisidir. Yaptığı açıklamalar, kişisel, idiyosinkratik eklemeler ve sapmalar değil; Kemalist C.H.P. ideolojisini açan, açımlayan, ruhunu ve mantıksal uzantılarını sergileyen görüşlerdir... Kısacası elimizdeki veriler, Peker’in kişisel faşizan sapmasını kanıtlamıyor, Kemalist C.H.P.’nin bu yöndeki kurumsal kaymasına işaret ediyor.”³⁵

Bütün bu görüşlerde önemli gerçek payı bulunmakla beraber, CHP ideolojisinin demokrasiye bakışında bir iç çelişki olduğu da inkâr edilemez. CHP tek-parti rejiminin, nihaî amacı baştan beri normal bir demokrasiye geçmek olan, tek-partiyi gelip geçici bir zorunluluk olarak gören bir “vesayetçi demokrasi” olduğu tezi elbette abartmalıdır. Ancak onun, demokrasi hedefini ileriye dönük olarak kategorik biçimde reddettiği iddiası da, çok inandırıcı değildir. Bu dönemi inceleyen yazarlar, farklı olgulara ve farklı ifadelere dayanarak farklı sonuçlara varmışlardır. Türk yazarları arasında hâkim olan³⁶ birinci tez, belki en güçlü ifadesini ünlü Fransız siyasal bilimcisi Maurice Duverger’in *Siyasal Partiler* adlı baş yapıtında bulmaktadır. Yazara göre,

“(B)azı tek partiler, gerek felsefeleri gerek yapıları bakımından gerçek anlamda totaliter değildir. Bunun en iyi örneğini, 1923’ten 1946’ya kadar Türkiye’de tek parti olarak faaliyet göstermiş bulunan Cumhuriyet Halk Partisi sağlamaktadır. Bu partinin başta gelen özelliği, demokratik ideolojisindedir. Bu ideoloji, hiç bir zaman, Faşist ya da Komünist kardeşleri gibi, bir Tarikat ya da Kilise niteliği taşımamış; üyelerine bir iman ya da bir mistik empoze etmemiştir; Kemalist devrim, özü bakımından pragmatiktir. Ödevi, Orta-Doğu uluslarının modernleşmesini önleyen başlıca engele, yani İslâmiyete karşı mücadele ederek, Türkiye’yi ‘Batılaştırmak’ olmuştur. Partinin yönetici kadrolarının anti-klerikal ve akılcı tutumu, onları açıkça ondokuzuncu yüzyıl Liberalizmine yaklaştırmıştır; milliyetçilikleri bile, 1848’de Avrupa’yı çalkalandırmış olan akımdan pek farklı değildir... Faşist rejimlerde her gün rastlanan otorite savunusunun yerini, Kemalist Türkiye’de demokrasi savunusu almıştır; bu da, ‘balkçı’ ya da ‘sosyal’ diye nitelendirilen ‘yeni’ bir demokrasi değil, geleneksel siyasal demokrasidir... Türk tek-parti sistemi, hiç bir zaman bir tek parti doktrinine dayanmamış; tekele resmî bir nitelik vermemiş; onu, sınıfsız bir toplumun varlığıyla ya da parlamenter çekişmeleri ve liberal demokrasiyi ortadan kaldırma arzusuyla meşrulaştırmaya çalışmamıştır. Sabip olduğu tekelden dolayı daima rabatsızlık, bat-tâ utanç duymuştur. Türk tek partisi, bir suçlu vicdanına sabip olmuş ve bu noktada, kendilerini taklid edilmesi gereken modeller olarak gösteren Faşist ya da Komünist kardeşlerinden ayrılmıştır. Parti liderlerinin gözünde tekel, Türkiye’deki özel siyasal durumun bir sonucu olmuş ve çok-partili sistem ideal olmakta devam etmiştir... ‘Potansiyel demokrasi’ fikri tebessümle karşılanabilir; plûralizm yönünde gelişen bir tek parti fikri, şüpbe uyandırabilir. Ancak her iki fikir de, olgusal bir temele dayanmaktadır. Bu temel, 1950’de muhalefetin barışçı zaferiyle sonuçlanan, 1923-sonrası Türk evrimidir: Türkiye, engelsiz ve sıkıntısız şekilde, tek-parti sisteminden plûralizme geçmiştir.”³⁷

Gerçekten, CHP düşüncesinde, bir yandan Türk tek-parti sistemi yüceltilirken, öte yandan bundan dolayı bir nevi suçluluk duygusu hissedildiğine dair işaretler vardır. Bunun en iyi örneklerinden biri, Atatürk’ün Fethi Bey’e söylediği, yukarıda alıntılıdığımız şu cümledir: “Bugünkü manzaramız aşağı yukarı bir *dictature* manzarasıdır. Vakıta bir meclis vardır. Fakat dahilde ve hariçte bize diktatör nazarıyla bakıyorlar. Halbuki ben Cumhuriyeti şahsî menfaatlerim için yapmadım. Hepimiz fâniyiz. Ben öldükten sonra arkamda kalacak müessesese bir istibdat müessesesidir.

Ben ise millete miras olarak bir istibdat müessesesi bırakmak ve tarihe o suretle geçmek istemiyorum”.³⁸ İnönü de, demokrasiye geçişten yıllar sonra aynı duyguyu şu şekilde ifade etmişti: “Etrafımızdaki memleketlerin serbest seçimler yaptıklarını görür ve utancımın odamın duvarlarına bakamazdım.”³⁹

Gene bir yandan tek-parti yüceltilirken, Atatürk’ün kendi el yazılarından oluşan ve onun emriyle 1931 yılında okullarda okutulmak üzere basılan *Medenî Bilgiler* kitabında demokrasinin güçlü şekilde övülmüş olması ilginçtir. Atatürk’e göre,

*“Demokrasi esasına müstenit hükûmetlerde, hâkimiyet, balka, balkın ekseriyetine aittir. Demokrasi prensibi, hâkimiyetin millette olduğunu, başka yerde olmayacağını iltizam eder. Bu suretle demokrasi prensibi, siyasî kuvvetin, hâkimiyetin menşesine ve meşruiyetine temas etmektedir... Demokrasi esası, bugün asrî teşkilâtı esasîyenin umumî farıkaşı gibi görünmektedir... Artık bugün, demokrasi fikri daima yükselen bir denizi andırmaktadır..Demokrasi esas itibarıyla siyasî mahiyettedir. Demokrasi, bir içtimaî muavenat veya bir iktisadî teşkilât sistemi değildir... Demokrasi maddî refah meselesi de değildir. Böyle bir nazariye, vatandaşların siyasî hürriyet ihtiyacını uyutmayı istibdaf eder. Bizim bildiğimiz demokrasi, bilbassa siyasîdir; onun hedefi, milletin idare edenler üzerindeki murakabası sayesinde, siyasî hürriyeti temin etmektir”.*⁴⁰

Aynı eserde Atatürk, Bolşevizmi ve korporatizmi (menfaatlerin temsili) de eleştirerek, bunları “memleket ve milletimiz için muvafık” görmediğini belirtmiştir.⁴¹

Nihayet, CHP ideolojisinin, kendisine çizdiği nihâî hedef açısından da, demokrasi konusunda bir iç çelişki, ya da gerilim taşıdığı söylenebilir. Gerçekten, Türk devriminin nihâî hedefinin “muasır medeniyet seviyesine erişmek” olduğu, o zamandan bu yana, sürekli tekrarlanmıştır. Nitekim Anayasa Mahkemesinin 1986 tarihli bir kararında, çağdaş uygarlık seviyesine erişilmesi, “Anayasada benimsenmiş bütün temel ilkelere egemen” bir “ana erek” olarak nitelendirilmiştir.⁴² Oysa, demokrasi uygulamasının iki Dünya Savaşı arasındaki dönemde kaydettiği gerilemeye (Huntington bunu “birinci ters dalga” olarak adlandırmaktadır), rağmen, “muasır medeniyet seviyesi” nin siyasal ifadesinin, Batı tipi siyasal demokrasi olduğu, Atatürk ve lider kadronun diğer mensuplarının çoğu tarafından da teslim edilmektedir. Bu iç çelişki, aşağıda göreceğimiz gibi, 1940’ların ortalarında çok-partili sisteme geçişi kolaylaştırıcı bir faktör olmuştur.

CHP tek-parti rejiminin, 1931’den sonra geçirdiği dönüşümün, gerek örgütsel, gerek ideolojik, gerekse sınırlı plüralizmin tasfiyesine yönelik tedbirler açısından, onu otoriter rejimden, totaliter-benzeri bir rejime dönüştürmüş olduğu ileri sürülebilir. Rejimin bu dönemdeki görüntüsünün, Linz’in “eksik totalitarizm” veya “durdurulmuş totalitarizm” olarak adlandırdığı alt-tipe uygun düşüp düşmediği tartışılabilir. Yazara göre, otoriter rejimlerle totaliter rejimler “arasındaki geçişler, demokrasiden otoritarizme geçişteki gibi temel bir kesinti göstermemekte; nadir istisnalar bir yana, zora dayanan değişimler, iç savaşlar ve askerî darbeler söz konusu olmamaktadır. Sınırın belirsizliği, bu ikisi arasındaki gri bölgeyi tasvir etmek üzere, totalitarizm-benzeri, totalitarizm-sonrası, rasyonelleştirilmiş totalitarizm, terörsüz totalitarizm, vb. deyimlerin gitgide daha çok kullanılır olmasından da anlaşılabilir...Totalitarizm yönündeki gelişmenin durdurulduğu ve durumun istikrar kazandığı...bir sistem, ‘eksik totalitarizm’ (*defective totalitarianism*) olarak tanımlanabilir...Totalitarizmden yana olan güçlerin etkinliğinin önlendiği durumlara da ‘durdurulmuş totalitarizm’ (*arrested totalitarianism*) adı verilebilir”⁴³.

Sonuç olarak, 1931-1945 döneminde partiye birtakım totaliter nitelikler kazandırma yolundaki çabalara rağmen, varılan noktanın, bir “eksik totalitarizm” olarak dahi değerlendirilmesinin güç olduğu söylenebilir. Yukarıda açıklandığı gibi, bu dönemde geçirdiği örgütsel değişikliklere rağmen parti, güçlü bir kitle mobilizasyonu yeteneği kazanamamış, esas itibarıyla bir elit partisi olma niteliğini korumuştur. İdeolojik açıdan da, bir çeşit korporatist ideoloji yaratma yolundaki çabalara rağmen, CHP'nin totaliter rejimlerdekine benzer işlenmiş, kapsamlı ve sistemli bir ideoloji yaratabildiği söylenemez. CHP'nin bu dönemdeki ideolojisi, kuşkusuz, Marksizm-Leninizmin, hattâ Faşizmin felsefî zenginliğinden ve iç tutarlılığından yoksundur. Rejimin ideolojisini açıklama ve sistemleştirme amacıyla yazılan eserler, entelektüel seviyeleri bakımından, Komünist ve Faşist benzerlerinin çok altındadır⁴⁴. 1932-1933'te CHP üyesi veya sempaticanı bir grup aydınının, Kadro dergisi çevresinde sol Kemalist bir ideoloji yaratma çabaları da, bazı fikirlerinin rejim yöneticilerinde hoşnutsuzluk uyandırması sonucunda, başarıya ulaşamamıştır⁴⁵.

Özet

CHP yönetiminde gerçekleşen örgütsel değişimleri ve gerekçelerini açıklamak.

SCF'nın bütün tahminleri üzerinde hızlı bir gelişme göstermesi ve CHF'nın tekelsel konumunu tehdit edebileceği endişesi, CHP yönetimini, devrimlerin henüz yerleşmemiş olduğu teşhisiyle, rejimin otoriter niteliğini çok daha güçlendirecek bir dizi karar almaya sevk etmiştir. Gerek ideolojik, gerek örgütsel alanlarda, gerekse parti-devlet ve parti-toplum ilişkilerinde gerçekleştirilen değişiklikler, rejimin yapısını, totalitarizmden de bazı izler taşıyan, çok daha katı bir otoriter rejime dönüştürmüştür. Örgütsel planda, parti politikaları doğrultusunda hareket eden fakat belli ölçüde özerkliğini koruyan Türk Ocaklarının lağvedilip yerine tamamen partiye bağlı Halkevlerinin kurulması, Halk Hatipleri Teşkilatının yaratılması, kitleleri eğitime ve mobilize etme amacına yönelik çabalar görülmüştür.

1935 yılında toplanan Dördüncü Büyük Kongrede parti-devlet ilişkileri konusunda önemli bir değişiklik gerçekleştirilmiştir. Buna göre, parti genel sekreterliği görevinin İçişleri Bakanınca, parti il başkanlığı görevinin valilerce yerine getirilmesi kararlaştırılmıştır.

CHP yönetiminde gerçekleşen ideolojik değişimleri ve gerekçelerini açıklamak.

CHP'nin halkçılık ve milliyetçilik ilkeleri, halkı, aynı dil, kültür ve ideali paylaşan, menfaatleri arasında derin çatışmalar bulunmayan uyumlu ve yekpâre bir kitle olarak tasavvur etmiştir. Çok-partili sistemin reddedilişindeki temel meşrulaştırıcı gerekçe, başka ülkelerde siyasal partilerin, değişik sınıfların menfaatlerini temsil etmek üzere ortaya çıkmış oldukları, Türkiye'de ise böyle bir sınıf farklılaşması olmadığına göre, çok-partili sistemin de gerekli olmadığıdır. CHP tek-parti rejiminin, 1931'den sonra geçirdiği dönüşümün, gerek örgütsel, gerek ideolojik, gerekse sınırlı plüralizmin tasfiyesine yönelik tedbirler açısından, onu bazı totaliter izler de taşıyan, daha katı bir otoriter rejime dönüştürmüş olduğu ileri sürülebilir.

CHP yönetiminin demokrasiye bakış açısını saptamak.

CHP tek-parti rejiminin, nihâî amacı baştan beri normal bir demokrasiye geçmek olan, tek-partiyi gelip geçici bir zorunluluk olarak gören bir "vesayetçi demokrasi" olduğu tezi elbette abartmalıdır. İdeolojik açıdan ise, bir çeşit korporatist ideoloji yaratma yolundaki çabalara rağmen, CHP'nin totaliter rejimlerdekine benzer işlenmiş, kapsamlı ve sistemli bir ideoloji yaratabildiği söylenemez.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdakilerden hangisi sınıf kavgasını önlemek amacıyla uygulanan politikalarından biri **değildir**?
  - a. Sendikaların yasaklanması
  - b. Kartel ve tröstlerin yasaklanması
  - c. Demokratik sosyal devlet politikalarının izlenmesi
  - d. Otoriter devletçi politikalar izlenmesi
  - e. Piyasa ekonomisinin tümüyle reddi
2. Aşağıdakilerden hangisi tek parti rejiminin katılaşmasını yansıtan uygulamalardan biri **değildir**?
  - a. Cemiyetler Kanunu
  - b. Medeni Kanun
  - c. Matbuat Kanunu
  - d. Türk Ocaklarının kapatılması
  - e. Mason Cemiyetinin kapatılması
3. Altı Ok'un Anayasa hükmü haline getirilmesi hangi yılda gerçekleşmiştir?
  - a. 1924
  - b. 1928
  - c. 1931
  - d. 1937
  - e. 1943
4. CHP'nin milliyetçilik anlayışında **en güçlü** şekilde vurgulanan unsur, aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Irk birliği
  - b. Din birliği
  - c. Dil birliği
  - d. Siyasal düşünce birliği
  - e. Etnik köken birliği
5. 1931 sonrası dönemde rejimin önde gelen ideoloğu, aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Mehmet Esat Bozkurt
  - b. Recep Peker
  - c. Şemsettin Günaltay
  - d. Moiz Tekinalp
  - e. Falih Rıfkı Atay
6. CHP'nin halkçılık ideolojisi, aşağıdaki düşünce akımlarının hangisine uygun **düşmez**?
  - a. Dayanışmacılık
  - b. Korporatizm
  - c. Sınıf mücadelesinin reddi
  - d. Siyasal demokrasi
  - e. Devletin paternalist rolü
7. CHP doktrininin çok-partili siyasal hayatı **benimsememesi**, aşağıdaki gerekçelerden hangisine **dayanmaz**?
  - a. Türkiye'de sınıfların mevcut olmaması
  - b. Çok partili sistemin bir bölünme ve çatışma kaynağı olduğu
  - c. Liberal devletin iflas ettiği
  - d. Yakın gelecekte demokrasiye geçileceği
  - e. Birden çok partinin millî birliği bozduğu
8. Totaliter modellerin CHP'li düşünürlerin ilgisini çekmesinde, bu rejimlerin aşağıdaki özelliklerinden hangisi rol **oynamamıştır**?
  - a. Hızlı kalkınmayı sağlamaları
  - b. Ekonomiyi kolektifleştirmeleri
  - c. Millî birliği sağlamaları
  - d. Güçlü bir devlet sistemi kurlmaları
  - e. Toplumun bütün kesimlerini devrim yönünde mobilize (seferber) etmeleri
9. Aşağıdakilerden hangisi 1931 sonrası dönemde kapatılan derneklerden biri **değildir**?
  - a. Türk Ocakları
  - b. İşçi sendikaları
  - c. Mason Locaları
  - d. Türk Kadınlar Birliği
  - e. Halk Hatipleri Teşkilatı
10. Halkevlerinin **en önemli** işlevi aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. İdeoloji aşılama
  - b. Kitle mobilizasyonu
  - c. Bireyin sosyal özgürleşmesi
  - d. Rejimin milis güçlerinin yetiştirilmesi
  - e. Dil öğretimi

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanıtınız yanlış ise “Halkçılık” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanıtınız yanlış ise “Otoritarizmin Güçlenmesi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. d Yanıtınız yanlış ise “Altı Ok” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c Yanıtınız yanlış ise “Milliyetçilik” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. b Yanıtınız yanlış ise “Rejimin İdeologları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. d Yanıtınız yanlış ise “Korporatizm” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. d Yanıtınız yanlış ise “Tek-Parti İdeolojisi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. e Yanıtınız yanlış ise “Totaliter Modellerin Etkisi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. e Yanıtınız yanlış ise “Sınırlı Plüralizmin Tasfiyesi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. c Yanıtınız yanlış ise “Halk Evleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- 1 Çetin Yetkin, *Türkiye’de Tek- Parti Yönetimi, 1930-1945* (İstanbul: Altın Kitaplar, 1983), s. 31-42; Öz, *Otoriterizm ve Siyaset*, s.96-98.
- 2 Nakleden Yetkin, *Türkiye’de Tek-Parti Yönetimi*, s.34-35.
- 3 Ahmet Hamdi Başar, katıldığı bu üç aylık gezideki anı ve gözlemlerini kitaplaştırmıştır: *Atatürk’le Üç Ay ve 1930’dan Sonra Türkiye* (Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, 1945). Başar, Atatürk’ü bu yurt gezisine sevkeden sebepleri şöyle açıklamaktadır: “Atatürk’ün geniş ölçüde yapacağı bu seyahatin hususi bir hedefi vardı: Serbest Fırka hadisesi memlekette idareden memnun olmayanların çokluğunu ortaya koymuştu. Her taraftan şikayetler yükselmekteydi. Bunların hepsini hocalar, mürteciler ve saire yapıyor denemezdi. Çünkü şikayet madde gösterilerek yapıyordu. Vergilerin ağırlığı, tahsil edenlerin yaptığı suistimallerden şikayet umumi idi. Devlet otoritesini temsil eden memurların yaptıkları haksızlıklar ve kanunsuzluklardan her tarafta, geniş ölçüde misaller getirilerek, bahis olunuyordu. İnkılâbın ve inkılâpçı elemanın merkezi olması lazım gelen Halk Fırkası, bir çok yerde menfaatçıların elinde ve emrinde çalışıyordu. Her devirde Fırkaların başına geçerek ve arasına karışarak nüfuz kazanan ve onunla geçinen profesyonel eleman, mütegalibe ve saire fırka teşkilatını da idare etmekteydi... Kısacası şikayetlerin köyden ve şehirden bir anda toplanarak Türkiye’nin sekiz senelik sükûnet havasında fırtınalar yaratması için Serbest Fırkanın doğması kafi gelmişti. İşte Atatürk bu fırkayı feshettikten sonra şikayetleri en mütehassıs bir heyetle yerlerinde tetkik etmek ve yapılması lazım gelen işleri tesbit eylemek üzere seyahate çıkmış bulunuyordu”. (a.g.e., s.21).
- 4 Öz, *Otoriterizm ve Siyaset*, s. 166-167.
- 5 Yetkin, *Türkiye’de Tek-Parti Yönetimi*, s.30.
- 6 A.g.e., s. 52-86.
- 7 Robert Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1984), s. 155; Öz, *Otoriterizm ve Siyaset*, s. 180-184.
- 8 Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması*, s. 382, 448; Parla, *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları*, Cilt 3, s. 25-40.
- 9 A.Afetinan, *Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El yazıları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969), s. 18-25.

- 10 *A.g.e.*, s. 19.
- 11 *A.g.e.*, s. 23.
- 12 Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, s. 157-159.
- 13 Cumhuriyetin, özellikle tek-parti döneminin azınlık politikaları hakkında, bkz. Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, İçtibat, Uygulama* (İstanbul: TESEV, 2004); Ayhan Kaya ve Turgut Tarhanlı (der.) *Türkiye'de Çoğulculuk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları* (İstanbul: TESEV, 2005); Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları* (İstanbul: İletişim, 2000); Etyen Mahçupyan, *Türkiye'de Gayrimüslim Cemaatlerin Sorunları ve Vatandaş Olamama Durumu Üzerine* (İstanbul: TESEV, 2004); M. Çağatay Okutan, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınevi, 2009); Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları, 1919-1938* (İstanbul: İletişim, 2007); Umut Özkırımlı ve Spyros A. Sofos, *Tormented by History: Nationalism in Greece and Turkey* (London: Hurst and Company, 2008); Özkan Duman, *Whitber Europeanization? Transformation of Minority Rights Protection in Greece and Turkey* (yayınlanmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, Kasım 2010), s. 250-273.
- 14 Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları*, Cilt 3, s. 208.
- 15 Recep Peker, *İnkılâp Dersleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1984), s. 16.
- 16 Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları*, Cilt 3, s. 119, 209.
- 17 *A.g.e.*, s. 36-38.
- 18 *A.g.e.*, s. 112.
- 19 *A.g.e.*, s. 42,44, 139-144; Parla ve Davison, *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey*; Kemalist korporatizmle İtalyan faşist korporatist devletin karşılaştırılması için, bkz. Feroz Ahmad, "The Search for Ideology in Kemalist Turkey", Feroz Ahmad, *From Empire to Republic: Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey* (İstanbul: İstanbul Bilgi University Press, 2008), s. 184-192. İlginçtir ki, 1930'lardan 1960'lara kadar Latin Amerika'nın birçok ülkesinde görülen yarı-otoriter rejimler de, korporatizmi halkçılık ideolojisinin ayrılmaz bir parçası olarak görmüşlerdir: James M. Malloy, "Authoritarianism and Corporatism in Latin America: The Modal Pattern", James M. Malloy (der.), *Authoritarianism and Corporatism in Latin America* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1978), s.12.
- 20 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II, s. 262-264.
- 21 Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları*, Cilt 3, s. 126-131.
- 22 *A.g.e.*, s. 143.
- 23 *A.g.e.*, s. 131.
- 24 *A.g.e.*, s. 142.
- 25 *A.g.e.*, s. 144; Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi* (İstanbul: İletişim, 1990), s. 177-209, 226.
- 26 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II, s. 97-98 (7.11.1923 tarihli Balıkesir konuşması).
- 27 *A.g.e.*, s. 60; aynı yönde s. 82.
- 28 Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları*, Cilt 3, s. 128-129.
- 29 *A.g.e.*, s. 138.
- 30 *A.g.e.*, s. 158-159.
- 31 Aynı nitelikteki ifadeler, 1931 ve 1943 Programlarında da yer almaktadır: *A.g.e.*, s. 19-20.
- 32 Öz, *Otoriterizm ve Siyaset*, s. 116.
- 33 Samuel P. Huntington'un tesbitine göre, 1942 yılında dünyadaki demokratik ülke sayısı 12'ye inmişti: "Democracy's Third Wave", *Journal of Democracy*, Cilt 2, No. 2 (Spring 1991), s. 12.
- 34 Örnekler için, bkz. Ayşe Hür, "Kemalizm'in Doğum Hikâyesi", *Taraf*, 14 Kasım 2010.
- 35 Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları*, Cilt 3, s. 149-153.
- 36 Bu yazarlara kendimi de dahil ediyorum: Ergun Özbudun, "The Nature of the Kemalist Political Regime", Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (der.), *Atatürk: Founder of a Modern State* (London: Hurst and Company, 1981), s. 79-102; *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation* (Boulder-London: Lynne Rienner Publishers, 2000), s. 19-24 (Türkçe çevirisi, *Çağdaş Türk Politikası: Demokratik Pekişmenin Önündeki Engeller*, İstanbul, Doğan Kitap, 2003, s. 25-29); "Atatürk ve Devlet Hayatı", *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi II*, s. 31-97; "Atatürk ve Demokrasi", *Atatürkçü Düşünce El Kitabı, I* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2004), s. 161-170. Ancak daha sonraki okumalarım, CHP tek-parti ideolojisinin demokrasiye açıklığı hakkında bende ciddi şüpheler uyandırdı.
- 37 Maurice Duverger, *Siyasi Partiler* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1970) (çev. Ergun Özbudun), s. 359-364.
- 38 Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 392-393.
- 39 Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları: Tek Partiden Çok Partiye, 1944-1950* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990), s. 17.

- ⁴⁰ Afetinan, *Medenî Bilgiler*, s. 29-31.
- ⁴¹ *A.g.e.*, s. 40-41.
- ⁴² Anayasa Mahkemesi kararı, E. 1986/11, K.1986) 26, 4.11.1986, *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, Sayı, 22, s. 312.
- ⁴³ Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 220-225.
- ⁴⁴ Esat Öz, o dönemde Kemalizmi yorumlamaya ve açıklamaya yönelik başlıca eserlerin bir listesini vermektedir: *Otoriterizm ve Siyaset*, s. 109, n. 10.
- ⁴⁵ *Kadro* dergilerinin tıpkı basımı yapılmıştır: *Kadro* 1932, Cilt 1; *Kadro* 1933, Cilt 2 (yayına hazırlayan Cem Alpar) (Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, 1978, 1979). *Kadro* hareketi hakkında keza bkz., Şevket Süreyya Aydemir, *İnkılâp ve Kadro* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968).

Yararlanılabilecek Ek Kaynaklar

- Öz, Esat, *Otoriterizm ve Siyaset: Türkiye'de Tek-parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)* (Ankara: Yetkin Yayınevi, 1996).
- Parla, Taha, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları*, Cilt 1: *Atatürk'ün Nutuk'u* (İstanbul: İletişim, 1991); Cilt 2: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (İstanbul: İletişim, 1991); Cilt 3: *Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u* (İstanbul: İletişim, 1992).
- Yetkin, Çetin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi* (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1983).

8

Amaçlarımız

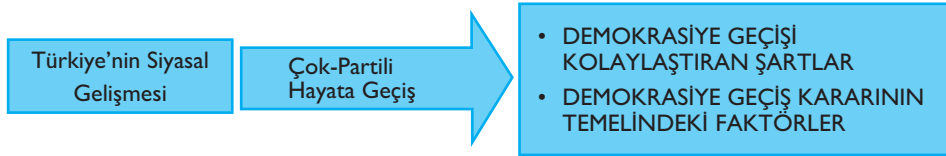
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Çok partili hayata geçişin sebeplerini açıklayabilecek,
- 12 Temmuz Beyannamesi'nin oluşumunu ve sonrasında yaşanan gelişmeleri tartışabilecek,
- 1945 yılında demokratik açılım karşısında Türk ve yabancı gözlemcilerin geliştirdikleri tezleri yorumlayabilecek bilgi ve becerilere sahip olacaksınız.

Anahtar Kavramlar

- Truman Doktrini
- Marshall Yardımı
- Çok Partili Hayat
- 12 Temmuz Beyannamesi

İçindekiler

Çok-Partili Hayata Geçiş

DEMOKRASİYE GEÇİŞİ KOLAYLAŞTIRAN ŞARTLAR

Türkiye'deki tek-parti rejiminin, 1946-1950 yılları arasında, rejimde ihtilâl, hükûmet darbesi, iç savaş, askerî yenilgi veya yabancı işgal gibi radikal bir kesinti ya da kopma olmaksızın, barışçı yoldan çok partili hayata geçmesi, o zaman için böyle bir dönüşümün tek örneği olması açısından, gerek Türk gerek yabancı bilim adamlarının ve siyaset çevrelerinin büyük ilgisini çekmiştir. Türk örneği, 1980'lerde ve 1990'larda oluşacak olan demokrasiye geçiş literatüründe (*transitology*) "reform" yolu olarak adlandırılan yolun tipik bir örneğini teşkil etmektedir.¹ Bu dönüşümün başka ve bildiğim kadarıyla benzersiz olan özelliği, onun siyasal kurumlarda ve anayasal yapıda hiçbir değişiklik olmaksızın, sadece nisbeten basit bazı kanun değişiklikleriyle gerçekleştirilmiş olmasıdır.²

Reform yolunun temel özelliği, demokrasiye geçiş sürecinin, bizzat otoriter rejim yöneticileri tarafından başlatılması ve yürütülmesidir. Huntington'a göre demokratikleşme "süreçlerindeki üç temel etkileşim, iktidarla muhalefet, iktidar koalisyonundaki reformcularla tutucular ve muhalefetteki ılımlılarla aşırıları arasındaki etkileşimlerdir... Dönüşümlerde [reform yolunda], iktidar koalisyonu içindeki reformcularla tutucular arasındaki etkileşim temel önem taşımış; dönüşüm ancak, reformcular tutuculardan, iktidar muhalefetten, ılımlılar da aşırılardan daha güçlü oldukları takdirde gerçekleşmiştir".³

Türkiye'deki reform sürecinin başarıyla sonuçlanmasında, bu üç şartın da gerçekleşmiş olması, şüphesiz, belirleyici rol oynamıştır. Demokratikleşme sürecinde CHP içinde, reformcular ya da demokratikleşme taraftarları ile, tutucular ya da buna karşı olanlar arasında ciddi bir çatışmanın yaşanmış olduğu bilinmektedir. Bu çatışmanın reformcular lehine sonuçlanmasında, kişisel ağırlığını onlardan yana koyan Cumhurbaşkanı İnönü'nün rolü belirleyici olmuştur. Şaibeli 1946 seçimlerinden⁴ sonra, 7 Ağustos 1946 tarihinde Başbakanlığa gelen ve partinin sert kanadının lideri görünümünde olan Recep Peker, demokratikleşme hamlelerine sıcak bakmıyordu. Onun Başbakanlığı döneminde CHP ile muhalefetteki DP arasındaki ilişkiler gerilmiş ve bu gerilim ancak, İnönü'nün ünlü 12 Temmuz 1947 beyannamesi ile giderilebilmiştir. Beynamede İnönü, ihtilâlciler değil kanunî usûller içerisinde çalışan muhalefet partisinin, iktidar partisinin sahip olduğu imtiyazlara sahip olması gerektiğini, kendisini devlet başkanı olarak her iki partiye karşı aynı derecede sorumlu gördüğünü, idarenin huzur ve asayişini sağlama görevinin tartışılmayacağını, ancak kanunlara uygun olarak kurulmuş siyasal partilere karşı tarafsız ve

eşit davranılmasının siyasal hayatın güvenliğinin temel şartı olduğunu, muhalefetin güven içinde ve iktidarın kendisini ezeceğinden korkmaksızın çalışacağını, karşılaşılan güçlüklerin çoğu zaman psikolojik nitelikte olduğunu vurgulamıştır.⁵

12 Temmuz Beyannamesi, geçiş sürecinde bir dönüm noktası olmuştur. Kısa bir süre sonra Peker, İnönü ile fikir ayrılıkları ve CHP içindeki ılımlı ya da reformcu grubun (Otuzbeşler) artan muhalefeti karşısında Başbakanlıktan istifa etmiş, daha ılımlı olan Hasan Saka, 10 Eylül 1947'de Başbakan olarak Peker'in yerini almıştır. Peker'in CHP'nin 7. Kurultayında (17 Kasım-4 Aralık 1947) İnönü'ye son meydan okuması kesin bir yenilgi ile sonuçlanmış, Peker parti genel başkanlığı için 595 oy almış olan İnönü karşısında sadece 25 oy toplayabilmiştir.⁶ Saka hükûmeti, 16 Ocak 1949'da yerini Şemsettin Günaltay hükûmetine bırakmıştır. İlimlilerin hâkim olduğu bu hükûmet döneminde demokrasiye geçişin önündeki son engeller de ortadan kaldırılmış, özellikle seçim kanunu (5545 sayılı Kanun), DP'nin taleplerinin büyük bölümünü karşılayacak, bu arada gizli oy açık tasnif sistemini ve seçimlerin yargısal denetimini gerçekleştirecek biçimde değiştirilmiştir. Bu kanuna göre yapılan 14 Mayıs 1950 seçimleri, DP'nin açık zaferi ile sonuçlanmıştır. Böylece, Huntington'un birinci şart olan, iktidar partisi içindeki reformcuların tutuculardan daha güçlü olması, Türkiye örneğinde tam olarak gerçekleşmiştir.

Huntington'un reform sürecinin başarısı için ikinci şartı olan, iktidarın muhalefetten daha güçlü olması durumunun da, Türkiye örneğinde gerçeğe uygun düştüğü söylenebilir. Bazı demokrasiye geçiş örneklerinde görülen, iktidarla muhalefetin yaklaşık eşit güçte oldukları, dolayısıyla demokrasiye geçişin iki taraf arasında müzakerelere dayanan az çok resmî ve biçimsel bir sözleşme (*pactada*) yolu ile gerçekleşmesi, Türkiye örneği bakımından söz konusu olmamıştır. CHP iktidarı, ordunun ve tüm devlet aygıtının desteğiyle, muhalefetten çok daha güçlü konumdaydı. Celal Bayar'ın uzun yıllar sonra Metin Toker'e söylediği şu sözler, bu güç dengesizliğini açıkça ortaya koymaktadır: "İki jandarma eri gönderilebilirler ve partiyi kapatabilirlerdi ve memlekette hiçbir şey olmazdı. Fakat ben İsmet İnönü'nün bunu arzulamadığından emindim".⁷

SIRA SİZDE

12 Temmuz Beyannamesi nedir, bu beyanname ne amaçla yayınlanmıştır? Açıklayınız.

Huntington'un reform sürecinin başarısının üçüncü şartı olarak gördüğü, muhalefet içindeki ilimlilerin aşırılarından daha güçlü olması şartı da, Türkiye bakımından gerçekleşmiştir. Gerçekten, daha önceki TCF ve SCF denemelerinin aksine, CHP liderliği, DP muhalefetinin rejimin temel ilkelerini ve Atatürk devrimlerini tehlikeye atmayacağına inanıyordu. Özellikle, Atatürkçülüğünden hiç kuşku duyulamayacak olan Celâl Bayar'ın şahsına karşı güven, bu süreçte kilit rol oynamıştır. DP'nin diğer önde gelen simaları, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koral-tan da uzun süre CHP milletvekili olarak görev yapmışlardı. CHP'nin resmî organı Ulus gazetesinin başyazarı Falih Rıfkı Atay'ın şu sözleri, yeni muhalefet partisinden iktidarcaya nasıl algılandığını açıkça göstermektedir: "Celâl Bayar'ın Kemalizm davasına ve Türk devrim geleneklerine uygun bir muhalefet partisi kurmaya ve işletmeye muvaffak olmasını biz de en aşağı kendisi ve arkadaşları kadar dilemekteyiz. Celâl Bayar bizim partimizde fazileti, dürüstlüğü ve ülkücülüğüyle şöhret kazanmıştır. Karşımızda bu vasıfta bir liderin muhalefet partisini kurmasından memnun olmamak imkânı var mıdır?"⁸

Gerçekten, temel iç ve dış politika konularında CHP ile DP muhalefeti arasında bir fikir ayrılığı bulunmadığı, Celâl Bayar'ın yeni partinin programını sunmak

Huntington, reform sürecinin başarısı için; iktidar içerisindeki reformcuların tutuculardan daha güçlü olması, iktidarın muhalefetten daha güçlü olması, muhalefet içindeki ilimlilerin da aşırılarından daha güçlü olması şartlarının gerçekleşmiş olması gerektiğini söyler.

üzere İnönü'yü ziyaret ettiği sırasında aralarında geçen şu konuşmadan anlaşıl-
maktadır:

İnönü,

“Terakkîperverlerde olduğu gibi ‘İtikadını diniyeye biz riayetkârız’ diye madde var mı?”

Celâl Bayar,

“Hayır Paşam. laikliğin dinsizlik olmadığı var” dedi.

“Ziyarı yok. Köy Enstitüleriyle, ilkokul seferberliğiyle uğraşacak mısınız?”

“Hayır”.

“Dış politikada ayrılık var mı?”

“Yok!”.

“O halde, tamam...”⁹

Feroz Ahmad'a göre de, “iki partinin programları arasında pek bir fark yoktu...Bu iki parti, ABD'deki Cumhuriyetçiler ve Demokratlar arasındaki fark kadar farklıydı; İngiltere'deki İşçi Partisi ve Muhafazakâr Parti arasındakinden daha çok ortak noktaları vardı.”¹⁰

Demokrasiye geçiş sürecinde ılımlılarla aşırıları arasındaki ayrışma, muhalefet cephesinde de gözlemlenmiştir. Bayar ve yakın arkadaşlarının ılımlı kanadı temsil etmesine karşılık, DP içindeki bir grup, hükûmet karşısında daha uzlaşmaz bir çizgi izlemiş ve DP'yi bir “muvazaa” partisi olarak nitelendirmiştir. Bu grup, 1948 yılında DP'den kopmuş ve Millet Partisini (MP) kurmuştur. MP, 1950 seçimlerinde oyların ancak yüzde üçünü alabilmiş ve tek bir milletvekili kazanabilmiştir.¹¹ Böylece, muhalefet cephesinde de ılımlıların üstünlük kazanması, demokrasiye geçişi kolaylaştırıcı faktörlerden biri olmuştur.

DEMOKRASIYE GEÇİŞ KARARININ TEMELİNDEKİ FAKTÖRLER

Konumuz açısından özellikle üzerinde durulması gereken bir husus, 1945 yılında başta İnönü olmak üzere CHP liderliğini böyle bir demokratik açılımı başlatmaya sevk etmiş olan faktörlerin neler olduğudur. Yukarıda değinildiği gibi, bu olay o dönemde bir ilk olduğundan, gerek Türk, gerek yabancı gözlemcilerin çok ilgisini çekmiş ve başlıca iki tez geliştirilmiştir. Bunlardan biri, demokratik açılımı çok büyük ölçüde dış faktörlere, yani mihver devletlerinin yenilgisi sonucunda faşizm ve faşizm-benzeri ideolojilerin itibarlarını kaybetmesine, esen demokrasi rüzgârlarına ve daha özel olarak da Sovyet tehdidi karşısında CHP iktidarının, demokratik Batı ülkelerinin desteğini sağlama arzusuna bağlamaktadır. İkincisi ise, demokratikleşmeyi CHP tek-parti rejiminin kendisine özgü niteliği ile, yani bu rejimin hiçbir zaman demokrasiyi ilke olarak reddetmemiş, tek-parti rejimini ülke şartlarının zorunlu kıldığı geçici bir dönem olarak görmüş, demokrasiyi uzak da olsa nihai bir hedef olarak telâkki etmiş bir “vesayetçi demokrasi” oluşuyla açıklamaktadır.¹² Bu iki temel açıklamaya eklenebilecek bir üçüncüsü de, bürokratik ağırlıklı tek-parti rejiminin sona erişini, güçlenen burjuvazinin ve onun temsilcisi olan DP'nin eseri olarak görmektedir.

Birinci tezin en inandırıcı ve bilimsel açıklaması, Hakan Yılmaz tarafından ileri sürülmüştür. Yılmaz'a göre, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Türkiye'nin milletlerarası itibarı, Müttefikler safında savaşa girmeyi reddetmiş olması ve savaşın ilk yıllarında Nazi Almanyası'na karşı izlediği uzlaşmacı, hattâ zaman zaman işbirlikçi

politikası sebebiyle, en düşük seviyesindeydi. Bir yandan da Sovyetler, Türk-Sovyet “özel dostluğunun” yenilenmesinin şartı olarak, Boğazların ortak savunmasını talep ediyorlardı. Üstelik, ABD ve İngiltere de, bu talebe soğuk bakmıyorlardı. CHP liderliği ise, bu özel ilişkinin yenilenmesinin, sonuçta rejimin devrilmesine ve Türkiye'nin Sovyetlere bağımlı bir devlet haline gelmesine yol açacağından endişe ediyordu.¹³ Metin Toker'in İnönü'den naklettiği şu sözler bu endişenin gerçekliğini açıkça göstermektedir: “Boğazları beraber savunacaktık. Yani Rus kuvvetleri gelip Boğazlara yerleşecekti. Sonra, ortak savunmanın icabı diye bizden her şeyi isteyeceklerdi. Doğu Avrupa'nın ele geçirdikleri ülkelerinde hangi statüye sahipse, bizde de o statüde bulunacaklardı”.¹⁴

Yılmaz'a göre Sovyetler Birliği ile özel dostluk ilişkisinin yenilenmesi, Kemalist yönetici blok bakımından bir ölüm kalım sorunu haline gelmiş ve Türkiye'yi ABD liderliğindeki Batı dünyasıyla sıkıca bütünleştirmek, onun milletlerarası alandaki izolasyonunu önleyecek “en iyi ve en emin yol” olarak görülmüştü. Bunun yolunun da liberalleşme ve demokratikleşmeden geçeceğine inanılıyordu. Yılmaz, İnönü'nün demokratikleşmeye güçlü bir yeşil ışık yakan 19 Mayıs 1945 tarihli konuşmasının, Sovyet taleplerinden hemen sonra ve San Fransisco konferansının bitiminden hemen önce olmasına dikkat çekmektedir.¹⁵ Gerçekten, İnönü, o konuşmasında şunları ifade etmiştir:

“Memleketimizin siyasi idaresi cumhuriyetle kurulan halk idaresinin her istikamette ilerlemeleri ve şartlarıyla gelişmeye devam edecektir. Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir...Büyük Meclisin şimdiye kadar parlak bir surette ispat ettiği hakikat, halk idaresinin memleketi serbest düşüncelere ve hürriyet hayatına alıştırıp erıştırme...olmuştur. Büyük Meclis az zaman içinde büyük inkılaplar geçirmiş bir memleketin, sarsıntılara uğramadan, daha ziyade ilerlemesini temin edecektir”.¹⁶

İnönü'nün 1 Kasım 1945 tarihli şu konuşması, yeşil ışığı daha da güçlendirmiştir:

“Demokratik karakter Cumhuriyet dönemi boyunca prensip olarak muhafaza olunmuştur. Diktatörlük prensip olarak hiçbir zaman kabul olunmadıktan başka, zararlı ve Türk milletine yakışmaz olarak daima itham edilmiştir. Bizim tek eksiğimiz hükûmet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır. Bu yolda memlekette geçmiş tecrübeler vardır. Hattâ iktidarda bulunanlar tarafından teşvik olunarak teşebbüse girişilmiştir. İki defa memlekette çıkan tepkiler karşısında teşebbüsün muvaffak olamaması bir talihsizliktir. Fakat memleketin ihtiyaçları sevgiyle hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde başka siyasi partinin de kurulması mümkün olacaktır.”

İnönü, bu konuşmasında, muhaliflerin parti içinde bir hizip olarak çalışmaktansa, açıkça “kanaatleri ve programları ile” bir siyasi parti halinde ortaya çıkmalarının daha doğru olacağını belirtmiş, bu nutuktan tam bir ay sonra da, 1 Aralık 1945'te Celâl Bayar, yeni partiyi kuracağını ilân etmiştir.¹⁷

Yılmaz, bu açılımın ABD tarafından olumlu karşılanması ve Sovyet taleplerine karşı daha sert bir tutumun alınmasından sonra, Recep Peker'in başbakanlığında liberalleşme ve demokratikleşme politikalarının durma noktasına geldiğini, ancak 1947'de **Truman doktrininin** ilânı ve **Marshall yardım** planından büyükçe bir pay alabilme ümidiyle, demokratikleşme sürecinin yeniden ve daha kararlı biçimde hızlandırıldığını ifade etmektedir. Yazara göre bu dış gelişmeler, DP muhalefeti bastırma alternatifinin dış maliyetini yükseltmiştir.¹⁸

Truman Doktrini: 1947 yılında ABD başkanı Harry Truman tarafından komünist ideolojinin yayılmasını engellemek amacıyla hazırlanmış bir plandır.

Marshall Yardımı: ABD tarafından aralarında Türkiye'nin de yer aldığı 16 ülkeye verilen ekonomik kalkınma yardımı.

Demokrasiye geçişte dış faktörlerin en çok ağırlık taşıdığı görüşü, başka birçok yazarca da paylaşılmıştır. DP döneminin önde gelen simalarından Rıfki Salim Burçak, bunu şöyle ifade etmektedir:

“İnönü, demokratik düzene iç olayların olduğu kadar, dünya şartlarının da tesir ve baskısı altında girmeye kendisini mecbur hissediyor ve tek-partili diktatoryal idareye son verirken, memleket güvenliğinin ancak demokratik devletler topluluğu içerisinde sağlanabileceğine inanıyordu. Türkiye'nin tek partiden demokrasiye geçişi üzerinde birinci derecede etkili olan faktör kanaatimce bu idi. Türkiye, rejimini demokratlaşması için şu veya bu devletin belki açıktan bir baskısı karşısında kalmadı; ama dünya şartlarının pek âşikar olan tesir ve baskısı altına girmiş olduğunda da şüphe yoktu. Savaşın sonlarında, Sovyet Rusya ile aramızda baş gösteren gerginliği, memleketimizin içine düşmüş olduğu tehlikeli yalnızlıktan kurtulmak için Birleşik Amerikaya yaklaşma çabalarını, Avrupada faşist rejimlerin kanlı akibetlerini göz önünde tutmadan bizdeki rejim değişikliğini gerçekçi bir açıdan izah etmek kabil değildir.”¹⁹

Türkiye'nin çok-partili sisteme geçişinde dış faktörlerin belirleyici rol oynamış olduğu tezi, bazı ünlü yabancı tarihçilerce şüphe ile karşılanmıştır. Meselâ Bernard Lewis'e göre,

“Yabancı şüpheciler ve bazı Türkler, bu değişiklikleri, Batıyı ve özellikle Amerikalıları memnun etme arzusuna atfetmektedirler...Şüphesiz, Batıyı etkileme ve kazanma arzusu, 1945'te İnönü'yü otoriter rejimi gevşetmeye zorlamış olan saikler arasında yer almaktadır...Ancak bundan, Türk reformunun bu çeşitli aşamalarının, diplomatik manevralardan başka bir şey olmadığı sonucuna varmak, vahim bir yanlışlıktır. Türkiye'nin yöneticilerinin, salt yabancı bir devleti hoşnut etmek için, yönetim şekillerini değiştirmeleri ve iktidarı bir muhalefete teslim etmeleri muhtemel değildir. Eğer başlangıçtan beri bilmiyor olsalardı dahi, Türkiye'deki demokratik hürriyetlerin genişletilmesi ya da kısıtlanmasının, Washington'da onlara yardım etmek veya onları terk etmek konusundaki bir karar üzerinde ancak sınırlı bir etkiye sahip olacağını kısa zamanda anlamış olmaları gerekirdi.”²⁰

Feroz Ahmad da benzer görüştedir. Ona göre, “Amerika'nın temel kaygısı, demokrasi ya da çok partili siyaset değil, bölgesel ya da iç istikrardır.” Ahmad, daha sonra Dışişleri bakanı olacak olan Necmettin Sadak'ın ileri gelen Amerikalı ve İngiliz devlet adamları ile görüşmüş olduğunu, onlar açısından Ortadoğu'nun istikrarının temel önem taşıdığını, Türkiye güçlü olduğu sürece rejimin niteliğine itiraz etmediklerini, hattâ partiler yarışmasının Türkiye'yi zayıflatabileceğinden endişe duyduklarını nakletmektedir.²¹

Bu tesbitler Batılı yöneticiler bakımından şüphesiz doğru olabilir. O dönemde Batılı yöneticilerin, Türkiye'nin demokratikleşip demokratikleşmemesine özel bir önem atfetmemiş oldukları, akla yakın gelmektedir. Nitekim, Salazar diktatörlüğü altındaki Portekiz, NATO'ya Türkiye'den önce kabul edilmiş, Franco İspanya'sı ile ABD arasında önemli askerî ve stratejik ilişkiler kurulmuştur. Ancak, burada kritik faktör, Batı devletlerinin Türkiye'nin demokratikleşmesi hakkında ne düşündüklerinden çok, Türk yöneticilerin, değişen milletlerarası konjonktürü nasıl algıladıkları ve değerlendirdikleridir. İnönü ve yakın çevresinde, demokratik açılımın, özellikle ABD yönetiminde Türkiye lehine güçlü bir sempati yaratacağı görüşünün hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İnönü, San Fransisco konferansına katılacak Türk delegasyonu başkanına, kendi rolünün “reformları kurumsallaştırmak ve tam demokrasiyi kurmak” olduğu yolunda Amerikalılara teminat vermesi talimatında bulunmuştur.²²

Öte yandan ikinci tez, yani Türk tek-parti rejiminin baştan itibaren nihaî hedefi normal bir demokrasiye geçmek olan bir “gizil” (*virtual*) ya da “vesayetçi” (*tutelary*) demokrasi karakterine sahip olduğu, savaş sona erer ermez de, âdeta doğal bir evrim süreci ile demokrasiye dönüştüğü görüşü de, inandırıcı görünmemektedir. Yedinci ünitede açıklandığı gibi, özellikle 1931'den sonra, liberal demokratik devletin ideolojik planda da reddedildiği, mevcut sınırlı plüralizmin tasfiye edildiği, tek-parti sisteminin zorunlu bir geçici dönem olarak değil, kalıcı ve dünyaya örnek olacak bir model olarak takdim edildiği hatırlanacaktır.²³ Belki bu konuda söylenebilecek en fazla şey, CHP ideolojisinin gene yukarıda değinilen iç çelişkilerinin, hiç değilse, böyle bir gelişimi imkânsız kılmadığıdır. Demokratikleşmenin üçüncü dalgasında Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin çoğunda (Polonya, Macaristan, Bulgaristan) demokrasiye geçiş sürecinin, Komünist partinin liberal, ya da reformcu kanadı tarafından başlatıldığı unutulmamalıdır.²⁴

İdeolojik mülâhazalar bir yana, demokrasiye geçiş kararının alınmasında, daha pragmatik düşünceler de rol oynamış olabilir. Uzak görüşlü ve vizyon sahibi bir devlet adamı olan İsmet İnönü'nün, otoriter bir rejimin ilelebet ayakta duramayacağı yolundaki görüşleri, muhtemelen bu kararda önemli rol oynamıştır. Onun, 19 Mayıs 1945 nutkunu takiben Nihat Erim'e söylediği şu sözlerin, kendisinin gerçek düşüncelerini yansıttığı kabul edilebilir:

“Bizim şimdiki sistemimiz baştaki şahsa dayanmaktadır. Bu türlü idareler ekseriya pek parlak başlar, hatta bir süre parlak devam eder. Fakat bunun sonu yoktur. Baştaki şahıs sahneden çekildiği zaman nasıl bir akibetle karşılaşılacağı bilinemez. Tek parti rejimleri normal demokrasi usulleri ile idare şekline intikal edemedikleri, hiç değilse bu zaruri olan intikali tam zamanında yapamadıkları için yıkılmıştır. Yıkıntının arasında da birçok zahmetlerle meydana getirilen birçok eserin hepsi heba olmuştur. Memleketimizi böyle bir akibetten korumalıyız. Ciddi ve esaslı murakebe ve muhalefet sistemlerine süratle geçmeliyiz...Ben ömrümü tek parti rejimi ile geçirebilirim. ama, sonucu düşünüyorum. Benden sonrasını düşünüyorum. Bu sebepten vakit geçirmeksizin işe girişmeliyiz.”²⁵

Türkiye'de demokrasiye geçişi açıklamak üzere ileri sürülen üçüncü bir görüş, bu dönüşümü, CHP iktidarı döneminde Türkiye'nin sosyal ve ekonomik yapısında meydana gelen değişimle ilişkilendirmektedir. Bu görüşe göre, CHP devletçiliği korumacılık politikalarıyla, aslında bir ticarî ve endüstriyel burjuvazinin doğmasına hizmet etmiş, bu burjuvazi de 1945'ten sonra, kendi menfaatlerini daha iyi koruyacağını düşündükleri bir demokratik rejime geçilmesini zorlamıştır. İlkay Sunar, bu görüşü şöyle ifade etmektedir: “Bürokrasi ile ticari sınıflar bir noktaya kadar birlikte ilerlediler, ancak bu noktadan sonra menfaat birliği bozuldu. Zenginliğini hızla arttırdığı İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda burjuvazi, devlet korumacılığına dayanmaktan vazgeçmişti; aslında, korumalar prangalara dönüşmüştü...Ticarî sınıflar, kendi güvenliklerinin ancak bürokratların bertaraf edilmesiyle mümkün olacağına inanmışlardı.”²⁶

Hakan Yılmaz, bu tezi, bence de çok haklı olarak eleştirmektedir. Ona göre, 1945'lerde Türk burjuvazisinin, ne Marksist anlamda “kendi başına bir sınıf” (*class-in-itself*), ne de Gramsci'ci anlamda “hegemonik-siyasal” bir sınıf olduğunu iddia etmek mümkündür.²⁷ Cılız ticaret ve sanayi burjuvazisinin, devlet korumacılığından yakındığına dair bir kanıt da yoktur. Aksine, burjuvazi, mevcut gelişmesini çok büyük ölçüde o politikalar sayesinde sağlamış ve demokrasiye geçilmesinden çok sonralara kadar devlet korumacılığına dayanmayı, diğer bir deyimle devlete bağımlılığını sürdürmüştür. 1980 ve 1990'larda dahi, önde gelen Türk siyasal bilimci-

leri, burjuvazinin devlete bağımlı karakterini vurgulamışlardır.²⁸ Yılmaz'a göre, "DP ile Türk burjuvazisi arasındaki ilişki, tıpkı DP ile köylü kitleleri arasındaki ilişki gibi, bir siyasal temsil ilişkisi değil, sosyal destek tabanından partiye, partinin sıradan üyeleri tarafından da parti liderliğine sunulan tam bir 'irade delegasyonu' idi...Sadece 1950'leri değil, daha sonraki onyılları da nitelendiren bu Türk tarzı delegasyoncu veya patrimonyal demokraside seçimler, 'millet' in 'irade' sini, kazanan partiye ve özellikle parti liderine vekâlet yoluyla devretmesinin aracı olarak işlemiştir." Yılmaz, bu modelle, Guillermo O'Donnell'in "delegasyoncu (*delegative*) demokrasi modeli arasındaki benzerliğe de dikkati çekmektedir.²⁹ Türk burjuvazisinin devlet karşısında az çok özerk bir siyasal güç kazanması süreci, esas itibarıyla, Turgut Özal döneminin serbest piyasa reformlarıyla başlamıştır.

Sonuç olarak, Türkiye'de çok-partili hayata geçişin tek bir sebebe bağlanması zordur. Bu tarihi kararda, iç ve dış faktörler, özellikle İnönü'nün rejimin geleceğine ilişkin endişeleri rol oynamış gibi görünmektedir. Üstelik, bütün kanıtlar CHP liderliğinin, bu süreci başlatırken iktidarın bu kadar kısa bir süre içinde el değiştireceğini tahmin etmemiş olduğunu göstermektedir. CHP iktidarının, gelecek dönemde kendisini güvenceye alacak, kendisine birtakım "mahfuz alanlar" (*reserved domains*) bırakacak anayasa değişikliklerini (meselâ İnönü'nün halk oyuyla Cumhurbaşkanı seçilmesi, ikinci bir meclis, anayasa yargısı, nisbi temsil, vb) gerçekleştirmeyi düşünmemiş olması, bunun bir kanıtıdır. Başka bir kanıt da, CHP'nin 1950 seçimlerini büyük farkla kazanacağından emin olarak, DP'ye bir kontenjan garantisini teklif etmiş ve bunun DP tarafından reddedilmiş olmasıdır.³⁰ Bu anlamda 1950 seçimleri, Huntington'un "sürpriz seçimler" (*stunning elections*)³¹ kategorisinin en tipik örneklerinden biridir.

Özet

Çok partili hayata geçişin sebeplerini açıklamak.

Türkiye'de çok-partili hayata geçişi tek bir sebebe bağlamamak gerekir. Bu tarihî kararda, iç ve dış faktörler, İnönü'nün rejimin geleceğine ilişkin endişeleri rol oynamış gibi görünmektedir. Tek-parti rejiminin ihtilâl, hükûmet darbesi, iç savaş, askerî yenilgi veya yabancı işgal gibi radikal bir kesinti ya da kopma olmaksızın sona ermesi ve barışçı yoldan çok partili hayata geçiş, demokrasiye geçiş literatüründe "reform" yolu olarak adlandırılmaktadır. Türkiye, bu yolun tipik bir örneğini oluşturmuştur. Demokrasiye geçiş süreci bizzat otoriter rejim yöneticileri tarafından başlatılmıştır. Bu süreçte CHP içinde, reformcular ya da demokratikleşme taraftarları ile, tutucular ya da buna karşı olanlar arasında ciddi bir çatışmanın yaşanmış olduğu bilinmektedir. Bu durum Huntington'ın belirlediği demokratikleşme süreçlerindeki üç temel etkileşimin de Türkiye'deki reform sürecinde gerçekleşmiş olmasına örnek teşkil etmektedir.

12 Temmuz Beyannamesi'nin oluşumunu ve sonrasında yaşanan gelişmeleri tartışmak.

7 Ağustos 1946 tarihinde Başbakanlığa gelen Recep Peker döneminde CHP ile muhalefetteki DP arasındaki ilişkiler, Peker'in demokratikleşme hamlelerine sıcak bakmaması nedeniyle gerilmiştir. Bu gerilim İnönü'nün 12 Temmuz 1947 beyannamesi ile giderilebilmiştir. İnönü, Beyannamede muhalefet partisinin, iktidar partisinin sahip olduğu imtiyazlara sahip olması gerektiğini, kendisini devlet başkanı olarak her iki partiye karşı aynı derecede sorumlu gördüğünü, idarenin huzur ve asayişini sağlama görevinin tartışılmayacağını, ancak kanunlara uygun olarak kurulmuş siyasal partilere karşı tarafsız ve eşit davranılmasının siyasal hayatın güvenliğinin temel şartı olduğunu, muhalefetin güven içinde ve iktidarın kendisini ezceğinden korkmaksızın çalışacağını, karşılaşılan güçlüklerin çoğu zaman psikolojik nitelikte olduğunu vurgulamıştır. Beyanname'den kısa bir süre sonra Peker Başbakanlıktan istifa etmiş yerine Hasan Saka gelmiştir. Saka hükûmeti, 16 Ocak 1949'da yerini Şemsettin Günaltay hükûmetine bırakmıştır. İlmîlilerin hâkim

olduğu bu hükûmet döneminde demokrasiye geçişin önündeki son engeller de ortadan kaldırılmış, 5545 sayılı Seçim Kanunu'nda değişiklikler yapılmıştır. Yargısal denetim, gizli oy açık tasnif sistemi benimsenmiştir. 4 Mayıs 1950 seçimleri, DP'nin açık zaferi ile sonuçlanmıştır.

1945 yılında demokratik açılım karşısında Türk ve yabancı gözlemcilerin geliştirdikleri tezleri yorumlamak.

Bu süreçte gözlemlenen demokratik açılım çeşitli bakış açılarına göre yorumlanmıştır. Hakan Yılmaz'a göre, İkinci Dünya Savaşının sonunda Türkiye'nin milletlerarası itibarı, Müttefikler safında savaşa girmeyi reddetmiş olması ve savaşın ilk yıllarında Nazi Almanya'sına karşı izlediği uzlaşmacı, hattâ zaman zaman işbirlikçi politikası sebebiyle, en düşük seviyesindeydi. Sovyetler, Türk-Sovyet "özel dostluğunun" yenilenmesinin şartı olarak, Boğazların ortak savunmasını talep etmesi, Türkiye'nin Sovyetlere bağımlı bir devlet haline gelmesine yol açacağı endişesini yaratmıştır. Yine Yılmaz'a göre, 1947'de Marshall yardım planından büyükçe bir pay alabilme ümidiyle, demokratikleşme süreci yeniden ve daha kararlı biçimde hızlandırılmıştır. İkinci tez, demokratikleşmeyi CHP tek-parti rejiminin kendisine özgü niteliği ile, yani bu rejimin hiçbir zaman demokrasiyi ilke olarak reddetmemiş, tek-parti rejimini ülke şartlarının zorunlu kıldığı geçici bir dönem olarak görmüş, demokrasiyi uzak da olsa nihai bir hedef olarak telâkki etmiş bir "vesayetçi demokrasi" oluşuyla açıklamaktadır.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdaki durumlardan hangisi demokrasiye geçişi kolaylaştırıcı nitelikte **olmamıştır**?
  - a. İnönü'nün tutum ve davranışları
  - b. Celal Bayar'ın şahsına duyulan güven
  - c. İki parti arasındaki ideolojik farkların önemsizliği
  - d. Halk ihtilali korkusu
  - e. DP liderliğinin CHP'den kopmuş olması
2. Demokrasiye geçiş sürecinde DP'den kopan aşırı kesimin kurduğu partinin adı, aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Köylü Partisi
  - b. Millet Partisi
  - c. Devrimci İşçi Partisi
  - d. İslamcı Reform Partisi
  - e. Türkiye Komünist Partisi
3. Aşağıdakilerden hangisi demokrasiye geçişi kolaylaştıran dış faktörlerden biri **değildir**?
  - a. Sovyet tehdidi
  - b. ABD tehdidi
  - c. Faşizmin yenilgisi
  - d. Birleşmiş Milletlerin kuruluşu
  - e. Batı desteğini sağlama isteği
4. İnönü'nün demokratikleşmeye yeşil ışık yakan ilk konuşması, aşağıdaki tarihlerden hangisinde gerçekleşmiştir?
  - a. 19 Mayıs 1945
  - b. 1 Kasım 1945
  - c. 1 Aralık 1945
  - d. 1946 Seçim Beyannamesi
  - e. 12 Temmuz 1947
5. ABD'nin Türkiye'ye yardım planına verilen ad, aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Türkiye'ye yardım planı
  - b. Truman doktrini
  - c. Türkiye'yi kurtarma operasyonu
  - d. Sovyet yayılmacılığına set çekme planı
  - e. Büyük Ortadoğu Projesi
6. Demokrasiye geçişte 1924 Anayasasında hiçbir değişiklik yapılmamış olmasının **en önemli** sebebi, aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. 1924 Anayasasının otoriter niteliği
  - b. 1924 Anayasasının demokratik niteliği
  - c. Anayasa değişikliğinin DP'yi çok kısa zamanda iktidara getireceği endişesi
  - d. Sınırlı demokrasiyi koruma arzusu
  - e. 1924 Anayasasının vesayetçi niteliği
7. Türkiye'de demokrasiye geçişin dünya çapında ilgi uyandırmasının sebebi, aşağıdakilerden hangisi **değildir**?
  - a. Otoriter rejimlerden barışçı yoldan demokrasiye geçişin ilk örneği olması
  - b. Otoriter rejimlerden demokrasiye barışçı yoldan geçişin bugüne kadarki tek örneği olması
  - c. Geçişin, bir anayasa değişikliği olmaksızın gerçekleşmesi
  - d. Geçişin anayasal süreçte bir kesinti olmaksızın gerçekleşmesi
  - e. Geçişin iktidar ve muhalefetin işbirliği ile gerçekleşmesi
8. Demokrasiye geçişte İnönü'nün rolü ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?
  - a. Belirleyici olmuştur.
  - b. Kolaylaştırıcı olmuştur.
  - c. İsteksizce destek vermiştir.
  - d. ABD baskısıyla destek vermeye başlamıştır.
  - e. Son ana kadar karşı çıkmıştır.
9. 12 Temmuz 1947 beyannamesi ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?
  - a. Recep Peker'in inisiyatifi ile gerçekleşmiştir.
  - b. İnönü'nün inisiyatifi ile gerçekleşmiştir.
  - c. Celal Bayar'ın inisiyatifi ile gerçekleşmiştir.
  - d. Sivil toplum kuruluşlarının baskısı ile gerçekleşmiştir.
  - e. Silahlı kuvvetlerin baskısı ile gerçekleşmiştir.
10. 14 Mayıs 1950 milletvekili seçimleri, aşağıdaki seçim sistemlerinden hangisine göre yapılmıştır?
  - a. Nisbî temsil
  - b. İki dereceli seçim
  - c. Açık oy, gizli tasnif sistemi
  - d. Gizli oy, açık tasnif sistemi
  - e. Ortaokul mezunlarının oy kullanabilecekleri sınırlı oy sistemi

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. d Yanıtınız yanlış ise "Reform Yolu" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanıtınız yanlış ise "Millet Partisi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a Yanıtınız yanlış ise "Dış Faktörler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. a Yanıtınız yanlış ise "İnönü'nün Rolü" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. b Yanıtınız yanlış ise "ABD Yardımı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. b Yanıtınız yanlış ise "1924 Anayasası" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. b Yanıtınız yanlış ise "Türkiye Örneği" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a Yanıtınız yanlış ise "İnönü'nün Rolü" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. b Yanıtınız yanlış ise "12 Temmuz Beyannamesi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. d Yanıtınız yanlış ise "Seçim Reformu" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

1947 Yılı Haziran ve Temmuz aylarında Demokrat Parti Genel Başkanı Celal Bayar ile dönemin başbakanı Recep Peker arasında yaşanan şiddetli siyasi tartışma ve gerilimi azaltmak için cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından yayımlanan bildiridir.

"12 Temmuz Beyannamesi" adıyla ünlenebildiği, 11 Temmuz 1947 günü radyoya ve Ajans'a verilmiş, 12 Temmuz 1947 günü ise ulusal gazetelerde yayımlanmıştır. Bu bildiri ile İnönü, iktidar ve muhalefete eşit mesafede duracağını ve aralarında uzlaşma sağlamayı hedeflediğini açıklamıştır.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- 1 Demokrasiye geçişlerdeki reform yolu hakkında, bkz. Samuel P. Huntington (çev. Ergun Özbudun), *Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokrasileşme* (Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, Yetkin Yayınevi, 1996), s. 120-137; Scott Mainwaring ve Donald Share, "Transitions through Transaction: Democratization in Brazil and Spain", W. A. Selcher (der.), *Political Liberalization in Brazil: Dynamics, Dilemmas, and Future Prospects* (Boulder: Westview Press, 1986), s. 177-179; Alfred Stepan, "Paths toward Redemocratization: Theoretical and Comparative Considerations", Guillermo O'Donnell, Philippe C. Schmitter ve Laurence Whitehead (der.), *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986), s. 72-78; Adam Przeworski, *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), s. 68; Ergun Özbudun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993), s. 19-29.
- 2 Dankwart A. Rustow da, Türk siyasal gelişim çizgisinin bu ilginç özelliğine şöyle işaret etmektedir: "Siyasal elitin en köklü biçimde değiştiği zamanlarda siyasal kurumlar, ana nitelikleri itibarıyla, istikrarlarını korumuşlardır; siyasal kurumların baştan aşağıya yeniden biçimlendirildiği zamanlarda ise, siyasal elitin sosyal kompozisyonu değişmemiştir." "Turkey: The Modernity of Tradition", Lucian W. Pye ve Sidney Verba (der.) *Political Culture and Political Development* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1965), s. 197. Demokrasiye geçiş, bu gözlemlerden ilkinde; Meşrutiyetten Cumhuriyete geçiş ise, ikincisine uygun düşmektedir.
- 3 Huntington, *Üçüncü Dalga*, s. 119.
- 4 1946 seçimleri hakkında etraflı bir araştırma için, bkz. Erol Tuncer, *1946 Seçimleri* (Ankara: TESAV Yayınları, 2008), özellikle, s. 119-130.
- 5 Kemal Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1959), s. 191-192; Mahmut Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş, 1946-1950* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1982), s. 170-172. Hakan Yılmaz, 12 Temmuz beyannamesini, İnönü'nün tek taraflı bir iyi niyet beyanı olarak değil, CHP ve DP liderleri arasın-

- da bir aylık temaslar sonucunda hazırlanan bir çeşit sözleşme (pakt) olarak görmektedir. Ona göre bu pakt, her iki cephe içindeki sertlik yanlılarına ve maksimalistlere karşı, iktidar partisi içindeki yumuşaklık yanlılarıyla muhalefet partisi içindeki ılımlıların vardıkları bir anlaşmadır. Yılmaz, beyannamenin açıklanmasının, Türkiye-ABD askerî yardım anlaşmasının imzalanmasıyla aynı günde olduğuna da dikkat çekmektedir: “Democratization from Above in Response to the International Context: Turkey, 1945-1950”, *New Perspectives on Turkey*, 17 (Fall 1997), s. 22.
- 6 Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş*, s.190; Cemil Koçak, “Siyasal Tarih (1923-1950),” Sina Akşin (der.), *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye*, 1908-1980 (İstanbul: Cem Yayınevi, 2007), s. 183-188.
- 7 Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları: Tek Partiden Çok Partiye, 1944-1950* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990), s.91.
- 8 *A.g.e.*, s. 40-41.
- 9 *A.g.e.*, s. 81.
- 10 Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment with Democracy, 1950-1975* (Boulder: Westview Press, 1977), s. 30,40.
- 11 *A.g.e.*, s. 26-27; Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 210-234; Koçak, “Siyasal Tarih (1923-1950),” s. 190-191; Yılmaz, “Democratization from Above”, s. 23-24.
- 12 Daha önceki yazılarımda, benim de bu görüşü benimsemiş olduğuma yukarıda değinmişim: Ünite 7, n. 36.
- 13 Yılmaz, “Democratization from Above”, s. 5-6; bu dönemde Almanya ile yakınlaşma politikası hakkında, bkz. Cemil Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)* (Ankara: Yurt Yayınları, 1986), s. 152-203.
- 14 Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 138.
- 15 Yılmaz, “Democratization from Above”, s. 6-9.
- 16 Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 56-57; Karpat, *Turkey’s Politics*, s. 141.
- 17 Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 75-76.
- 18 Yılmaz, “Democratization from Above”, s. 17-22.
- 19 Rıfki Salim Burçak, *Türkiye’de Demokrasiye Geçiş, 1945-1950* (Olgaç Yayınevi, 1979), s. 41-42. Burçak, benzer görüşteki başka yazarlardan da alıntılar da bulunmaktadır, s. 47-49. keza bkz. Çetin Yetkin, *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi* (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1983), s. 225-254; Karpat, *Turkey’s Politics*, s. 140-143.
- 20 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London: Oxford University Press, second edition, 1968), s. 313-314.
- 21 *Abmad, The Turkish Experiment with Democracy*, s. 24.
- 22 Yılmaz, “Democratization from Above”, s. 9.
- 23 Cemil Koçak da benzer görüştedir: “Hiç olmazsa İnönü dönemi için şu yargıda bulunmak yanlış olmayacaktır. Bu dönemde yönetim ve CHP, kendini topluma tek-parti olarak sunmuş ve bunun ‘geçici’ bir durum olduğu yolunda herhangi bir açıklama yapmamıştır. Yönetimin, tek-parti iktidarının aslında geçici bir dönem olduğunu düşündüğü yönünde herhangi bir yazılı belge bulmak kolay değildir. Buna karşılık, tek-parti yönetiminin meşrulaştırılmak istendiği yolunda birçok resmî açıklama ortaya konabilir”: *Türkiye’de Milli Şef Dönemi*, s. 392.
- 24 Ergun Özbudun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, s. 99-110.
- 25 Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 57.
- 26 İlkyay Sunar, *State and Society in the Politics of Turkey’s Development* (Ankara: AÜSBF Yayını, 1974), s. 66-87, alıntı s. 80-81’den; aynı yönde, Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development* (London-New York: Verso, 1987), s. 112-115; Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 317. Bu görüşün geniş bir özeti ve eleştirisi için, bkz. Yılmaz, “Democratization from Above”, s. 28-31.
- 27 *A.g.e.*, s. 30-31.
- 28 Metin Heper (der.) *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience* (Berlin: Walter Gruyter, 1991); özellikle bu kitapta yer alan, Metin Heper, Ersin Kalaycıoğlu, Yılmaz Esmer, Yeşim Arat ve Ayşe Buğra’nın makaleleri, bu yönde güçlü kanıtlar sunmaktadır.
- 29 Yılmaz, “Democratization from Above”, s. 31.
- 30 Aynı yönde, *a.g.e.*, s. 30, 26-27; Ahmad, *The Turkish Experiment with Democracy*, s. 30.
- 31 Huntington, *Üçüncü Dalga*, s. 169-179.

Yararlanılabilecek Ek Kaynaklar

- Ahmad, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye: 1945-1980* (İstanbul: Hil, 1996).
- Burçak, R. Salim, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş, 1945-1950* (Olgaç Yayınevi, 1979).
- Goloğlu, Mahmut, *Demokrasiye Geçiş, 1946-1950* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1982).
- Karpat, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik, Kültürel Değerler* (İstanbul: AFA Yayınları, 1996).
- Koçak, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)* (Ankara: Yurt Yayınları, 1986).
- Özbudun, Ergun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993).
- Toker, Metin, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları: Tek Partiden Çok Partiye, 1944-1950* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990).
- Yetkin, Çetin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi* (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1983).

Sözlük

A

- Adem-i Merkeziyet:** Yerel yönetim
- Ahkâm-ı şer'îye:** Şariat hükümleri
- Aristokrasi:** Soylular sınıfı yönetimi
- Askerî sınıf:** Osmanlı devletinde yöneticiler sınıfı

B

- Bâb- Âfi:** Osmanlı devletinde hükûmet merkezi
- Bağımlı gelişme:** Dünya kapitalist sistemine bağımlı olarak gerçekleştirilen ekonomik gelişme
- Biat:** İslam hukukunda yeni hükümdara sadakat yemini

Ç

- Çoğulculuk (plüralizm):** Toplumda, devletten özerk ve onun iktidarını frenleyen, sivil toplum kuruluşlarının varlığı

D

- Dayanışmacılık (solidarizm):** Sınıf mücadelesini reddeden ve çeşitli meslekî menfaatlerin devlet eliyle uyumlulaştırılabileceğine inanan siyasal görüş
- Demokrasinin konsolidasyonu:** Liberal demokrasinin bütün kurum ve kurallarıyla pekişmesi
- Demokrasiye geçişlerde reform yolu:** Demokrasiye geçişin, otoriter iktidar yöneticileri tarafından başlatıldığı ve sonuçlandırıldığı, rejimde bir kopmanın meydana geldiği geçiş türü
- Despotizm:** hükümdarın, yetkilerini hiçbir hukuk kuralına bağlı olmaksızın kullandığı yönetim sistemi (istibdat rejimi).
- Devletin özerkliği:** Devletin toplumsal ilişkilerden bağımsız ve onları şekillendirebilen varlığı
- Devşirme sistemi:** Osmanlı devletinde Hristiyan teb'anın çocuklarının Müslümanlaştırılarak askerî ve sivil devlet hizmetleri için yetiştirilmeleri
- Dışlayıcı tek-parti sistemi:** Toplumdaki ikileşme sonucunda galip kesimin, yenik kesimi yönetimden dışlayarak, tek-parti biçiminde yönetimini sürdürmesi
- Divan-ı Âfi:** Bakanları ve diğer bazı yüksek kamu görevlilerini görevlerine ilişkin suçlardan dolayı yargılayacak Yüksek Divan
- Doğu despotizmi:** hükümdarın yetkilerinin hiçbir şekilde sınırlandırılmadığı mutlak monarşi sistemi
- Dönemselleştirme:** Tarihsel gelişimin belli dönemlere ayrılması

E

- Erkan-ı Harbiye-i Umumiye:** Genelkurmay Başkanlığı
- Eşraf sınıfı:** Özellikle Tanzimat döneminde ekonomik ve sosyal gücü artan yerel ileri gelenler sınıfı

F

- Feodalizm:** Devlet otoritesinin hükümdar ile yerel soylular arasında paylaşıldığı Ortaçağ Avrupa'sı siyasal düzeni

H

- Hâkimiyet-i şahsiye:** Kişisel egemenlik
- Hegemonyacı tek-parti sistemi:** Uydu partilerin varlığına izin vermekle beraber, onlara sadece sınırlı bir denetim fonksiyonu tanıyan ve iktidarın el değiştirmesinin sözkonusu olmadığı bir tek-parti sistemi
- Heyet-i Vekile:** Bakanlar Kurulu
- Hükümetin kolektif sorumluluğu:** Hükümetin genel siyasetinden dolayı, Başbakan ve bütün bakanların parlamentoya karşı ortak siyasal sorumluluğu

İ

- İdadiye okulları:** Tanzimat dönemi ortaöğretim okulları
- İki dereceli seçim:** Seçmenlerin önce az sayıda ikinci seçmenleri, onların da milletvekillerini seçtikleri seçim sistemi
- İkileşme (bifurcation):** Toplumun derin bir bölünme çizgisiyle iki rakip ve hasım kampa ayrılması

K

- Kanun-u Esasi Encümeni:** Anayasa Komisyonu
- Korporatizm:** Devlet yönetimini, genel oy ilkesine değil, çeşitli meslek gruplarının temsiline dayandıran siyasal görüş
- Kuvve-i icraiye:** Yürütme gücü

M

- Meclis hükûmeti sistemi:** Yasama ve yürütme yetkilerinin halkça seçilmiş bir mecliste birleştiği hükümet sistemi (kuvvetler birliği)
- Memzuç:** Uyumlu
- Menafi:** Menfaatler
- Meslekî (korporatif) temsil:** Yasama meclisi üyelerinin halk tarafından değil, belli mesleklerin mensupları tarafından ve kendi aralarından seçtikleri sistem
- Meşrutiyet:** Anayasalı ve parlamento monarşik yönetim

Mobilizasyoncu otoriter rejimler: İdeolojik amaçlarını gerçekleştirebilmek için, halk kitlelerinin büyük ölçüde katılımı (seferber edilmesi) yöntemlerine başvuran otoriter rejimler

Münevveren: Aydınlar

N

Nisab-ı Müzakere: Görüşme yeter sayısı

P

Pozitivizm: Toplum ve devlet hayatına akılcı ve bilimsel ilkelere hâkim olması gerektiğini savunan siyasal görüş

R

Reaya: Osmanlı devletinde yönetilenler sınıfı

Reis-i Cumhur: Cumhurbaşkanı

Rüşdiye okulları: Tanzimat dönemi ilköğretim okulları

S-Ş

Salâhiyet-i fevkalâdeyi haiz meclis: Olağanüstü yetkili (kurucu) meclis

Sert anayasa: Değiştirilmesi normal kanunlardan daha güçleştirici şartlara bağlanmış olan anayasa

Sınırlı oy hakkı: Oy verme hakkının, servet, cinsiyet v.b. kriterlere göre sınırlandırılmış olduğu seçim sistemi

Siyasetten uzaklaşma (depolicization): Halkın siyasete ilgisinin azalması veya rejimin bilinçli politikalarıyla azaltılmaya çalışılması

Sultaniye okulları: Tanzimat dönemi lise düzeyinde okullar

Sunuf: Sınıflar

Sürpriz seçimler: Otoriter rejim yöneticilerinin, mutlaka kazanacakları inancıyla düzenledikleri, fakat kaybettikleri serbest seçimler

Şovenizm: Kendi milletini bütün diğer milletlerden üstün gören aşırı milliyetçilik anlayışı

Şûra: İslâm hukukunda istişareyi (danışma) tavsiye eden kural

Şûra-yı Devlet: Danıştay

T

Taksim-i kuva: Kuvvetler bölüşümü

Tek-parti sistemi: Birden çok partinin hukuken veya fiilen mevcut olmadığı otoriter rejim tipi

Temeddün: Uygarlaşma

Teokrasi: Din adamları iktidarı ve/veya yönetimin din kurallarına bağlı olduğu sistem

Tepeden inme devrim: Bürokratik sınıflar eliyle gerçekleştirilen devrim

Terakki: İlerleme

Teşebbüs-ü Şahsiye: Özel girişimcilik

Totaliter rejimler: İktidarın bir tek-parti tarafından katı bir ideoloji doğrultusunda kullanıldığı, siyasal ve sosyal çoğulculuğun ortadan kaldırıldığı, kitlelerin mobilizasyonuna önem verildiği bir siyasal rejim tipi

U

Ulema: Osmanlı devletinde din adamları sınıfı

V

Vesayetçi demokrasi: Otoriter iktidar sahiplerinin, ileride demokrasiye geçmek niyetiyle, geçici bir süre için, halkı demokratik değerler yönünde eğitmeye çalıştığı varsayılan bir otoriter rejim türü

Z

Zihniyet (mentality): Bir ideoloji derecesinde sistemli, kapsayıcı ve katı olmamakla birlikte, siyasal faaliyetlere yön veren bir algılar, tutumlar ve değerler bütünü

Dizin

A

- Abdullah Cevdet Bey** 51
Abdülaziz I 25
Abdülhamit II 17, 31, 40, 41, 52
Abdülmecid, I. 25
Adnan Adıvar 95
Ahali Fırkası 46
Âhi Teşkilatı 9
Ahmet, Feroz 14, 32, 121, 123
Ahmet Rıza Bey 42, 52
Ahrar Fırkası 44, 52
Akçura, Yusuf 48
Akarlı Engin Deniz 9
Akşin, Sina 46, 48, 56, 57, 73, 74, 129
Alaşehir Kongresi 59
Alemdar Mustafa Paşa 14, 23
Ali Fuat Paşa (Cebesoy) 95
Ali Galip 60
Âli Paşa 16
Ali Rıza Paşa 60
Ali Suavi 22, 24
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 60, 77
Anayasal vatandaşlık (yurtseverlik) 48
Arazi Kanunnamesi (1858) 18, 20, 23
Aristokrasi 3, 5
Arnavutluk isyanı 47
Asakir-i Mansure-i Muhammediye 15
Askerî reformlar (Tanzimat döneminde) 14, 15, 16, 20, 23
Askerî sınıf 5, 6
Atay, Falih Rıfkı 114, 120
Avrupa etkisi 13, 23
Âyan sınıfı 3
Azınlıkların Hakları 61

B

- Bâb-ı Âli baskını** 47
Bacon 5
Bağımlı gelişme 18
Bakanların sorumluluğu (1909 değişikliklerine göre) 33, 34, 35, 45, 61, 62, 66, 87
Bakanların sorumluluğu 33
Balkan Savaşları 47, 48
Baltalimanı Antlaşması (1838) 18
Batı Trakya 60, 61
Baticılık (Garpçılık) akımı 51
Bayar, Celal 120
Birinci Dönem TBMM 78, 83

- Birinci Grup** 21, 68, 69, 71, 77, 82, 93
Birinci Meşrutiyet 30, 31, 35, 43, 52
Büyük Kars Kongresi 59

C-Ç

- Cemal Paşa** 47, 48
Cemaleddin Afganî 49
Cemiyetler Kanunu (1938) 102, 114
Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Cumhuriyesi 60
Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkate-i Milliyesi 60
Cumhuriyet Halk Partisi 109, 110
Cumhuriyetin İlanı 77
Çerkez Ethem 69

D

- Damat Ferit Paşa** 60
Dayanışmacılık 89, 95 104, 114
Demokrat Parti (DP) 128
Derebeyi 3
Derviş Vahdetî 44, 45
Devletçilik 103, 105, 107
Devşirme Sistemi 4
Dışişleri Bakanlığı 16, 20
Dışlayıcı tek-parti 85
Doğu despotizmi 5
Dokuz Umde 77, 88, 93
Dönemselleştirme 13
Durdurulmuş totalitarizm 111
Duverger, Maurice 110

E

- Eğitim reformları** 42, 52
Eksik totalitarizm 111, 112
Encümen-i Mahsus 63
Enver Paşa 54
Erzurum Kongresi 59, 60, 69
Erim, Nihat 124
Esnaf Loncaları 51
Eşraf sınıfı 20
Etnik İş Bölümü 5
Eyalet Kanunu (1864) 17, 23

F

- Faşizm** 106, 109, 112
Fatih Sultan Mehmet 4
Feodalizm 3, 5

Frey, Frederick 68, 83
Fuat Paşa 16, 20, 22, 82, 93

G

Garbî Trakya Hükûmet-i Muvakkatesi 60
Gayrı Müslim Azınlıklar 5, 87
Gayr-ı Müslim azınlıklarla ilişkiler, İT döneminde 16, 17, 22, 24, 34, 36
Gayrimüslim Azınlıklar 72
Gazi Ahmet Muhtar Paşa 47
Genç Osmanlılar 12, 22, 31, 48, 53
Gökalp (Ziya) 49, 50
Günaltay, Şemsettin 49, 53, 120, 126

H

Halâskar Zabitan Grubu 47
Halk Evleri 115
Halk Fırkası 48, 76, 77, 82, 83, 85, 88, 91, 93, 107, 108
Halk Hatıpları Teşkilatı 101, 113
Halk İştirakiyun Fırkası 69
Halk Zümresi 68, 71
Halkçılık 63, 73, 88, 94, 103, 104, 105, 106, 107
Halkçılık Programı 63
Heyet-i Âyan 32, 33
Heyet-i Mebusan 32-36, 43-45, 47, 48, 52, 53, 60, 61, 70
Heyet-i Mebusan seçimleri (1912) 34, 36, 43, 47, 60
Heyet-i Temsiliye 60
Hilafetin kaldırılması 78, 93
Hizb-i Cedid 46
Hoca Raif Efendi 69
Hukukî reformlar 20
Hukuk-u Aile Kararnamesi (1917) 51
Hürriyetin ilânı 43
Hüseyin Avni Paşa 31
Hüseyin Cahit (Yalçın) 44, 48

I-İ

İcra Vekilleri Heyeti 62-66, 70, 71
İcra Vekillerinin Seçim Şekli 63
İkinci Grup 21, 68, 69, 71, 77, 83, 94
İkinci Meşrutiyet 13, 23, 40, 42, 43, 45-48, 50-52, 54, 83
İltizam usulü 18, 19
İnalck, Halil 5
İnönü, İsmet 109, 120, 124
İslahat Fermanı 19, 20
İslâmcılık akımı 49, 53
İsmail Suphi Bey 63, 64
İstiklâl Mahkemeleri 82, 83, 90
İttihad-ı Muhammedî 44

İttihad-ı Osmanî Cemiyeti 42, 43, 52
İttihat ve Terakki 13, 21, 23, 68
İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet 46
İzmir Suikastı 82, 90

J

Jön Türkler 42, 43, 48, 53

K

Kabakçı Mustafa 14, 23
Kadılar 3, 4
Kadro dergisi 112
Kadro partisi 84, 94
Kâmil Paşa 43, 44, 47, 52
Kanunî Sultan Süleyman 4
Kanun-u Esasî 5, 15, 17, 23, 30-36, 43, 45, 46, 48, 52, 53, 61, 64, 65, 79
Kanun-u Esasî değişiklikleri (1909) 61, 64
Kapitülasyonlar 18, 51, 61
Kara Kemal Bey 51
Kâzım Karabekir Paşa 82, 93
Kilise 4, 5, 110
Köprülü, Fuat 120
Koraltan, Refik 120
Korporatizm 57, 105, 106, 111
Kurucu Meclis 61, 79
Kuvvetler birliği ve görevler ayrılığı 80
Kuvvetler bölüşümü 66

L

Lâiklik 13, 46, 51, 81, 90, 91, 103, 108
Lewis, Bernart 10, 26, 41, 97, 123, 129
Liberal devlet 108
Linz, Juan J. 97

M

Machiavelli 3, 5
Mahmut II 14, 15-18, 23
Mahmut Celalettin Paşa 42, 52
Mahmut Esat Bozkurt 104
Mahmut Nedim Paşa 31
Mahmut Şevket Paşa 44, 46, 47, 52
Mardin, Şerif 10, 11, 20, 27, 56, 57, 97
Marx 5, 6, 7
Mason Cemiyeti 102, 114
Meclis hükûmeti sistemi 63, 65, 66, 67, 71, 78
Meclis-i Umumî 32, 33, 35, 36, 41, 45, 46, 52
Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye 16, 23
Mehmet Akif 49, 53

Mehmet Ali Paşa 18
Mehmet Reşat, V. 45, 52
Mekteb-i Mülkiye 17, 23, 42
Menderes, Adnan 120
Merkez-çevre bölünmesi 21
Meslekî temsil sistemi 64
Millet Partisi (MP) 121
Millî egemenlik 78
Millî iktisat 57
Milliyetçilik 13, 42, 49, 50, 51, 89, 90, 94, 103, 104, 107, 108, 110, 113
Misak-ı Millî 60, 61, 68, 89
Mithat Paşa 31, 34
Mizancı Murat Bey 42
Mondros Mütakeresi 72
Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri 59, 68, 70, 83
Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti 69
Murat V 31, 41
Mustafa IV 14, 23
Mustafa Fâzıl Paşa 22, 24
Mustafa Kemal Paşa 60-69, 77, 78, 79, 82
Mustafa Reşit Paşa 16, 18, 26
Mustafa Suphi 69
Mutedil Hürriyetperveran Fırkası 46
Muvakkat İcra Encümeni 62

N

Namık Kemal 22, 24
Nâzım Paşa 47
Nettl, J. P. 6
Nisab-ı Müzakere Kanunu 63, 64
Nizam-ı âlem 6
Nizam-ı Cedid 12, 14, 15, 23

O-Ö

O' Donnell, Guillermo 125
Okyar, Fethi 99
Oniki Temmuz Beyannamesi 118, 120, 126
Oran, Baskın 104
Ortaçağ Meclisleri 5
Osmanlı devlet anlayışı 8
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 43
Osmanlıcılık akımı 48, 49, 50, 51, 53
Otuzbir Mart Vak'ası 40, 44, 46, 48, 49, 52
Öz, Esat 97, 117
Özal Turgut 125
Özerk Şehir Yönetim 5

P

Padişahın rolü 4
Padişahın kanunları veto yetkisi (1909 değişikliklerine göre) 46, 53
Peker, Recep 85, 101, 104, 105, 106, 108, 109, 119, 122, 126
Polonya 124, 91
Prens Sabahattin 44, 49, 52

R

Rauf Orbay 95
Reaya 5
Reform Yolu (demokrasiye geçişlerde) 119
Renan, Ernest 103
Reşat Bey 79
Resmî dil (Kanun-u Esasî'de) 32
Rustow, Dankwart A. 10, 26, 97, 128
Rüşdiye okulları 17, 23

S-Ş

Sabahattin (Prens) 43
Sadak, Necmettin 123
Sâdık (Miralay) 44, 47
Sadullah Paşa 31
Sait Halim Paşa 49, 53
Saka, Hasan 120, 126
Saltanat sorunu 78
San Fransisco Konferansı 122, 123
Savunmaya yönelik modernleşme 14
Saydam, Refik 109
Selim III 13-16, 23
Shaw, Stanford 11, 13, 28, 39, 74
Sınıf mücadelesi 105, 106
Sipahiler 3, 4
Sivas Kongresi 59, 60, 68
Sopalı seçim (bkz. Heyet-i Mebusan seçimleri, 1912) 47
Sovyetler Birliği 109, 122
Sunar, İlkay 124
Sübjektif millet anlayışı 103, 104
Sürpriz seçimler 125
Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 60
Sened-i İttifak 4, 14
Serbest Cumhuriyet Fırkası 76, 83, 90, 94
Şeriat 4, 20, 44
Şeyh Sait İsyanı 82
Şeyh-ül İslâm 4, 32
Şinasi 22, 24
Şûra-yı Devlet 16, 20, 33

T

- Talât Paşa** 54
Tanzimat dönemi 7, 12, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 23, 31, 41, 51
Tanzimat Fermanı 16, 19, 20
Tek dereceli seçim 64, 82, 93
Temel hak ve hürriyetler 34, 36, 46, 53, 65
Teokratik Devlet 4
Tepeden inme devrim 21, 32
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 76, 77, 82, 93
Tersane Konferansı 31
Teşebbüs-ü Şahsiye ve Ademi-Merkeziyet Cemiyeti 43
Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 63-65, 68, 89, 78, 79, 93
Tımar Sistemi 3
Toker, Metin 120, 122
Totaliter partiler 84, 94
Trimberger, Ellen Kay 21, 27
Tunaya, Tarık Zafer 42
Türk Kadınlar Birliği 102, 114
Türk Ocakları 85, 101, 102, 113
Türkçülük (Türkleştirme) politikası, İT'nin 47, 50, 53

U

- Ulema** 4, 5, 14, 21, 22, 31, 44, 49, 82, 83, 85, 107
Uran, Hilmi 86

V

- Vak'a-i hayriye** 15
Vatandaşlık (Kanun-u Esasi'de) 32
Vesayetçi demokrasi 100, 110, 113, 121, 126
Volkan Gazetesi 44

Y

- Yargı organı** 34, 36, 65
Yeniçeri 4, 14, 15, 21
Yerel kongre iktidarları 59
Yerel Yönetimler 17, 20, 67, 71
Yeşil Ordu 69
Yılmaz, Hakan 121, 124, 126
Yukarıdan aşağıya doğru (tepeden inme) devrim 13
Yunus Nâdi Bey 63

Z

- Zihniyetler** 106
Ziya Paşa 22, 24
Zürcher, Erik J. 22, 24